

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

4 • 1996 årg. 81

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.stud. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Derek Fewster
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Henrik Meinander • Beatrice Moring • Alexandra Ramsay
Henrik Stenius • Nils Erik Villstrand • Anna-Maria Åström

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern

tfn 171 380

049-797 593

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Redaktionen för Historisk Tidskrift för Finland har bytt adress. Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till den nya adressen:

Historisk Tidskrift för Finland
Historiska institutionen

Pb 4

00014 Helsingfors universitet

Redaktionen har expediti-
onstid tisdagar 10-12

Tel. 09/191 22 836

Fax 09/191 23 217

Peter den store – ett karaktärsporträtt

LINDSEY HUGHES

Varje karaktärsstudie av Peter I måste börja med hans yttre; sex fot och sju tum (197 cm) lång var han bokstavligen huvudet högre än sina samtida. När man till detta fogar hans skrämmande ryckningar i ansiktet, hans märkligt små händer och fötter och bisarra uppförande är resultatet en oroväckande uppenbarelse. ”Tsar Peter var lång, smal, snarare än stadig”, skrev en ung italiensk iakttagare, ”hans hår var tjockt, kort, mörkbrunt; han hade stora ögon, svarta med långa ögonfransar, en välskapt mun, men underläppen var något missformad ... Med tanke på hans stora längd, tedde sig hans fötter mycket smala. Hans huvud drogs ibland till höger av konvulsioner.”¹ Jacob Lefort, som mötte Peter i Holland 1698, uppgav att han led av darrningar och konvulsioner i ögonen, händerna och hela kroppen: ”Ibland rullar hans ögon bakåt helt och hållet tills endast vitorna syns ... Han har till och med kramp-

---

Uppsatsen bygger på min kommande bok om tsar Peter den Stores tid i Ryssland (1682–1725), som utges av Yale University Press 1997–1998 för att sammanfalla med trehundraårsminnet av Peters Stora Beskickning till Västeuropa. Boken är en allsidig beskrivning av Peters Ryssland, inte en biografi, men Peters överväldigande närvaro står centralt. Denna karaktärsstudie tar inte upp hans insatser som statsman, hans familjerelationer, palatspolitik och klientnätverk, frågor som kommer att behandlas i boken.

¹ Sångaren Filippo Balatri (i Ryssland 1698–1700), cit. i Iu. Gerasimova, 'Aria dlia Petra Velikogo', *Nedelia* 16/1966. Få samtida kommenterade Peters längd, vilket är märkligt. För ett undantag, se Aaron Hills kommentar 1718 på vers: "this giant genius sent;/Divinely siz'd – to suit his crown's extent", A.G. Cross, *The Russian Theme in English Literature from the Sixteenth Century to 1980: An Introductory Survey and a Bibliography* (Oxford 1985), s. 9–10. Se Jacob Stählin om Peters längd: *Podlinnye anekdoty o Petre Velikom* (L. 1990), nr 112, s. 177. Peters skor uppges ha haft storleken 39-40, ungefär den genomsnittliga storleken för kvinnors fötter i Europa idag.

Translittereringen av ryska följer i referenserna det system som används av Library of Congress, med vissa tillägg.

ryckningar i benen och kan inte stå länge på samma plats.² Dessa alarmerande spasmer har tillskrivits de skräckupplevelser han utsattes för under streltsernas revolter 1682 och 1689.³

Officiella samtida porträtt undvek givetvis allt som kunde te sig otillbörligt groteskt. Porträtt av Ivan Nikitin, Gottfried Danhauer, Louis Caravaque och Godfrey Kneller ger ett intryck av ett stiligt ansikte, med en antydning om vildsint stirrande ögon. Ett av de bästa intrycken av hur Peter såg ut får man av den modell i naturlig storlek som Carlo Rastrelli tillverkade av vax och trä 1725 utgående från en dödsmask och exakta mått; den visas fortfarande i ett glasskåp i det tidigare Vinterpalatset i S:t Petersburg. Idag väcker modellen nyfikenhet, i det förflutna måste den ha väckt något som kom nära fruktan. Den ger ingen antydning om ryckningarna i ansiktet och de konvulsioner som beskrevs av många utländska iakttagare, eller av tsarens besynnerliga sätt att gå, även om den ger en uppfattning om hans långa ben. Modellen bär en peruk av tsarens eget hår, klippt inför avresan till Persien 1722, och den dräkt han hade på sig vid hans gemål Katarinas kröning 1724. Det är utan tvekan "en obehaglig bild ... av en mer än obehaglig figur".⁴ Det berättades historier om hur modellen var utrustad med en mekanism som gjorde det möjligt för den att resa sig i sin fulla längd (den sovjetiske författaren Jurij Tynjanov skrev en berättelse kring detta uppslag, där modellen vaknar till liv bland de andra abnormala utställningsföremålen i Peters kuriosakabinett), men man har inte varit benägen att sätta tilltro till dem.⁵

Anspråkslöshet

Oleg Beljaev, som pietetsfullt vaktade modellen i slutet av 1700-talet när den fortfarande bevarades i Kunstkameran tillsammans med andra relikier efter tsaren och hans era, hävdade att den var lik originalet, frånsett det faktum att kinderna var något insjunkna, "eftersom ett lik saknar elasticitet".⁶ Beljaevs beskrivning av artefakterna betonade tsarens enkla smak och livsstil – de slit-

² A. Babkin, "Pis'ma Frantsa i Petra Lefortov o "Velikom posol'stve'", *Voprosy istorii* 4/1976, s. 122–123.

³ Stählin, s. 63–64. Enligt denna anekdot kunde attackerna lättas vid åsynen av ett vackert ansikte.

⁴ V. & E. Kennett, *The Palaces of Leningrad* (London 1973), s. 11.

⁵ Se Iury Tynjanov, "Voskovaia persona" (1929). N. M. Sharaia, *Voskovaia persona* (L. 1963).

⁶ O. Beliaev, *Kabinet Petra Velikogo* 1 (SPb. 1800), s. 4.

na skorna, ”vilkas dåliga skick vittnar om denna monarks driftighet”; det sades att tsaren köpt skorna för den lön han tjänade under ett skifte på Müllers järnverk;⁷ strumpor stoppade av monarken själv; den berömda illa medfarna hatten från Poltava med ett kulhål stort som en valnöt, vars åsyn sades ha överväldigat kejsar Josef II;⁸ den osmyckade ”tron” på vilken tsaren satt. Peters berömda påk (*dubinka*) uppbevarades en tid i museet, men hade försvunnit vid den tid då Beljaev skrev sin bok. En del av de besökare som bad att få se den vördnadsbjudande relikten ”skulle med glädje ha gått med på att känna den på sin rygg om de bara hade fått se den”.⁹ Beljaev beskrev med tillgivna detaljer Peters privata svarverkstad, hans svarvstolar och en del av de föremål han tillverkat, inklusive en enkel mugg av trä. ”Drycker smakar precis lika gott i ett tråkärl som ur guld och silver”, påstås Peter ha sagt.¹⁰

Timmermannsatsarens enkla smak är legendarisk, han fördömde ”all pomp och stått kring sin person”.¹¹ ”Tsaren sätter föga värde på fina kläder, fina möbler, vagnar och residens ... I själva verket är han mest tillfreds genom kontakter med enkelt folk, i synnerhet eftersom han älskar sådana sysselsättningar som svarvande, snickeri, urmakeri, gravering, pyroteknik och annat dylikt”, skrev ett danskt sändebud.¹² ”Det vore omöjligt att prisa denne härskare alltför högt”, skrev den entusiastiske Franz Lefort, ”eftersom alla hans planer är så utmärkta, hans företag så berömvärda och hans böjelser så upphöjda att det inte råder något tvivel om att hans land kommer att ha den största nytta av dem. Han är ett exempel för sina undersåtar eftersom han arbetar som en enkel man. Han byggde ett skepp här med sina egna händer.”¹³ För en del av hans samtida representerade tsarens ”enkelhet” en beundransvärd driftighet: ”han gjorde allt för sina undersåtar och ingenting för sig själv”, skrev baron Münnich, ”han klädde sig enkelt och hovets utgifter

⁷ Ibid., s. 15, 47–48. Anekdoten om skorna ingår i Andrej Nartovs samling; L. N. Maikov, *Rassказы Nartova o Petre Velikom* (SPb. 1891), s. 54–55.

⁸ Beljaev, s. 40.

⁹ Ibid., s. 67–70.

¹⁰ Ibid., s. 123–124.

¹¹ J.-G. Korb, *Diary of an Austrian Secretary of Legation at the Court of Czar Peter the Great*, övers. o. utg. Count Mac Donnell, vol. 2 (London 1863/1968), s. 155. Se även F. C. Weber, *The Present State of Russia 1* (London 1722–1723), s. 210: ”the Czar hiself loves a plain Dress and a small Retinue”.

¹² G. Grund, *Bericht über Russland in den Jahren 1705–1710 (Doklad o Rossii v 1705–1710 gg.)* övers. o. utg. Iu. N. Bespiatykh (SPb. 1992), s. 126.

¹³ Babkin, s. 130. Brevet är daterat den 20 januari 1698.

överskred inte 60 000 rubel om året. Han hade varken kammarherrar eller kavallerer och pager; inte ens en silverservis.¹⁴ För andra hade tsarens frugala vanor en anstrykning av snålhet; Just Juel klagade sålunda över Peters vägran att ställa medel till förfogande för ett fast residens för de danska sändebuden.¹⁵ Peters hov uppges ha kännetecknats ”en spartansk, närmast bister och dyster atmosfär”.¹⁶

Det är sant att Peter skar ned ”orientalisk” pomp och ceremoniel i förhållande till sin egen person, försökte förhindra djupa bugningar och förbjöd användningen av tidsödande listor över titlar i brevväxling rörande praktiska frågor. (”Skriv enkelt, var god, i brev, utan ’stor’”, skrev han till Fedor Apraksin 1702.)¹⁷ Det finns massor av anekdoter om hans förkärlek för det informella. ”Mindre ödmjukhet, mera nit i tjänsten och lojalitet mot mig och staten”, påstås ha varit hans råd.¹⁸ Peters företrädare var noga med att strikt begränsa och kontrollera sina uppträdanden i offentligheten. De uppehöll sig i stort sett (med undantag av tsar Alexis fältåg i Litauen och Balticum på 1650-talet) i Kreml och i ett fåtal kloster och residens i Moskvaregionen, medan deras resor bestämdes av en kyrkliga kalendern. Peter var här, där och överallt, i Ryssland och utomlands. En promemoria skriven med Peters handstil 1722 fastslog, ”att ceremonier för [tsarens] ankomst och avfärd från städer, avlossandet av kanoner, trumslag i städer och fältläger när han passerar och exercis med soldater med vapen i formation, är inte alltid nödvändigt, för ibland vill han inte att hans resor skall offentliggöras. Ibland blir han till och med utled på detta slag av återkommande ceremonier.” Man påpekade att det var farligt att ljudligt dra uppmärksamheten till tsarens närvaro under militära operationer.¹⁹

Att denna anspråkslöshet var en del av tsarens officiella framtoning under Peters livstid framgår av en passus i den officiella beskrivningen av festlighe-

¹⁴ B. C. M u n i c h, 'Ocherk daiushchii predstavlenie ob obraze pravleniia Rossiiskoi Imperii', *Bezremenie i vremenshchik. Vospominaniia ob epokhe dvortsovykh perevorotov (1720e-1760s gody* (L. 1991), s. 37.

¹⁵ J u s t J u e l, 'Iz zapisok datskogo poslannika Iusta Iulia', *Russkii arkhiv* 1892, s. 42.

¹⁶ *Pridvornaia zhizn': 1613-1913* (SPb. 1913), s.16.

¹⁷ *Pisma i Bumagi imperatora Petra Velikogo (PiB)* II, s. 97 (hela serien I-XIII, 1887-1992. (Peter tänkte på olika långa kungliga titlar med adjektiver ”stor”). Om förbudet för undersåtar att falla på knä, ett förbud som upprätthölls med hot om knutpiska, se Stählin, s. 60.

¹⁸ M a i k o v, *Rasskazy Nartova*, s. 17.

¹⁹ A. V o s k r e s e n s k y, *Zakonodatel'nye akty Petra I*, vol. I (M.-L. 1945) (ZA), s. 178.

terna med anledning av freden i Nystad 1721; när han av senaten och synoden blev ombedd att ta emot sina nya kejsarliga titlar, "vägrade tsaren en lång tid med sin sedvanliga och lovvärda modesti eller återhållsamhet (*modestii ili umerennosti*) att acceptera dem".²⁰ Modesti av detta slag hade också en negativ sida. Ibland kunde Peters berömda informalitet bli mera obekväma än den rigida, men pålitliga ceremonien som den ersatte, speciellt med tanke på hans oberäknelighet. Han satte sig regelbundet över formell placering, tog den plats som behagade honom, till exempel vid hans namnsdagsfest 1723 då han gick och satte sig bland de utländska skepparna. Ofta föredrog han att äta stående eller medan han vandrade omkring.²¹ Informaliteten omfattade också att han stack sig in objuden på andras fester, t.ex. på en tysk bagares bröllop 1724 där han stannade i tre timmar och var "ytterst uppsluppen".²² Vid ett beryktat tillfälle i Frankrike 1717 vandrade han oanmäld in för att inspektera den gamla Madame Maintenon i sängen.²³

Ett av de mest slående exemplen på Peters "modesti" var hans förkärlek för små trähus och andra lika föga imponerande bostäder. Man har förmodat att detta berodde på hans motvilja mot det gamla palatset i Kreml, med dess myller av välvda kammare och kapell, rikt målade och smyckade med religiösa bilder och fullt av blodiga minnen. "When at Mosco", konstaterade Charles Whitworth, "he never lodges in the palace, but in a little wooden house built for him in the suburbs [i Preobrazjenskoe] as Colonel of his guards."²⁴ Ett antal små hus (*domiki*) finns bevarade på olika håll i Ryssland, det mest kända är den stuga där tsaren bodde under de första åren då Petersburg byggdes. Under hans livstid var huset redan något av en symbol, vilket framgår av att det innefattades i ett skyddande hölje av sten 1723.²⁵

Författaren till en av de första handböckerna över Petersburg ägnade flera sidor åt en utläggning över temat "Varför en så stor Härskare valde att bo i ett så litet och uselt hus ... som, emellertid, det må sedan ha varit litet, var mera upphöjt än Kejsar Kyros ståtliga palats, Salomos boning med dess många

²⁰ Ibid., s. 158.

²¹ S. F. Platonov, *Petr Velikii* (Paris 1927), s. 119.

²² F. W. von Bergholz, *Dnevnik kammer-iunkera Berkhgol'sa, vedennye im v Rossii v tsarstvovanie Petra Velikogo s 1721-1725 g.* tredje uppl. (M. 1902-1903), 1724, s. 72.

²³ Stählin, s. 41.

²⁴ C. Whitworth, *An Account of Russia as it was in the Year 1710. Rossiia v nachale XVIII veka. Sochineniia Ch. Uitvorta* (M.-L. 1988), s. 60.

²⁵ Galleriet byggdes om 1846, det och hyddan finns kvar än idag som museum.

rum och lika hedervärdt som det ståtliga Versailles.”²⁶ Ett anonymt arbete från 1759 skröt med att på samma sätt som Romulus lilla stad hade blivit världens härskare, hade Peters lilla hydda blivit ”Nordens Rom”.²⁷ Tonen hade knappt förändrats 1891 när Fader Bulgakovskij hävdade att ”trots all sin enkelhet skimrade det lilla huset klarare än guld av den Store Härskarens ära”. Han citerade den tyska akademiledamoten Bilfinger som när han återvände hem 1731 uppges ha sagt: ”O, hur jag förundrade mig över hyddans invånare när jag vandrade omkring i den! I denna lilla stuga, tänkte jag, föddes alla dessa planer som spred liv över ett så stort Rike. Ja, hans kropp dvaldes i hyddan, men hans själ kände inga gränser”.²⁸ Det lilla huset i Zaandam i Holland har också bevarats trots att Peter endast bodde där en vecka 1697. (Napoleon uttryckte för övrigt sitt ogillande av bostadens enkelhet och av Peters sjöfararvanor.)²⁹ I Peterhof föredrog tsaren den relativt anspråkslösa paviljongen Monplaisir vid havet, framom det stora palatset på kullen.³⁰

När han reste utomlands tackade Peter vanligen nej till de sviter värdarna erbjöd och föredrog att bo i vanliga rum. T.ex. i Paris 1717 avböjde han rum i Louvren och begav sig i stället till ett privat hus, där han omedelbart gick och lade sig i ett litet rum avsett för tjänarna.³¹ Bäst gillade Peter att sova i en ombonad hytt ombord på ett skepp, både efter middagsmålet och på natten, eftersom han ansåg att kombinationen av havsluft och vågornas rörelse var bra för hälsan. Under ett besök på Mensjikovs nya residens i Schlüsselburg i oktober 1720 sov alla andra i huset, medan Peter drog sig tillbaka till sin jakt.³² När han insjuknade under ett besök i Riga 1721 stannade han ombord på ett skepp under en vecka.³³

²⁶ G. Bogdanov, *Istoricheskoe, geograficheskoe i topograficheskoe opisanie Sanktpeterburga, ot nachala zavedeniia ego s 1703 po 1751 god.* (Spb. 1779), s. 54–55.

²⁷ 'Slovo pokhval'noe o gosudare imperatore Petre Velikom', cit. i S. Baehr, 'From History to National Myth: Translatio imperii in 18th-century Russia', *Russian Review* 37 (1978), s. 1–13. *The Paradise Myth in Eighteenth-Century Russia* (Stanford 1991), s. 9.

²⁸ D. G. Bulgakovskij, *Domik Petra Velikogo i ego sviatynia v S. Peterburge* (Spb 1891), s. 6–7.

²⁹ E. Shmurlo, *Petr Velikii v otsenke sovremennikov i potomstva* (SPb. 1912), prilozhenie, s. 93.

³⁰ H-F. de Bassevitz, 'Zapiski grafa Bassevicha, sluzhashchie k poiasneniiu nekotorykh sobytii iz vremeni tsarstvovaniia Petra Velikogo (1713–1725)', *Russkii arkhiv* 3 (1865), s. 197.

³¹ Platonov, s. 115.

³² *Pokhodnyi zhurnal za 1720 g.* (Spb. 1855), s. 40.

³³ Bassevitz, s. 197.

Tsarens smak i fråga om föda är ett intressant exempel på hur bilden av "den enkla mannen" har trängt ut en mera komplex verklighet. Legendan hävdar att Peter föredrog att äta enkel mat och mängder av den. Enligt en av Nartovs anekdoter gillade han kålsoppa, gröt (*kasja*), ugnstekt kött med inlagda gurkor och saltade citroner, skinka och ost, nedsköljda med svagdricka (*kvas*).³⁴ Nepliuiev förtäljer att han fick litet vodka och en bit pirog ur tsarens egen hand med orden: "Detta är vår inhemska mat, inte italiensk".³⁵ Men det är uppenbart från otaliga direktiv till ombud utomlands att Peter inte var likgiltig för god utländsk mat och han importerade favoritartiklar såsom ansjovis, tysk sill, citroner och annan frukt.³⁶ Till och med Nartov nämner Peters förkärlek för franska och ungerska viner, som han ofta lät beställa från utlandet.³⁷

Peters informella uppträdande och enkla smak uppfattades ofta som ohyfsat och dåligt uppförande. År 1697 skrev Sofia Charlotta av Brandenburg: "det är uppenbart att han inte fått lära sig hur man äter på ett passande sätt", men tillade att hon tyckte om hans "naturliga uppträdande och informalitet".³⁸ Wilhelmina av Bayreuth förklarade att Peter och hans följe var "barbariska" när han i Berlin sades ha begärt ett mycket dyrbart skåp som gåva och fördärvat hela det nyligen dekorerade palatset Mon Bijou, som såg ut som "Jerusalem efter förstörelsen".³⁹ I Köpenhamn 1716 fann kung Fredrik att Peter "uppförde sig illa och var besvärlig". Han förnärmade kungen genom att ge ett vagt svar på en inbjudan till hovteatern. Föreställningen inställdes, men Peter dök upp och krävde att få träffa konungen. När han upplystes om att denne gått och lagt sig, började han söka efter honom i alla fall och fann honom fortfarande uppe med några av sina ministrar.⁴⁰

Peter föredrog också att gå till fots snarare än att åka i officiell vagn, vilket

³⁴ M a i k o v, s. 52–53. För en likartad förteckning, se S t ä h l i n, nr 109, s. 168–169.

³⁵ *Zapiski Ivana Ivanovicha Nepliuieva (1693–1773)* (SPb. 1893), s. 107.

³⁶ *PiB X*, s. 388–389 (27.10.1710).

³⁷ Han skrev till Kurakin den 13 mars 1724: "Köp oss två hundra buteljer god Hermitage och sänd dem till S:t Petersburg denna vår", arkivet vid Institutet för Sovjetunionens historia, avdelningen i Leningrad (numera Institutet för Rysk Historia i S:t Petersburg) (LOI), fond 270, d. 106, l. 516.

³⁸ Cit. i L. O l i v a, *Peter the Great. Great Lives Observed* (Englewood Cliffs 1970), s. 108.

³⁹ E. A n i s i m o v (red.), *Petr Velikii. Vospominaniia. Dnevnikovye zapisi. Anekdoty* (Spb. 1993), s. 158. Han fördärvade likaså John Evelyns hus i London 1698.

⁴⁰ S t ä h l i n, s. 107–108.

också stred mot officiellt protokoll. En anekdot som tillskrivs greve Aleksej Bestuzjev omtalar hur Peter i Berlin flydde genom en bakdörr hellre än att kliva upp i den ståtliga vagn som konungen sänt och hur han med några följeslagare anlände till det kungliga palatset till fots.⁴¹ Vid ett annat tillfälle i Paris 1717 rekvirerade han en vagn för en utflykt till Bois de Boulogne av en dam som kommit för att få se en skymt av honom och lämnade henne att gå hem till fots.⁴² I Frankrike förtörnade han vid flera tillfällen sina värdar genom att vägra ta emot den inkvartering och transport som erbjöds eller genom att plötsligt avvika från det arrangerade programmet. Hans eskort De Libois klagade att han var "assez difficile à servir".⁴³

En dagbok över Peters aktiviteter vittnar om en neurotisk rastlöshet. Han var inte bara oförmögen att sitta stilla en längre stund (vilket delvis förklarar hans bristande entusiasm för teatern), utan avskydde också att stanna på en plats en längre tid. Många vittnen omtalar hans snabba gång, som lämnade alla efter sig. Juel rapporterar en felslagen audiens; tsaren vandrade runt amiralitetsvarvet medan dansken ilade efter honom och försökte växla några ord i enrum.⁴⁴

Peters klädsel gav också anledning till kommentarer. "Vanligen ser man Hans Majestät så illa klädd att envar som inte kände honom aldrig skulle tro att han är den stora monark han är", skrev en tysk iakttagare.⁴⁵ En anekdot hävdar att några fransmän fällde nedlåtande kommentarer om tsarens tarvliga klädsel, varvid Peter för att hämnas beskrev en fransman som bytte kläder varje dag som "en man missnöjd med sin skraddare".⁴⁶ Andra anekdoter berättar att Peter ryckte en peruk från huvudet på en person i närheten när han frös,⁴⁷ om strumpor stoppade av Katarina eller tsaren själv och nedgångna skor, om Peters ringaktning för en dyrbar dräkt som Katarina och hennes hovdamer sytt för honom, om vilken han påpekade att några av dess silvertrådar skulle räcka för en soldats dagslön.⁴⁸

⁴¹ Ibid., s. 107–108.

⁴² Platonov, s. 116.

⁴³ Ibid., s. 113–114.

⁴⁴ J. Juel, s. 18 (23.8.1710).

⁴⁵ *Exakter Relation von der ... neu erbauten Festung und Stadt St. Petersburg ... von H.G.* (Leipzig 1713), s. 66–67.

⁴⁶ O. Beliaev, *Dukh Petra Velikogo* (Spb. 1798), s. 36–37.

⁴⁷ T. Bergholz, tredje uppl. (M. 1902–1903), 1724, s. 63 (31.8.1724). Strählin, s. 37–39 (en incident i en kyrka i Danzig 1716).

⁴⁸ Strählin, nr 102, s. 157–158 (om strumpor). Maikov, s. 45.

Men detta innebär inte att Peter skulle ha varit likgiltig för kläder, lika lite som han var likgiltig för sin omgivning. Han kunde klä sig i en enkel sjömansdräkt eller en holländsk bonddräkt för en maskerad, men kunde lika väl framträda klädd i en magnifik dräkt av guld, i en skrud, "blandad med många figurer i flera färger" och med en "stor röd skinnmössa på huvudet".⁴⁹ Vid hans brorsdotter Annas bröllop 1710 bar han en scharlakansröd rock med sobelbräm, ett silversvärd med ett silverbälte över skuldran, hans Andreas-orden på ett blått band och en pudrad peruk.⁵⁰ Han hade sinne för fina kläden och ett öga för färger ("sänd det bästa calamanco kläde, blåklintsblått, blått, karmosinrött, scharlakansrött, rosa" skrev han till sitt ombud Brandt i Amsterdam.⁵¹) I Moskva före Katarinas kröning 1724 visade han stolt upp ett par ärmuppslag med breda spetsbräm, vilket han betraktade som modernt.⁵² År 1722 åtföljdes han till Astrakan av sin personliga frisör Christian Bernard, som tillverkade peruker av naturligt hår för honom; en av dem slutade på Rastrellis vaxmodell.⁵³

Peter valde sin klädedräkt för att framföra ett budskap. Man bör lägga märke till att på officiella porträtt avbildas han inte som "timmermannatsaren", utan med alla kunglighetens konventionella attribut – kunglig hermelin och krigarrustning, krigiska symboler, kartor och planritningar av erövringar. Det sägs att Peters favoritporträtt av honom själv var det som målades av Carl Moor i Amsterdam 1717.⁵⁴ T.o.m. Ivan Nikitins enkla ovala porträtt visar tsaren i preobrazjenska gardets uniform. Peter gynnade kejserliga romerska symboler på mynt och medaljer och uppmuntrade klassiska mytologiska bilder vid segerparader. Denne praktiske man var väl medveten om vikten av symboler och emblem, kanske i så hög grad att han till och med "tänkte i barockbilder".⁵⁵

⁴⁹ Cornelius de Bruyn, *Travels into Muscovy, Persia, and Part of the East Indies; containing an Accurate Description of what is most remarkable in those Countries* 1 (London 1737), s. 26 (en beskrivning av hovnarren Filat Sjanskijs bröllop 1702).

⁵⁰ M. I. Semevsky, *Tsaris Praskov'ia 1664–1724* (M. 1989), s. 42.

⁵¹ LOI, fond 270, d. 106, l. 426, brev 11.2.1724 t. Brandt. Klädet skulle packas in tillsammans med unga träd, som beställts för Peterhof, och två elefantbetar.

⁵² Bergholz, 1724, s. 24.

⁵³ Sbornik II, s. 110, 112, 115.

⁵⁴ E. Schuyler, *Peter the Great* 1 (New York 1984), s. vii.

⁵⁵ M. Alekseeva, *Graviura petrouskogo vremeni* (L. 1990), s. 188.

Alternativa personer

Frågan om kläder och porträtt riktat uppmärksamheten på förklädnader och masker. Peters spontant informella uppförande och smak var nog så anmärkningsvärda, men ännu mer anmärkningsvärt var det *formaliserade* spelet att han inte var tsar överhuvudtaget, utan en skeppstimmerman eller en enkel soldat.⁵⁶ Liksom Peters intresse för flottan, hade hans "alternativa" karriär sina rötter i barndomens lekar, då han gick vidare från leksakssoldater, leksakskanoner och trummor på 1670-talet till att ställa upp sina egna enheter av lektrupper på 1680-talet. Han började avancera på den militära rangstegen 1695 då han tjänstgjorde som kanonjär vid Azov. För att ha tagit två svenska skepp utanför Nyenskans inte långt från det framtida S:t Petersburg i maj 1703 tilldelades kapten Peter vid kanonjärerna och generalguvernör Mensjikov Andreas-orden av deras förmän amiral greve Fedor Golovin och general Sjeremetev.⁵⁷ Efter Poltava befordrades Peter till konteramiral i flottan och äldre generallöjtnant i armén "för stort mod och skicklighet". "Även om jag inte har förtjänat så här mycket, beviljas det mig endast tack vare er storsinhet och jag ber till Gud att få styrka att visa mig värdig en sådan välvilja i framtiden", skrev han till Fedor Romodanovskij, den "skentsar" som beviljade honom hans befordringar.⁵⁸ Under kampanjen till sjöss i Finland skrev han i augusti 1713 för att underrätta Katarina om att han hade blivit befordrad till full generals rang och lyckönskade henne till att hon blivit "generalshustru" och tillade "liksom rangen schoutbynacht [konteramiral], ägde också detta rum under märkliga omständigheter, ty jag blev *flagman* på stäppen och general till sjöss".⁵⁹ Peter betraktade endast sin lön i tjänsten som egna pengar med vilka han köpte personliga föremål som kläder; för statens medel var han redovisningsskyldig inför Gud.⁶⁰

⁵⁶ Stählin, s. 60–62: om hur Peter godkände att en annan befordrades till posten som schoutbynacht, som han själv hade ansökt om, eftersom den andre hade en längre tjänstgöring bakom sig.

⁵⁷ PiB II, s. 550. PSZ IV, nr 1931, s. 216 (10.5.1703). Peter sände ofta lyckönskningar till Mensjikov på årsdagen, se t.ex. brev i *Materialy dlia istorii gangutskoi operatsii* (Petrograd 1914) (MIGO) I(ii), s. 85 (10.5.1714).

⁵⁸ PiB IX, s. 292–293 (t. Romodanovskij o. Buturlin 15.7.1709). Om befordringar, se Withworth, *Sbornik imperatorskogo rossiiskogo istoričeskogo obščestva* (SIRIO) 39, s. 58.

⁵⁹ 'Tsaritsa Ekaterina Alekseevna', *Russkaia starina* 1880, s. 766 (från Helsingfors 12.8.1713).

⁶⁰ Anekdoten förekommer både hos Maikov, s. 92 o. I. I. Golikov, *Anekdoty, kasai-*

Peters alternativa personer var ingen kortlivad ungdomsmani. Den utstuderade charaden upprättshölls vid olika tillfällen ända till slutet av hans liv och på olika sätt. Han hade t.o.m. olika namn för olika roller. En tidig hänvisning uppträder i ett brev till F.M. Apraksin i december 1693 där Peter, som tecknade under på holländskt sätt "Piter", klagade över att han blev tilltalad med fullständiga kungliga titlar "vilket jag avskyr".⁶¹ Efter erövringen av Azov 1696 leddes triumfprocessionen in i Moskva av Nikita Zotov och Kirill Aleksejevitj Narysjkin i vagnar, följda av generalissimus Franz Lefort, medan marinofficeraren Peter Aleksejev, "i tysk dräkt", marscherade med trupperna. Kanonsaluten och välkomsthälsningarna i en megafon riktades inte till tsaren utan till den nominelle överbefälhavaren, general Alexej Sjein i slutet av processionen.⁶² Peter reste till väst 1697 under namnet Peter Mihailov. Militär rang, snarare än kungliga titlar, förekommer ofta i kabinettsräkenskaperna, t.ex. de olika posterna för kläder för Hr (*gospodin*) kaptenen (1705), översten (1709), generalen (1710), konteramiralen (1713), viceamiralen (1716).⁶³

Peters skenbara likgiltighet för sin av Gud givna rang sträckte sig också till hans sällskap. De som sökt rationella förklaringar till Peters uppträdande har framkastat att han var en förespråkare för meritokrati och alltid på utkik efter den bäste mannen (och någon gång kvinnan) för ett uppdrag oberoende av rang. Han var "demokratisk" i sitt val av följeslagare, det må sedan ha varit hans andra hustru Katarina (en livländsk bondflicka), hans favorit Mensjikov (som påstods vara son till en pirogförsäljare) eller den brokiga uppsättning av utländska officerare, sjömän, lägre tjänstemän och hantverkare, vid vilkas bröllop och begravningar han var närvarande, för att inte tala om den besynnerliga blandning som bildade De Berusades Synod.⁶⁴ Han var speciellt förtjust i att uppträda som gudfader för barn till skeppstimmermän och ordon-

ushchiesia do gosudaria imperatora Petra Velikogo i E. Anisimov (red.), *Petr Velikii. Vospominania. Dnevnikovye zapisi. Anekdoty* (Spb. 1993), s. 460–461.

⁶¹ N. P o g o d i n, 'Petr Pervyi; Pervye gody edinoderzhaviiia, 1689–1694', *Russkii arkhiv* 1897 I, s. 47.

⁶² I. A. Z h e l i a b u z h y n s k y, 'Zapiski', *Rossiiä pri tsarevne Sof'e i Petre I*, utg. A.B. Bogdanov (M 1990), s. 248–249. S. M. S o l o v i e v, *History of Russia 26. Peter the Great. A Reign Begins 1689–1703*, övers. L. Hughes (Gulf Breeze 1994), s. 133.

⁶³ *200-letie Kabinetä ego imp. velichestva 1704–1904* (Spb. 1911), s. 185–186. *Sbornik* II, s. 7–24.

⁶⁴ För en förteckning över gåvor till nyfödda och dop, se *200-letie*, s. 138–139.

nanser och han försummade sällan att sända hälsningar till "alla våra kamrater skeppsbyggmästarna".⁶⁵

Men Peter var helt förmögen att göra narr av sin egen omhuldade princip att använda den bäste mannen för att tjäna staten oberoende av ursprung. Ofta förefaller han att ha lagt an på att utse de *okvalificerade*, t.ex. utsågs Franz Lefort och Aleksej Sjein att som amiral respektive general föra befäl över de trupper som sändes till Azov 1695 trots att ingendera hade någon erfarenhet av flotta eller armé.⁶⁶ Ett känt exempel är Peters underdånighet för Ivan Mihailovitj Golovin som överste skeppsbyggare eller *baas* (från holländskan). Skämtet gick ut på att Golovin, som från 1717 bar titeln *obor-sarvuir* (högsta [skeppsbyggnads]inspektör), inte hade någon begåvning för skeppsbyggnad och hade misslyckats ömkligt på området då han tvingades studera utomlands. (Den franske ambassadören Campredon kallade honom "chef de l'amirauté par dérision".)⁶⁷

Golovin var trots allt villig att spela med i Peters lek. I november 1713 skrev han till tsaren, "Peter Mihailov, den främste av alla skeppsbyggare", och gav honom, i amiral Apraksins namn, order att låta bygga ett skepp och att rapportera eventuella problem utan dröjsmål.⁶⁸ I januari 1714 skrev Peter och flera utländska skeppstimmermän till Golovin och skickade nyårshälsningar med förhoppningen, att "detta företag [d.v.s. skeppsbygget] skall expandera och växa till er odödliga ära som ledare av det i Ryssland eller vår andra Noak". De undertecknade brevet med "ers excellens' lärjungar och tjänare".⁶⁹ I ett brev från Schwerin skrev Peter den 23 juni 1716 till "Ers Excellens Herr Furst *baas* från er lärjunge och tjänare" och sände en present bestå-

⁶⁵ Ståhlin, s. 53–54. Egenhändigt brev till Joseph Noye, LOI, fond 270, d. 101, l. 110 (16.5.1722). Samma dag, före avresan till Persien, skrev han också till amiral Cruys och flaggmännen.

⁶⁶ Se N. Pavlenko, *Petr Velikii* (M. 1990), s. 51.

⁶⁷ Campredon i *SIRIO* XL, s. 381 (sept. 1723). Se Weber I, s. 242–243: "His Majesty to punish him, though without any Mark of Disgrace, declared him, for Jest's sake, Surveyor of his Ships by the Titles Knees Baas." Nartov (Maikov, s. 83–84) berättar en annan, uppenbart förvanskad version: Golovin trivdes utomlands och lärde sig uppträda som chef, varför han fick sin hederstitel. Det namnlösa polska "ögonvittnet" anmärkte likaså att det var tsaren, inte Golovin, som behärskade skeppsbyggeri, 'Peterburg v 1720 g. Zapiski poliaka-ochevidtsa', *Russkaia starina* 35 (1879), s. 277.

⁶⁸ *MIGO* II, s. 112 (5.11.1713).

⁶⁹ *Sbornik Mukhanova*, andra uppl. (Spb. 1866), s. 251.

ende av "flera nya instrument som lämpar sig för ert hantverk".⁷⁰ En ny skål infördes i festrepertoaren: "för Ivan Mihailovitjs familjs (eller söners) välgång", d.v.s. för den ryska flottans fartyg.⁷¹

Peters vägran att leva upp till standardbilden av en tsar, hans medvetna åsidosättande, förlöjligande och pastisch av det kungliga och religiösa protokollet, gav upphov till ett antal rykten och legender som gick ut på att tsaren var en ofrälse person. Somliga hävdade att hans verkliga fader var en utländsk barberare (därav hans intresse för obduktioner och tandläkarverksamhet, för att inte tala om det notoriska skäggrakandet), att han bytts ut mot tsarens riktiga son 1672 eller att den senare kidnappats i väst och ersatts av en bedragare. Män nära tsaren och lojala mot honom och utan någon ursäkt för att tro sådana rykten kunde vända hans idiosynkrasier till sin egen fördel. Den bild Peter gav av sig själv som "en enkel man" kan med utbyte jämföras med den som odlades av hans sentida beundrare Lenin och Stalin. Båda sades ha en smak för det enkla, den förre föredrog en anspråkslös omgivning och enkel föda, den senare var alltid klädd i en osmyckad uniformsrock, men båda placerar sig i de flesta människors uppfattning bland historiens mäktigaste härskare. (Lenin hade också smak för bilar av märket Rolls Royce.) Liksom de fick Peter ta emot beröm och bifall för sin framtoning som en "man av folket" *redan under sin egen livstid*. Ett beteende som tedde sig "icke-tsaraktigt" legitimerades och framställdes som ett ideal snarare än en avvikelse. Som Feofan Prokopovitj, den främste arkitekten för denna reformerade bild, konstaterade: "en tsars majestät ligger inte i klar [kejserlig] purpur, inte i ett gyllene diadem, utan i styrka, fasthet, tapperhet, i djärva dåd som väcker häpnad".⁷²

Man kommer att tänka på en föregångare: tsar Ivan IV (1533–1584), som föregrep upptågen i de berusades synod med medlemmar av sin *opritjina* och t.o.m. "drog sig tillbaka" och utsåg en döpt tartar att sitta på tronen. Peters samtida och rival Karl XII av Sverige var likaså märkligt okunglig, ännu mer vårdslös i fråga om klädsel, bekvämlighet och hygien är Peter. Kanske bara de verkligt mäktiga kan tillåta sig lyxen av en sådan frugalitet. I Peters fall, liksom i fråga om de sovjetiska ledarna, finns det emellertid gott om bevis i

⁷⁰ LOI, fond 270, d. 81, l. 647. B a s s e w i t z kommenterar "skämtet", s. 198–199. Katarina skrev likaså till "baas" i en raljerande ton, t.ex. från Köpenhamn 27.8.1716, *Sbornik Mukhanova*, s. 254.

⁷¹ B e r g h o l z, del I, s. 205 nämner en sådan skål, vid furst Repnins bröllop, men förstod inte dess betydelse.

⁷² P r o k o p o v i c h (1706 vid Peters besök i Kiev), *Slova i rechi* I (Spb. 1760), s. 9.

motsatt riktning. Denne man med enkel smak byggde en hel stad från ingenting och förde befäl över flottor och arméer. Han visade ringa sparsamhet då det gällde att krama den sista droppen av soldatmateriel, ansträngningar och pengar ur den ryska befolkningen.

Peters förkärlek för att övernatta i trähyddor hindrade honom inte från att använda betydande mängder tid och pengar på flera storslagna residens vid Finska viken, inklusive palatsen vid Peterhof och Strelna, som både beskrivits som ryska Versailles. Peter förväntade sig att hans familjemedlemmar och närmaste krets levde på ett sätt som anstod deras ställning. Katarina höll sig med ett följe av hovdamer, hans döttrar bar dyrbara juveler. Bassewitz redovisar en talande anekdot. När Mensjikov fällt för försnillning besökte Peter furstens palats och fann att det pryttts med mögliga gamla väggdraperier. När Mensjikov klagade över att han var tvungen att sälja de bästa för att klara sina skulder, befallde Peter honom att inreda sitt hem i enlighet med sin rang och sade att han förväntade sig att finna passande draperier då han kom till nästa fest.⁷³

Intressen

En av de bästa förklaringarna till Peters tidvis "bisarra" uppförande är den enklaste; han behövde koppla av, att stiga åt sidan från de krävande statsangelägenheterna, där han ofta kände sig ensam och utan hjälp. Det avspeglas också i hans smak för fritidssysselsättningar. Sovjetiska guider tröttnade aldrig på att påpeka att tsaren behärskade fjorton hantverk. Hans favoritsyssla var svarvande, som han ägnade sig åt var han än råkade befinna sig; han gav order att svarvstolar, redskap, material och handledningar skulle sändas till honom.⁷⁴ I ett ögonblick kunde han i ett brev hänvisa till rättegången mot rebellerna i Astrakan och på nästa rad sända efter sin svarv och lämpligt timmer.⁷⁵ Just Juel påträffade honom en dag vid sin svarv, klädd i en arbetarrock och arbetande, "som om han skulle ha varit tvungen att förtjäna sitt levebröd med denna speciella form av arbete".⁷⁶

⁷³ Bassewitz, s. 220–221.

⁷⁴ Se V.N. Vasil'ev, 'Sochinenie A.K. Nartova "Teatrum makhinarium" (K istorii peterburgskoi tokarni Petra I)', *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha* 1959 vol 3, 70–78. *L'art de tourner de Char. de Plumier* inköptes i Piedmont 1716.

⁷⁵ *PiB* III, s. 454–455 (8.10.1705 t. Romodanovskij).

⁷⁶ Juel, s. 45–46.

I mars 1711, inför kriget mot Turkiet och mitt bland diplomatisk korrespondens och order om truppflyttningar och proviant, finner vi ett brev där Peter ber Fedor Apraksin att sända en svarv som lämnats i Voronesj 1709 till honom, ”till vårt regemente, var vi än kan befinna oss”.⁷⁷ En efterskickades från London, en annan inköptes i Spa i juli 1717, där svarvaren tjänade en dusör genom att låta Peter arbeta vid hans svarv.⁷⁸ Olika föremål som sägs ha tillverkats av Peter själv fanns kvar in på 1800-talet, bl.a. en kyrkljusstake i ben,⁷⁹ en stol i björk, en bänk i hans hydda i S:t Petersburg och en roddbåt utanför den.

Peter hade en passion för brandsläckning och explosioner, kanonader, fyrverkerier och trumslagning. Han inte bara älskade att bli underhållen av trumslagare, såsom de tio som uppvaktade honom på hans namnsdag i Mecklenburg, utan var själv en överdängare med trumpinnarna.⁸⁰ I Dresden tog Peter i juni 1698 en trumma och trummade inför damerna med sådan sakkunskap att han överglänste alla de andra trumslagarna.⁸¹ Hans smak för musik må ha gått i riktning av det ljudliga (trummor och trumpet) snarare än det subtila, men han njöt också av att sjunga religiösa sånger i stämmor, såsom i Petrozavodsk 1720 där han sjöng med korgossarna. Det sägs att han hade en ljus baryton.⁸² Han älskade dans och satte upp en tröttande takt för resten av sällskapet vid baler,⁸³ och njöt av spel som lotto och tärningar.⁸⁴ Schack hörde till hans favoriter, liksom biljard, skrapnos (*biriulki*) och myntknuff (*trukt-tafel*),⁸⁵ men han ogillade kortspel, fränsett ett holländskt spel kallat Gravias. Det var förbjudet att spela för vinster som översteg en daler.⁸⁶

⁷⁷ *PiB* XI, s. 120 (3.11.1711).

⁷⁸ *PiB* XI, s. 246 (27.5.1711). *Sbornik* II, s. 73.

⁷⁹ Se illustrationen i N. V. Kaliazina, G. N. Komelova, *Russkoe iskusstvo Petrovskoi epokhi* (L. 1990), ill. 194.

⁸⁰ *Sbornik* II, s. 15 (juni 1716).

⁸¹ Cit. i Pavlenko, *Petr Velikii*, s. 79.

⁸² *Pokhodnyi zhurnal za 1720 g.* (SPb. 1855), s. 11–12.

⁸³ Se Bergholzi (1902), s. 145, 164, 129.

⁸⁴ *Sbornik* II, s. 13 (Tyskland 1716).

⁸⁵ Se t.ex. kalendern över Peters besök vid hälsokällorna nära Petroskoi i mars 1720, *Pokhodnyi zhurnal za 1720 g.*, s. 9–12. Om Peter och schack, se L. N. Semenov, *Ocherki istorii byta i ku'urnoi zhizni Rossii pervai polovina XVIII v.* (L. 1982), s. 203.

⁸⁶ Stählin, nr 76, s. 124. (Synbarligen infördes bestämmelsen i militärreglementet.)

Vetenskaperna

Peter var fascinerad av matematiska instrument, vilket framgår av den berömda historien från hans barndom om en astrolab som furst Dolgorukij hämtade med sig till honom från Frankrike. Han hade vanligen ett teleskop med sig och ägde ett antal matematiska och navigationsinstrument, som kostat dyra pengar och underhölls till en betydande kostnad.⁸⁷ Han gillade jordglober, av vilka den största, den berömda Gottorpska globen, hade ett planetarium i ett inre rum som rymde flera personer. Han var kunnig i fortifikation och i fråga om försvarsanläggningar och tog del i uppmätningen och kartläggningen av Azov och Kronstadt. (I Riga gav hans "hobby" år 1697 upphov till en diplomatisk incident.)⁸⁸ Ett brev från 1724 angående holländska försvarsanläggningar visar att han behärskade den tekniska terminologin: "särskilt väl byggt är försvarsverket (*defenziia*) längst ned, från de släta fönstren till huvudbröstvärnets yta".⁸⁹ Peters intresse för arkitektur är väl känt. Enkla arkitekturritningar av hans hand har bevarats, av bastioner, fontäner och trädgårdsarkitektur. Han fuskade i gravering (en etsning, "Kristenhetens triumf över Islam", som han gjorde i Amsterdam 1698 har bevarats)⁹⁰ och kunde ägna sig åt att rita sjökort och planritningar. Det sägs att Boris Sjeremetev i Venedig fick se en karta över Svarta Havet "egenhändigt ritad av tsaren själv".⁹¹

Trots sådana prestationer hade Peter mycket litet av formell utbildning och ringa böjelse för intensiva intellektuella ansträngningar. Stählin trycker en anekdot, som uppges härröra från Peters dotter Elisabet om hur Peter ofta besökte henne och hennes syster under deras lektioner och talade om för dem att de borde vara tacksamma för att de fick en god utbildning: "jag gick miste om allt sådant i min ungdom".⁹² Hans handstil och stavning var gräsliga. Många av hans originalhandskrifter kan endast med stor möda tolkas ens av specialister. Det finns inga belägg för att han någonsin läste eller kommenterade "svåra" verk i filosofi, teologi eller historia. Den använda delen av hans bibliotek gällde huvudsakligen frågor som fortifikation, artilleri, hydraulik,

⁸⁷ *Sbornik* II, s. 13 (i juni 1716 betalades i Tyskland 4 groschen för reparation av hans teleskop). *200-letie*, s. 249 inkluderar kronografer, vattenpass, en kvadrant, kompasser.

⁸⁸ M. I. Belov (red.), *Voprosy geografii petrovskogo vremeni. Sb. statei* (L. 1975), s. 5.

⁸⁹ LOI, fond 270, d. 106, l. 176 (21.1.1724).

⁹⁰ *Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravochnik*, sammanst. E.I. Bobrova (L. 1978), s. 38.

⁹¹ Belov, s. 5.

⁹² Stählin, nr 92, s. 141–143.

sjöfart och skeppsbygge. Han hyste också en konnässörs intresse för böcker och diskuterade finesser i fråga om typsnitt och inbindning. Han var likaså fast övertygad om det tryckta ordets propaganda- och utbildningsvärde. När Peter 1709 (då han var stationerad med armén i Ukraina) mottog några prov, skrev han: "Trycket i de här böckerna är mycket sämre än tidigare, oklart och alltför grovt. Se till att de trycks lika väl som de tidigare".⁹³ De ifrågavarande böckerna hade getts ut i kvartoforformat 1708, medan de senare upplagorna tryckts i en mera påkostad folio.

Översättningar hörde till Peters särskilda intressen. En rapport som publicerades i Paris 1710 förklarade att tsaren inte enbart gynnade vetenskap och bokutgivning, utan själv inte heller "såg det som skamligt att översätta en del av dem", även om hans insats i själva verket begränsade sig till kommentarer angående enskilda termer.⁹⁴

Peter är känd som en fadersgestalt för den moderna ryska vetenskapen, medlem av Franska Vetenskapsakademien, skaparen av Ryska Vetenskapsakademien och av landets första museum. Hade Peters vetenskapliga nyfikenhet en allvarlig sida? Platonov ansåg att så var fallet. När Peter besökte Paris, var "hans inställning till Paris kulturella och tekniska underverk ingalunda ytlig, utan allvarlig". Han påpekar att tsaren bekantade sig med arsenaler, myntverk, fabriker, boktryckerier, botaniska och farmaceutiska trädgårdar, en anatomisk teater, ett observatorium, matematiska, fysiska och mekaniska laboratorier, kemiska experiment och operationer. Han intresserade sig likaså för solförmörkelser och andra ljusfenomen.⁹⁵ Hans vetenskapliga intressen ger trots allt ett intryck av en förkärlek för det praktiska snarare än för teori, ett sökande efter det sensationella snarare än rationell begrundan. För en man av Peters nationalitet och generation, som, och det bör upprepas, saknade formell utbildning, var världen fylld av oförklarade gåtor. Liksom de flesta människor under hans tid ägnade Peter sig åt spådomskonst och underhållande

⁹³ *PiB* IV, s. 12 (t. I.A. Musin-Pusjkin, 4.1.1709). De ifrågavarande arbetena var översättningar av tyska verk om fortifikation.

⁹⁴ N. A. K o p a n e v, 'Petr I - perevodchik', XVIII vek. 16 (1989), s. 181. Se även Peters skriftväxling med Ivan Zotov, som höll på att översätta en bok om fortifikation, och som fick uppmaningen att se till att de huvudsakliga praktiska avsnitten återgavs klart och riktigt, *PiB* IX(i), s. 106.

⁹⁵ P l a t o n o v, *Petr Velikii*, s. 112. Se *PiB* IX, s. 79 (6.2.1709); en begäran till E.M. Apraksin om förutsägelser från den matematiska skolan beträffande en solförmörkelse som skulle äga rum senare samma månad.

”svart magi”. Han och Katarina förde anteckningar om sina drömmar och intresserade sig för tolkningen av dem.⁹⁶

Ett av Peters mest motbjudande drag för en bildad modern smak är hans hårdnackade fascination av naturens missfoster. Vid ett av sina första möten med tsaren 1702 fick Cornelius de Bruyn se en man vars tarmar stack ut ur ett sår. Peter föreföll fascinerad och gav order att ”man skulle klämma på den stackars mannens utväxt så att jag skulle få en bättre uppfattning om hans fall och allt kom ut halvsmält”.⁹⁷ Som Bruyn konstaterade, var Peter inte ensam om en sådan smak: ”[Ryssarna] finner stort nöje i att umgås med tokiga människor eller sådana som är missbildade, eller grundligt berusade när de råkar vara så till överflöd”.⁹⁸ Han kunde ha tillagt att sådana böjelser ingalunda var begränsade till Ryssland. När Peter i januari 1717 skrev till viceguvernören i Arkangelsk och befälde honom att leta fram ”två unga samojeder, mellan 15–18 år gamla, med de fulaste och roligaste trynen du kan finna, klädda i deras sedvanliga klädsel och utsmyckning” som en gåva till hertigen av Florens, förväntade han sig synbarligen att hans generositet skulle återgäldas.⁹⁹

Peters förkärlek för dvärgar hade uppammats sedan vaggan. Hans äldre halvbröder och systrar och hans fader och dennes förfäder, för att inte tala om Peters direkta efterträdare, hade alla dvärgar i sin uppvaktning, liksom Peters egna barn. Fascinationen för jättar såsom fransmannen Nicholas Bourgeois var en variation på temat.¹⁰⁰

Peters Konstkamera hyste inte bara konserverade konstigheter, såsom skellet av ett barn som torkade sina tårar med en bit hjärnsubstans, men också levande utställningsföremål: bonden Foma, som hade bara två fingrar och tår, samt de båda ”monstren” Jakov och Stepan.¹⁰¹ Peter hade inte uppfunnit detta slag av missfosterutställningar. Över hela Europa älskade människor att

⁹⁶ Se M. Semevsky, *Ocherki i rasskazy iz russkoi istorii XVIII veka. Slovo i delo* (Spb. 1885). J. Cracraft, 'Some dreams of Peter the Great', *Canadian-American Slavic Studies* VIII (1974), s. 173–197.

⁹⁷ Bruyn I, s. 28.

⁹⁸ Ibid., s. 36.

⁹⁹ LOI, fond 270, d. 84, f. 60 (11.1.).

¹⁰⁰ Se *200-letie*, s. 252: betalning för utstyrelse för de två dvärgar som uppvaktade tsarevitj Peter Petrovitj 1718.

¹⁰¹ O. Neverov, 'His Majesty's Cabinet' and Peter I's Konstskammer', O. Impey & A. McGregor (eds.), *The Origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in 16th-17th-Century Europe* (Oxford 1985), s. 60.

gapa över det exotiska, det bisarra och det missbildade. Att döma av de skaror som fortfarande flockar sig kring de tvehövdade kalvarna och fostren i flaskor i det som återstår av Peters kuriosakabinett, har fascinationen över dylikt ännu inte upphört.

Peter var fascinerad av döden. Han lät ofta uppskjuta begravningar för att man skulle hinna utföra en obduktion. När t.ex. Ivan Buturlin avled 1710 befallde Peter att hans kropp skulle lagras och fukten torkas ut.¹⁰² Liknande direktiv utfärdades beträffande dr Erskines och tsarevnan Jekaterina Aleksejevnas lik. I november 1701 gav han order om att låta ta en dödsmask av Fedor Plesjtjjev.¹⁰³ I Frankrike köpte Peter 1717 den holländske anatomisten Ruyschs hemliga recept för att konservera lik och vägrade avslöja det för franska anatomister som arbetade med modeller av människans organ.¹⁰⁴ Han lät hämta de på naturlig väg mumifierade liken av två unga kvinnor som begravts 1632 till sitt läger vid Östersjön för att besiktiga dem.¹⁰⁵

Enligt Peters kock Johan Felten medförde tsaren vanligen en uppsättning kirurgiska och tandläkarinstrument med vilka han kunde åderlåta och dissekera eller dra ut en tand.¹⁰⁶ Det bör tilläggas att Peter likaså älskade att utföra operationer på levande människor. Han betraktade sig själv som en utmärkt kirurg, vilket skrämde hans patienter, t.ex. hans systerdotter Katarina, som mot sin vilja utsattes för tsarens uppmärksamhet i fråga om hennes skadade ben.¹⁰⁷

Det finns också en mindre makaber, nästan barnslig sida av Peters intresse för naturen. År 1721 sände han Mensjikov några videgrenar från Riga och bad denne sända några grenar som brutits för palmsöndagen; han ville få reda på var våren var tidigare. En vecka eller så senare bad han Mensjikov att varje vecka sända skott och blad från hans palats vid Peterhof och Dubki med anteckningar om när de plockats.¹⁰⁸

¹⁰² *PiB* X, s. 310 (23.8.).

¹⁰³ *PiB* I, 417.

¹⁰⁴ *Kniazhetskaia*, 'Nauchnye sviazi', s. 93.

¹⁰⁵ *Stählin*, s. 96.

¹⁰⁶ *Ibid.*, s. 115–117.

¹⁰⁷ *Bergholz*, 1724, s. 72.

¹⁰⁸ *LOI*, fond 270, d. 97, l. 352 (2.4.1721) o. l. 360 (15.4.).

Skepp

Alla de intressen som nämnts hittills överskuggades helt och hållet av den största passionen i Peters liv: skepp och hav. En ofta anförd och viktig anekdot från tsarens besök i England 1698 hävdar att han skulle ha sagt att ifall han inte varit tsar av Ryssland skulle han ha velat vara engelsk amiral.¹⁰⁹ En nyligen utkommen levnadsteckning ser ett skepp som den idealiska symbolen för Peters regeringstid:

Why a ship? I think that to Peter it was not only a means of transport for freight across the water's surface. The ship – Peter's eternal love – was for him a symbol of a structure organised and calculated to the inch, the material embodiment of human thought, complex movement by the will of rational man. Furthermore, the ship for Peter was a peculiar model of the ideal society, the best form of organization relying on knowledge of the laws of nature in man's eternal struggle with the blind elements.¹¹⁰

Peters personliga papper innehåller otaliga exemplar av skeppsdagböcker, teckningar av skeppsdelar, schemata för skeppssignaler, flaggor och flottmanövrar. Han ägde aderton exemplar av olika utgåvor av *Generalnye signaly*, liksom också många andra arbeten rörande sjöfart.¹¹¹ Hans favoritmålare var marinmålaren, den tidigare sjökaptenen Adam Stilo, vars detaljerade studier av fartyg prydde väggarna i Monplaisir.

Vittnesbörden om Peters enkla smak har förlett en del kommentatorer till slutsatsen att han inte brydde sig om estetik, men det finns en mängd vittnesbörd om det motsatta, speciellt i fråga om skepp. Peters entusiasm präglades av estetiska värderingar, för honom var ett fartyg ett föremål av skönhet. I juli 1717 skrev han till kapten Skliajev rörande enskildheter på ett skepp under byggnad och föreslog att man skulle lägga till en tredje rad av fönster "för skönhet, lika väl som för bekvämlighet". Fem år senare skrev han om snidad utsmyckning, ett lejon och två män till häst med sablar, för skeppen Laferme och Gallion. Flera hantverkare skickades till Holland och England för att studera fartygssniderier.¹¹² År 1723 gav han befallning om att en ny jakt skulle utrustas med en engelsk middagsservis och holländska borddukar "så att allt

¹⁰⁹ Maikov, s. 10 o. Perry, s. 164.

¹¹⁰ E. Ansimov, *Progress through Coercion. The Reforms of Peter the Great* (New York 1993), s. 24–25.

¹¹¹ *Biblioteka Petra I.*, passim.

¹¹² LOI, fond 270, d. 85, l. 13–14. (*kak dlia krasoty tak i dlia iuta*); ibid. d. 101, l. 576 (4.11.1722), d. 103, l. 473–476 (8.5.1723).

skall vara klart när det blir nödvändigt att transportera dignitärer".¹¹³ De namnlösa hantverkare som av det första silver som utvanns ur den ryska gruvan i Transbajkal lät forma en miniatyr av ett skepp under segel med sjömän på däck var uppenbart väl underrättade om tsarens smak.¹¹⁴

I allmänhet var Peter inte likgiltig ifråga om sin omgivning. Hur många handlingens män (t.ex. Karl XII) skulle ha brytt sig om att skicka tre lärlingar till Düsseldorf för att gå i lära hos "urmästaren" Carl Bakaveri,¹¹⁵ att sammanställa färgschemata för passande uppsättningar av överdrag, väggdraperier och gardiner eller sända handskrivna instruktioner till sitt ombud i Riga att plantera rader av lind, lönn och hassel längs gångarna i hans nya park och att sätta upp gallerverk längs trånga gångar "liksom i sommarträdgården i Petersburg"?¹¹⁶ Ett egenhändigt budskap till dr Nicholas Bidloo i Moskva i december 1723 om ett trädgårdsprojekt ger belägg för Peters öga för detaljer: "Vid den stora dammen på de båda öarna och på den åttkantiga ön skall ni bygga sommarhus, likaså platser för duvor och småfåglar nära skogen och andra utsmyckningar lämpade för en trädgård, och över kanalerna bygg broar, små puckelryggiga med räck på en sida med tillräckligt rum för en person att passera (såsom de gör i Holland); likaså sänd en ritning av grundplanen av både bostadshusen och trädgården."¹¹⁷

Peter var särskilt förtjust i träd och växter. Dussintals brev har bevarats med befallningar till ombud runt om i Ryssland och Europa; en del av dem visar en experts insikter i sådana trädgårdsfrågor som den bästa årstiden för att gräva upp och plantera. Han hade ett öga för affärer; han lät köpa in billiga fruktträd från Sverige efter en vink av en svensk trädgårdsmästare¹¹⁸ och samlade litteratur och stick om trädgårdar och trädgårdsskötsel.¹¹⁹

Nästan det första han gjorde när han återvände till Moskva efter det persiska fälttåget 1722 var att sända en budbärare till S:t Petersburg för att ta reda på hur det gått för de kastanjeträd han planterat i Dubki två år tidigare, "om

¹¹³ Ibid., d. 103, l. 321 (t. amiralitetet 8.3.1723).

¹¹⁴ Se ill. 177 i *K a l i a z i n a*.

¹¹⁵ LOI, fond 270, d. 85, l. 110.

¹¹⁶ Ibid., d. 100, l. 293–294 r. (18.3.1722).

¹¹⁷ Ibid., d. 104, l. 459 (16.12.1723). Ett annat brev 14.1.1724 ger ytterligare hänvisningar till holländska modeller för duvslag och sommarhus, *ibid.*, d. 106, l. 80–80 ob.

¹¹⁸ Ibid., l. 486 ob. (21.2.1724).

¹¹⁹ *S b o r n i k II*, s. 12, 13: 1716 om inbindning av Leblonds "ogorodnaia kniga" och "za pechatnye listy ogorodnye", en trädgårdsbok inköpt av Felten.

de hade överlevt frosten och hur de klarat sig under föregående sommar".¹²⁰ I juli 1723 skrev han till Katarina från Reval: "Den trädgård som planterades här för två år sedan har vuxit så mycket att du knappast skulle tro det: de enskilda träd som du såg på olika håll har vuxit samman över vägen och tants favoritträd, som har grenar som ett pekfinger utan nagel, har faktiskt klarat sig väl. Kastanjerna har likaså alla praktfulla kronor."¹²¹

Grymhet

Peter är mindre känd för sin gröna tumme än för sina blodiga händer. Det mest kända exemplet är de offentliga avrättningarna av streltser 1698 och 1699 under vilka tsaren själv uppges ha svingat yxan. Johann Korbs målade beskrivning av de fasansfulla tilldragelserna ledde till att Peter förbjöd hans bok i Ryssland, men ålder och erfarenhet minskade inte Peters tilltro till dylika offentliga skådespel. Ett av de mera avskräckande var spetsandet av Stepan Glebov i Moskva i mars 1718 då man verkligen ansträngde sig på alla sätt för att hålla offret levande och lidande så länge som möjligt, inklusive att klä honom i päls och mössa.¹²² Bergholz vittnar om en massavrättning i januari 1724; allmänheten gjordes uppmärksam på tilldragelsen genom trumslagning som kallade dem att bevittna hur en tjänsteman krossades på hjulet, halshuggningar och uppskärningar av näsborrar. Som Bergholz skrev: "Alla tjänstemän från kanslierna och ämbetsverken var skyldiga att övervara avrättningen som en varning".¹²³

Hur grym var Peter? Vi tänker inte här på moraldebatten om de härskares grymhet som sänder undersåtar att gå under i tusental i krig eller offerar dem i enorma statliga projekt, utan benägenheten att tillfoga smärta personligen eller att mäta ut tortyr utöver vad som krävdes för att avskräcka brottslingar. Kristna härskare under tidigmodern tid förväntades utmäta rättvis bestraffning, visa medlidande och utöva välgörenhet på selektiv basis. I Peters fall är det betecknande att han mycket tidigt under sin regeringstid fick ett rykte om sig att vara grym, något som Georg Grund ansåg skäligen att tillbakavisa

¹²⁰ LOI, fond 270, d. 101, l. 646 (21.12.1722).

¹²¹ Ibid., d. 103, l. 599.

¹²² S. V. E f i m o v, 'Evdokiia Lopukhina — posledniaia russkaia tsaritsa XVII veka', *Srednevekovaiia Rus'. Sbornik nauchnykh statei para. 65-letiiu so dnia rozhdeniia professora R. G. Skryn-nikova* (Spb. 1995), s. 158–159.

¹²³ B e r g h o l z, 1724, s. 10–11.

¹²⁴ G r u n d, s. 129.

genom att hävda att han under sina fyra år i Ryssland inte sett några bevis på tsarens "beryktade grymhet" och att denne alltid överlämnade rebeller och brottslingar till vederbörliga myndigheter.¹²⁴ Detta kan i någon mån bekräftas, t.ex. genom avsaknaden av hänvisningar i protokollen till att Peter skulle ha varit närvarande vid tortyrsessioner i Preobrazjenskij prikaz,¹²⁵ liksom även genom frånvaron av sådana uppgifter i palatsdagböcker, för att inte tala om Peters egen brevväxling. Rättelser i utkast till militära reglementen visar att Peter ofta mildrade bestraffningar, i en artikel om tidelag strök han t.ex. straffet att den skyldige skulle halshuggas tillsammans med det djur som han befäckt sig med och ersatte det med kroppsstraff (*žestoko na tele nakazat*). Det automatiska dödsstraffet för äktenskapsbrott ersattes med att "båda skulle bestraffas enligt omständigheterna och deras skuld".¹²⁶

Av åtta rekommenderade dödsdomar för falsk angivelse som förelades Peter 1700 stadfäste han endast en och förvandlade de andra till prygel och landsförvisning.¹²⁷ Vissa uppgifter om att Peter personligen skulle ha avrättat personer visar sig vara legender; t.ex. hade historien att han 1697 personligen skulle ha halshuggit den tyska förrädaren Jacob Jansen (som förrådade Ryssland vid Azov) sannolikt sitt ursprung bland streltserna.¹²⁸

Det var minst sannolikt att Peter skulle gå in för nåd när det gällde förräderi eller uppror. Han deltog inte personligen i avrättningen av upprorsmännen i Astrakan, men 1706 avrättades 320 personer och dussintals avled under tortyr som han gett order om. Hans befallningar rörande behandlingen av Bulavin-rebellerna var särskilt stränga. Furst V.V. Dolgorukij fick order att bränna byar som anslöt sig till upproret, att slakta byborna och placera ledarna på hjul och pålar för att avskräcka andra. Hela samhällen utplånades.¹²⁹ Den grymma avrättningen av personer som var inblandade i affären kring tsarevitj Alexis, särskilt de s.k. Suzdal-offren (tsaritsan Jevdokias bundsförvanter) visar ett drag av hämndgirighet. Peter hade en förmåga att vara okänslig, han kunde, synbarligen med nonchalans, växla mellan begravningar, bröllop och avrättningar och förväntade sig att resten av hovet skulle göra detsamma. Ett känt exempel är hur tsarevitjs Alexis död och begravning i juli 1718 gick in i det bullersamma firandet av Poltava och Peters namnsdag, ett

¹²⁵ N. B. Golikova, *Politicheskie protsessy pri Petra I* (M. 1957), s. 39.

¹²⁶ 'Voinskie artikuly' (1714), *Voennye ustavy Petra Velikogo* (M. 1946), s. 76–77.

¹²⁷ Golikova, s. 54.

¹²⁸ *Ibid.*, s. 216.

¹²⁹ *PiB* VII(i), s. 133 (april 1708).

annat avrättningen av William Mons i november 1724, som nästan omedelbart följdes av festligheterna i samband med Peters dotter Annas förmäling och hans makas namnsdag.¹³⁰

Det finns i alla fall belägg för en mera medkännande sida av Peters natur. År 1717 skrev han till Ivan Romodanovskij: "Jag mottog vid min ankomst ert brev av den 21 september där ni underrättar mig om er faders död, för vilken jag framför mina djupaste kondoleanser över att han inte förlorade sitt liv som följd av hög ålder, utan genom en attack av kallbrand; men envar av oss skall i alla fall lämna det jordiska på sätt eller annat enligt Guds vilja, minns detta och ge inte efter för sorgen. Och, jag ber, föreställ er inte att jag har övergett er eller glömt er faders goda gärningar."¹³¹

Till Apraksin skrev han 1724: "Jag hörde att ni vill resa till Moskva. Naturligvis skall ni inte göra det. Ni kommer att ta livet av er. Er flegma har försvagats av läkemedel så när ni stiger ut i blåsten, kommer ni att få en plötslig förkylning och bli sämre än tidigare och döden kommer högst sannolikt att följa, så unna er vila och res först då doktorn säger att det är helt tryggt."¹³² Peter kunde visa omsorg också om individer lägre ned på rangskalan, som då han rådde en kapten som blivit rekommenderad en brunnskur att denne, även om doktorn föreskrivit en sommarkur, borde resa under vintern när resan var lättare "eftersom vattnen har en lika god verkan som under sommaren".¹³³

I ett egenhändigt meddelande grälade han på Ivan Orlov (en yngre officer i hans eget regemente) för att denne inte skötte sin hälsa, tog olämpliga mediciner och underlät att konsultera en god doktor.¹³⁴ I ett brev från hälsobrunnen Martsialnye nära Petrozavodsk skrev han: "En bonde från trakten vid namn Faddej är gammal och enfaldig, lever i skogen och kommer till byn, där de betraktar honom som ett under. Det finns inga uppgifter om ont uppsåt eller oliktankande, så för att förebygga några frestelser, har jag gett befallning om att han skall föras till er i manufakturen och få sitt uppehälle där till sin död".¹³⁵ Just Juell rapporterar att när Peter hört nyheten att en storm ska-

¹³⁰ Platonov, s. 124–125.

¹³¹ LOI, fond 270, d. 84, l. 179 (21.10.1717).

¹³² Ibid., d. 106, l. 492 (2.2.1724).

¹³³ Ibid., d. 103, l. 86 (21.1.1723).

¹³⁴ Ibid., d. 97, l. 376 (19.4.1721).

¹³⁵ Ibid., d. 107, l. 581.

dat den danska flottan 1710 skyndade han sig till fots i mörker och regn att söka upp honom för att uttrycka sin medkänsla.¹³⁶

Peters mjukare sida belyses av hans svaghet för djur, särskilt hundar. När han blivit sittande i Vilna i slutet av 1707 efter ett tröttande och resultatlöst fälttåg, kastade han ned namn för valparna efter hans hynda Lenta — Pirois, Eois, Aeton, Flegon (hundar), Pallas, Nymph och Venus (hyndor).¹³⁷ Han bad Apraksin se till att en utlänning skolade hundarna att göra konster: att ta av en hatt, hoppa över en käpp, sitta och tigga.¹³⁸ I november 1708 lät han skicka Pirois och Eois till sig i Ukraina med en förteckning över vad de hade lärt sig.¹³⁹ Ibland var brev undertecknade av hans favorithund Lizeta, som "vidfogade sin tass".¹⁴⁰ Under resan till Persien 1722 åtföljdes Peter av hundar, inklusive Prince, som tappade bort sig och återfördes av en man som belönades med en rubel och femtio kopek.¹⁴¹ En ordonnans hade i uppdrag att mata hundarna och köpa utrustning, såsom sängar och tre färskinnspålsar för att hålla dem varma på vägen från Tsaritsyn till Moskva.¹⁴²

Peters omsorg om djur kom till synes i en befallning den 29 oktober 1717 beträffande en snabb resa för skeppet Johann Galen från Holland till S:t Petersburg, "men ifall det inte kan avsegla på grund av motvind, och om det skulle råka ut för frost, låt lossa fåglarna och aporna och ta dem till ert hus och om ni tror att vädret inte blir för svårt, sänd dem landvägen till S:t Petersburg och sköt väl om dem så att de inte kommer åt att dö".¹⁴³ Omsorg och pengar slösades på menagerier och aviarier, som förvaltades från hans eget kansli.¹⁴⁴ Peter hatade jakt och björnhetsning och grymhet mot djur i allmänhet, även om hans omsorg inte omfattade kackerlackor som han frukta-

¹³⁶ J u e l, s. 31–32.

¹³⁷ *PiB* VI, s. 110 (26–28.9.1707).

¹³⁸ *Ibid.*, s. 117 (1.10.).

¹³⁹ *PiB* VIII, s. 287 (7.11.1708).

¹⁴⁰ *PiB* IV, s. 185. Se även anekdoten i S t ä h l i n (nr 96, s. 148–149) om hur Peter benådade en man sedan Katarina fäst en böneskrift i Lizetas namn vid hundens halsband. Under det intensiva fälttåget 1708 sände han i augusti den avlidna Lizeta med budbärare till dr Bidloo för balsamering. *PiB* VIII, s. 90 (17.8.): "använd torr balsam så att det inte förfars och inte luktar, som dr Dunel skrev mera ingående. Jag ber er göra ert bästa i saken".

¹⁴¹ *Sbornik* II, s. 116.

¹⁴² *Ibid.*, s. 120. Föda och utrustning för hundar nämns ofta i räkenskapsböckerna, t.ex. kedjor och föda, jan. 1713, *200-letie*, s. 189.

¹⁴³ LOI, fond 270, d. 85, l. 186.

¹⁴⁴ *200-letie*, s. 73–75.

de.¹⁴⁵ I en välkänd anekdot stoppade Peter ett experiment med en lärka i vakuum som utfördes av hans läkare dr Erskine med orden: "Nog! Tag inte detta oskyldiga djurs liv, hon är ingen rövare".¹⁴⁶

Peter kunde vara sentimental också i fråga om föremål. Hans brev rörande transporten av hans första båt (den ryska flottans "farfar") avslöjar ett nostalgiskt drag då han varnar ledaren för transporten att "sköta väl om den under resan så att den inte blir skadad eftersom det är en gammal båt, res därför under dagen och stanna för natten och sätt ned den mycket försiktigt. Och lämna den inte på gårdar eller gator i städer där det kan finnas en risk för eldsvådor ... utan placera den på åkrar, på avstånd från byggnader och värdshus." I detta fall kombinerades sentimentalitet givetvis med en stark känsla av personlig bestämelse och medvetande om den lilla båtens propagandavärde.¹⁴⁷

Man kan otvivelaktigt peka på att hundälskande despoter som njuter av att leka i båtar inte är okända i historien, men Peter skiljer sig åtminstone i detta avseende till sin fördel från sin föregångare Ivan IV, som enligt en anekdot som barn roade sig med att kasta ned hundar och katter från torn. Men den samme Ivan IV var också en av Peters hjältar. Triumfbågar i Moskva över freden i Nystad uppvisade en komposition med Peter på den ena och Ivan IV på den andra sidan, båda framställda med vapen som symboliserade deras erövringar. Peter sägs ha haft en förkärlek för just denna speciella parallellställning eftersom "denne härskare är min föregångare och mitt exempel (*predsjestvennik i primer*). Jag har alltid betraktat honom som ett föredöme i fråga om försiktighet och mod, men hittills har jag inte kunnat jämföras med honom. Bara dumma människor som inte känner förhållandena under hans tid, hans folks natur och hans stora tjänster kallar honom en tyrann."¹⁴⁸ En utländsk iakttagare företog samma jämförelse i ett mindre positivt ljus: "Den nuvarande styrelsen är i många avseenden lik Tsar Ivan Vasiljevitjs, med den skillnaden att prästerskapet under den senare upphöjdes och belönades, medan det

¹⁴⁵ Om Peters motvilja mot jakt, se St ä h l i n, s. 65–66. Det finns dock åtminstone ett omnämnande av att Peter och Katarina drog ut på jakt "med fåglar och hundar": *Pokhodnyi zbur-nal za 1720 g.* (SPb. 1855), 11.8.1720, s. 33. St ä h l i n, nr 25, s. 54 (om kackerlackor) o. *PiB* VIII, s. 473–474 (före 11.12.), s. 475 (3.12. med befallning att ställa i ordning nattkvarter i Kolomenskoe "som är fritt från kackerlackor").

¹⁴⁶ Ma i k o v, s. 101. M. M. B o g o s l o v s k y, 'Petr Velikii (opyt kharakteristiki)', V. Kallach (red.), *Tri veka* 3 (M. 1912), s. 22.

¹⁴⁷ LOI, fond 270, d. 103, l. 115–117 (29.1.1723).

¹⁴⁸ St ä h l i n, nr 89, s. 137–185.

under denna regim är underkastat ett tungt ok, vilket måste betraktas som en farlig eld som glöder under askorna".¹⁴⁹

Religion

Låt oss avsluta med några reflektioner över Peters inre övertygelser och religiösa föreställningar. Mängder av motstridiga vittnesmål om detta ämne har bevarats – Peter sjungande av hela hjärtat i kyrkan¹⁵⁰ och läsande Bibeln den ena minuten, fördömande munkar som "parasiter" och brytande biskopar på stegel och hjul den följande. Fromma andaktsövningar vid normala ortodoxa gudstjänster omväxlade med den druckna synodens blasfemiska anti-liturgi. På det hela taget har historikerna varit benägna att se den ogudaktige tsaren som den riktige Peter och som officiell propaganda avfärdat Feofan Prokopovitjs påstående i griftetalet att Peter strävade "att gynna upphöjandet av prästerskapet och sann religion bland folket".¹⁵¹ Peters hade insupit sina grundläggande religiösa föreställningar i barndomen och de grundade sig på den ortodoxa liturgin, bönerna, katekesen, mera kända avsnitt ur Nya Testamentet ("Bibeln är den visaste av alla böcker"¹⁵²) och psalmer. Hans personliga bibliotek innehöll, liksom alla ryska privata samlingar vid den tiden, ett betydande antal religiösa böcker, som sträckte sig från de vanliga liturgiska texterna (tio exemplar av *Sluzjebnik* respektive *Triodsjetnaja* i olika utgåvor, elva exemplar av Psaltaren o.s.v.) till moderna teologiska arbeten av ortodoxa prästmän som Dmitrij Rostovskij, Feofan Prokopovitj och Gavril Buzjinskij.¹⁵³ Kvällsandakt på lördag och mässa på söndag, vanligen i Treenighetskatedralen om han var i S:t Petersburg, var ett regelbundet inslag i den kungliga kalendern. Under påskveckan gick han i kyrkan varje dag och han begick nattvarden en gång i året.¹⁵⁴

¹⁴⁹ F.W. Mardefeld, *SIRIOXV*, s. 223 (30.4.1723, n.st.) Enskilda prästmän fick givetvis lida under Ivan IV, men kyrkan reformerades inte.

¹⁵⁰ Denna information från J u e l, s. 8–9. Kyrkosång hörde till tsarens tidiga nöjen. Han sjöng bas vid gudstjänsten i Arkangel när han var där sommaren 1693: N. A r i s t o v, 'Pervonachal'noe obrazovanie Petra Velikogo', *Ruskii arkhiv* 13 (1875), nr 8, s. 480.

¹⁵¹ F. P r o k o p o v i c h, *Sochineniia* (M.-L. 1961), s. 126–129.

¹⁵² M a i k o v, s. 70. Peter lät trycka en ny utgåva av Bibeln i Amsterdam 1721 på kyrkoslaviska och holländska, S t ä h l i n, nr 100, s. 154.

¹⁵³ *Biblioteka Petra I.*

¹⁵⁴ Se t.ex. *Pokhodnyi zhurnal za 1720 g.*, s. 15, som registrerar gudstjänster 8–19 april, med nattvard den 14. År 1721 begick han nattvarden den 6 april.

Fromhet, statsangelägenheter och lek blandades emellertid ofta. År 1693 företog Peter före sin resan till Arkangelsk (första gången han såg havet) ett besök vid S:t Sabbas-klostret i Zvenigorod, ett av hans fars mest omtyckta mål för pilgrimsfärder.¹⁵⁵ Sommaren 1694 övergav han Moskva och hovet under pilgrimsfärdssäsongen och återvände till Arkangel för att ägna sig åt sina högst världsliga favoritsysselsättningar sjöfart och skeppsbygge. Men han försummade inte att göra ett besök vid helgonrelikerna på Solovki-öarna, där han grundade ett kapell och uppreste ett kors till minne av sitt besök.¹⁵⁶ Den 16 april 1720 bevistade Peter mässan, tog en promenad runt staden och sjösatte två båtar.¹⁵⁷ Det sägs att han särskilt vördade en ikon, "Den icke av människohand gjorda Frälsarbildern", i guldinfattning prydd av dyrbara ädelstenar; den följde med på hans fälttåg, även Poltava, och han bad att få se den på sin sjukbädd och den bars i hans begravningsprocession.¹⁵⁸

Redan dessa få exempel kastar tvivel över påståendet att Peter "had no feeling whatever for traditional Orthodox piety".¹⁵⁹ Stählin's samling av anekdoter innehåller flera som betonar det uppriktiga i hans religiösa övertygelse, inklusive en som förnekar att han ställde arbete framom Gud. Tvärtom, han sägs ha motsatt sig arbete på söndagar utom i extrema nödfall med motiveringen att "den som glömmer Gud och hans bud kommer aldrig att ha någon framgång och får ringa utbyte hur hårt han än arbetar." "Från sina tidigaste år hyste denne härskare en uppriktig gudsfruktan som han bevarade ograverad genom livet och gav uttryckt för vid varje tillfälle, speciellt genom en djup aktning för Guds namn och för Guds lag och respekt för den kristna religionens huvudstycken." Han förhöll sig särskilt kritiskt till blasfemister och ateister.¹⁶⁰ Å andra sidan ansåg han att vidskepelse och extrema former av asketism borde bekämpas, i synnerhet när det gällde naturföreteelser som kun-

¹⁵⁵ *Dvortsvoje razriady IV* (Spb. 1855), s. 794–795.

¹⁵⁶ N. P o g o d i n, 'Petr Pervyi', s. 50.

¹⁵⁷ *Pokhodnyi zhurnal za 1720 g.*, s. 16.

¹⁵⁸ D. G. B u l g a k o v s k y, *Domik Petra Velikogo i ego sviatynia v S. Peterburge* (Spb. 1891), s. 19–20. Författaren antar att ikonen härrör från Simon Usjakovs verkstad. I slutet av 1800-talet uppbevarades den i det lilla huset vid Nevan. Alexander III:s räddning från en tågolycka 1888 tillskrevs ikonen, som förblev oskadad.

¹⁵⁹ M. S. A n d e r s o n, 'Peter the Great: Imperial Revolutionary?', A.G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe: Politics, Patronage and Royalty, 1400–1800* (London 1977), s. 274.

¹⁶⁰ S t ä h l i n, nr 54, s. 92, nr 79, s. 126, nr 100, s. 154–155.

de förklaras vetenskapligt såsom solförmörkelser eller falska ikoner och relikier.¹⁶¹

Allra mest ogillade Peter "överbemanningen" inom kyrkan och kyrkligt slöseri med tid. Han medgav att ett visst antal präster behövdes för att förrätta gudstjänster, döpa barn, viga m.m. – detta var en väldefinierad del av prästens arbete eller *dolžnost'* – men han kunde inte inse att det behövdes tusentals munkar och nunnor "bara" för att bedja. Sådant slöseri kunde inte tolereras eftersom munkarna underhölls genom bondearbete; frukterna av böndernas arbete styrdes sålunda bort från mera trängande allmänna behov. Lösningen var att skära ned de värdefulla resurser som munkarna förbrukade (genom att minska på antalet munkar och/eller deras ransoner) och utöka de återstående munkarnas (och andra överflödiga kyrkliga personers) nyttiga arbete genom att styra deras insatser till bistånd till sjuka och fattiga, undervisning och andra nyttiga sysselsättningar.

Peter ifrågasatte aldrig att Guds Försyn spelade en avgörande roll för människans öde. I detta avseende omfattade han "en enkel soldats tro".¹⁶² De brev han skrev i juli 1696 för att tillkännage Azovs kapitulation anger tonen: "Fröjdas nu med Paulus i Gud, och jag upprepar, fröjdas! Nu har vår glädje gått i uppfyllelse när Herren Gud har belönat våra ansträngningar under de senaste två åren och det blod som spillts genom att skänka sin nåd."¹⁶³ Han såg olyckor och motgångar i samma fatalistiska ljus. I april 1703 skrev han från Nöteborg (Schlüsselburg) till Fedor Apraksin inför sammandrabbningen med svenskarna: "här är allting väl, genom Guds nåd; endast för mina synder inträffade en beklaglig olycka: först Doktor Klemm, sedan Königseck och Petelin drunknade. Sorg i stället för glädje, men må den Allsmäktiges vilja och hans dom gå i uppfyllelse."¹⁶⁴ I sitt svar uppmanade Apraksin Peter: "Må Hans Heliga vilja ske. Må Han skänka er Sin nåd för att trösta er och ge er hopp."¹⁶⁵ I juli 1709 skrev Peter till den brittiske faktorn Andrew Styles och tackade honom för lyckönskningarna för segern vid Poltava, men påminde honom samtidigt "att äran och hedern tillhör Gud allena (ty detta är ett Guds verk, han upphöjer de ödmjuka och kuvar de mäktiga.)"¹⁶⁶ Denna syn

¹⁶¹ I. I. Golikov, s. 378–379.

¹⁶² J. Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great* (London 1971), s. 22.

¹⁶³ *PiB* I, s. 95.

¹⁶⁴ *PiB* II, s. 152.

¹⁶⁵ *PiB* II, s. 525.

¹⁶⁶ *PiB* IX, s. 331.

på Poltava upprepades 1724 när Peter planerade årshögtiden av segern. Den var i sanning "ett gudomligt mirakel; den visar att allt människans förstånd inte förmår något mot Guds vilja".¹⁶⁷ Ett antal år efter Poltava skrev Peter till Styles' änka och bad henne att inte nedsjunka i sorg, "utan trösta er med den odödliga ära han hade och kommer att ha".¹⁶⁸

Peter skrev till Apraksin i maj 1711 när furst Alexanders av Georgien dött i fångenskap: "Det gör mig mycket ont att höra om denne ädle furstes död, men det är bättre att vända sig bort från det som är oåterkalleligt snarare än att erinra sig; framför oss ligger en väg som vi inte känner, utan är känd endast av Gud."¹⁶⁹ Han skrev till furstens fader och rekommenderade storsinnet, besinning och tålmod, ty hans enda sons död hade inte förorsakats av mänsklig hand (därför borde han inte söka hämnd eller gottgörelse) utan genom Guds vilja. Han kunde trösta sig med att hans son var i himmelen, "att han vänt ryggen åt detta flyktiga liv, befinner sig där vi alla önskar vara när vår tid kommer".¹⁷⁰

Ett antal anekdoter dröjer vid Peters erkännande av en gudomlig mening i naturen. I observatoriet i Paris sägs han t.ex. ha sett in i ett teleskop och utropat: "Se vilken bok av Guds under som öppnar sig för våra ögon, den uppenbarar klart Skaparens stora visdom."¹⁷¹ Peter omfattade en mer eller mindre traditionell syn på sitt förhållande till Gud som härskare och upphöjde aldrig sig själv ovanom Gud. "Vilken är skillnaden mellan Gud och tsar om båda åtnjuter samma aktning?"¹⁷² Denna inställning hindrade honom emellertid inte från att placera sig ovanom prästerskapet.

Peter var inte någon anhängare av uppfattningen om ortodoxins obestridda överlägsenhet och andra lärors kätterska natur, även om han inte kunde tolerera judar eller jesuiter. Stählin berättar om Peters besök i Martin Luthers hus i Wittenberg, där han förklarade att Luther hade varit till stor nytta för sin härskare och skrattade åt den gamla historien om djävulen och bläckhor-

¹⁶⁷ LOI, fond 270, d. 107, l. 254–255. (Fond 9, kn. 64, 649).

¹⁶⁸ *PiB XIII(i)*, s. 81–82 (15.2.1712).

¹⁶⁹ *PiB XI*, s. 230.

¹⁷⁰ *PiB XI*, s. 241 (20.5.1711, t. tsar Archil II av Georgien).

¹⁷¹ Maikov, s. 142. P. V. Verkhovskii, *Uchrezhdenie Dukhovnoi Kollegii i Dukhovnyi reglament I* (Rostov/Don 1916), s. 54–60 ger rikliga exempel.

¹⁷² Maikov, s. 17. Se även Golikov, nr 93, s. 392–395 rörande härskarens respekt för Guds lag.

net.¹⁷³ Han satte värde på Luthers sunda förnuft och resonlighet. Sist och slutligen var också Peter ett barn av rationalismens tidevarv, som litade på empirisk kunskap och på människans egen förmåga att forma sitt öde och uppnå lycka på jorden under förberedelsen för himmelen.¹⁷⁴ För honom stod förnuftet högre än tron. "Att använda sitt förnuft är den högsta av alla dygder, ty varje dygd utan förnuft är ihålig", skrev han.¹⁷⁵ Från Astrakan skrev han till Synoden 1722: "Jag har läst boken om saligprisningarna, som är mycket bra och [visar] kristendomens rätta väg, ett förord måste bara skrivas där alla era olika kommentarer rörande skenheliga osanningar förklaras så att läsaren först inser sin synd och sedan vinner riktig och omedelbar nytta".¹⁷⁶

Peters uppfattning att andra grenar av kristendomen hade sitt värde och hans beredskap att låna element från dem, rubbade likväl inte hans övertygelse att ortodoxin av historiska orsaker var det ryska folkets tro och att det var den ryske tsarens plikt inte bara att försvara och upprätthålla ortodoxin, utan också att reformera och förbättra den, utan att röra vid dess centrala doktriner eller grundläggande riter. Peter vände sig mot Gud i slutet av sitt liv. Det sägs att han begick nattvarden tre gånger under sin sista vecka och att han bad att man skulle be för honom i kyrkorna, men med tanke på hur allvarlig hans sjukdom var är det omöjligt att säga om detta skedde av egen fri vilja eller genom andras beslut.¹⁷⁷

¹⁷³ Ståhlén, s. 77–78. Se en egenhändig anteckning i en anteckningsbok från 1711 om Luther och hans ålder då han avled. ZA, s. 38.

¹⁷⁴ Se E. V. Anisimov, 'Progress through Violence from Peter the Great to Lenin and Stalin', *Russian History* 17 (1990), s. 410.

¹⁷⁵ ZA, s. 168.

¹⁷⁶ LOI, fond 270, d. 101, l. 281 (13.7.1722) (*o blazhenstvaki*).

¹⁷⁷ Se en rapport av Campredon, SIRJO LII, s. 437.

Biskop Zachris Cygnaeus i S:t Petersburg

GEORG LUTHER

I juli 1819 utfärdade Alexander I en ukas om upprättandet av ett evangeliskt generalkonsistorium i ryska riket och ett evangeliskt biskopsämbete i S:t Petersburg. Riksgeneralkonsistoriet inledde aldrig sin verksamhet, men som biskop i S:t Petersburg verkade från 1820 till 1830 Zachris Cygnaeus, den ende prästen från Finland som har varit överhuvud för Rysslands evangeliska kyrka. Omdömena om hans verksamhet går i sär.

Tor Carpelan skrev på 1890-talet: "De svårigheter, som på många handa sätt yppade sig för honom vid utövandet av detta ämbete, övervann han småningom genom sitt fasta och försiktiga uppträdande". Samma bedömning upprepades ganska ordagrant 1927 av Ilmari Salonen (sedermera Salomes). A. R. Cederberg ansåg fyra år senare, att Cygnaeus "väl fyllt sina uppgifter som själasörjare och organisatör".¹ Sulo Haltsonen uppgav 1969, att "Pietarin ja sen ympäristön lukuiset seurakunnat saivat hänestä taitavan ja lujaotteisen esimiehen... Hänen kerrotaan... osoittaneen sellaista vakavuutta, tarmoa ja asiantuntemusta, että se herätti kaikkialla kunnioitusta."² Pekka Nevalainen var 1991 av samma uppfattning: "Inkerin kirkon käytännön olojen kannalta merkittäväksi muodostui vuonna

---

Denna skildring har kommit till under arbetet på herdaminnet för Ingermanland. Endast huvudresultaten ryms emellertid i herdaminnets text. Som bakgrund till den publiceras här en fyligare översikt. Ett varmt tack riktas till professor Kauko Pirinen för värdefulla litteratur-anvisningar.

¹ Tor Carpelan i *Finsk Biografisk Handbok* (Helsingfors 1895–1903), s. 413, 414. Ilmari Salonen i *Kansallinen Elämäkerrasto I* (Porvoo 1927), s. 455. A. R. Cederberg i *Svenskt Biografiskt Lexikon IX* (Stockholm 1931), s. 496.

² "De talrika församlingarna i S:t Petersburg och dess omgivningar fick i honom en skicklig och fast förman. Han sägs ha visat ett allvar, en energi och en sakkunskap som överallt väckte aktning." Sulo Haltsonen, "Inkerin suomalaisen kirkon vakiintumisen aikakausi 1800–1917", *Inkerin suomalaisten historia*, (Jyväskylä 1969), s. 155, 156.

1820 Pietarin konsistoriipiirin ensimmäiseksi piispaksi... nimitety... Sakari Cygnaeus nuoremman toiminta.”³

Tyska skildringar av de protestantiska kyrkorna i Ryssland ger däremot föga positiva omdömen. *Herman Dalton* skrev 1887: ”Eine hervorragende Kirchengestalt war Cygnäus nicht... Je genauer und eingehender man die nicht leichten Anforderungen jener gärenden Zeit prüft, je sorgfältiger man die sparsamen Äusserungen aus dem Munde von Cygnäus erwägt, desto mehr hält man die Wahl für eine ungeschickte.”⁴ Och *Erik Amburger* utlät sig 1961: ”Cygnaeus war eine wohlwollende, friedfertige Natur, vertrat noch einen milden Rationalismus, war aber völlig ungeeignet für schwierige organisatorische Arbeiten.”⁵

Vem har rätt? Var Zachris Cygnaeus ”fast och försiktig”, ”taitava ja lujaotteinen” eller ”wohlwollend, friedfertig und völlig ungeeignet für schwierige organisatorische Arbeiten”? Att avgöra och belysa frågan är svårt, eftersom inte bara de kända yttrandena ur Cygnaeus mun – såsom Dalton framhåller – är fåtaliga. Föga ljus över hans strävanden och arbetsresultat i S:t Petersburg sprids också av de arkivhandlingar som är tillgängliga i Finland.

Karriär i Finland

Som inledning framläggs en översikt av Zachris Cygnaeus karriär och verksamhet.⁶ Han föddes 23.10.1763 i Lovisa, där hans far, Zacharias Cygnaeus

³ ”Stor betydelse för de praktiska förhållandena i den ingermanländska kyrkan fick den verksamhet Zachris Cygnaeus d.y. utövade efter sin utnämning 1820 till förste biskop i S:t Petersburgs konsistorialkrets.” *Pekka Nevalainen*, ’Silmäys Inkerin kirkollisiin oloihin 1704–1917’, *Inkeri – historia, kansa, kulttuuri*, SKS Toimituksia 547, (Pieksämäki 1991), s. 160, 161.

⁴ ”Någon framstående gestalt i kyrkan var Cygnäus inte. Ju noggrannare och grundligare man granskar de inte lätta krav denna jäsningsstid ställde och ju omsorgsfullare man väger de sparsamma yttrandena ur Cygnäus mun desto mer framstår valet [av honom som biskop] som olyckligt.” *Herman Dalton*, *Verfassungsgeschichte der evangelisch-lutherischen Kirche in Russland* (Gotha 1887), s. 264, 265.

⁵ ”Cygnaeus var en välvillig, fridsam natur och företrädde en mild rationalism, men han var alls icke lämpad för svåra organisatoriska arbeten.” *Erik Amburger*, *Geschichte der Protestantismus in Russland* (Stuttgart 1961), s. 71.

⁶ De biografiska uppgifterna bygger främst på *Yrjö Blomstedts* släktutredning i *Uusi Sukukirja* III, Genealogiska Samfundets Skrifter XX (Helsinki 1952–1970), s. 97, och på *O. I. Colliaander*, *Suomen kirkon paimenmuisto* II: 1 (Helsinki 1918), sp. 852. Detaljuppgifter har tillfogats ur *Emil Nervanders* ”Anteckningsbok för biografi öfver Fredrik Cygnaeus” i HUB:s handskriftssamling.

Biskop Zachris Cygnaeus. Kolteckning utförd av Gustaf Adolf Hippius, s.a. (Historiska bildarkivet, Museiverket)

d.ä., då var pastorsadjunkt. Modern, Helena Dorotea Willström, var dotter till en handels- och rådman i Lovisa. Zacharias Cygnaeus d.ä. blev kyrkoherde i Mäntyharju 1775 och i Lovisa 1780, domprost i Borgå 1791 och biskop där 1792 samt dog 1809 under pågående lantdag i Borgå.

Föräldrarnas äldsta barn var en dotter, sedan följde den son som fick faderns namn Zacharias. Sedermera skrev han sitt namn förkortat, Z. eller Zach., men han torde ha använt namnformen Zachris att döma av de officiella dokumenten i ministerstatssekretariatets arkiv.

Sin första undervisning fick Zachris i barndoms hemmet, Mäntyharju prästgård. Tillsammans med två yngre bröder inskrevs han 1778 i Borgå gymnasium och hösten 1781 reste bröderna vidare till Åbo akademi, där de skrevs in i viborgska nationen. Zachris responderade 1784 under docenten i orientaliska språk Johan Poppius och ånyo, pro gradu, en månad senare un-

der professor Porthan. Två år senare, i juni 1786, promoverades han till magister.

Efter sin andra disputation hade Zachris Cygnaeus emellertid lämnat Åbo och studierna. Han prästvigdes i Åbo 23.9.1784 till adjunkt hos sin far i Lovisa, avlade pastorexamen 1785 samt blev bataljonspredikant i Flemings, sedermera Stackelbergs, värvade infanteriregemente 1786 och regementspastor där tre år senare. Med regementets livbataljon bevistade han under kriget 1788–1790 "alla trenne årens kampanjer med högaktning av högre och lägre" – enligt E m i l N e r v a n d e r, som tydligen skrivit av ett betyg.

År 1793 utnämndes Cygnaeus till kyrkoherde i Tavastehus och tillträdde denna tjänst våren 1794. Samtidigt var han slotts- och garnisonspredikant i staden från 1795 samt syssloman och predikant vid hospitalet där från 1796. Han kallades 1.2.1798 till ledamot i Finska hushållningssällskapet. Som korrespondent för Tavastehus med omnejd belönades han 1803 av sällskapet med "Ahlmanska jetongen i silver för nyttiga och upplysande underrättelser, ofta och träget inlämnade". Zachris Cygnaeus blev titulär prost 1801 och var från 1804 kyrkoherde också i Vånå, som då blev annex till Tavastehus församling. Han blev tf. kontraktsprost i Tavastehus prosteri 1805 och ordinarie 1807 samt uppträdde som opponenter vid syndalmötet sistnämnda år.

När de ryska trupperna hade ockuperat södra Finland 1808 efterkom prosten Cygnaeus i Tavastehus Åbo domkapitels uppmaning till "kristlig och stilla undergivenhet under den högstes allvisa skickelse". Erövrarna påbjöd att trohetsed till kejsaren skulle avläggas i Tavastehus kyrka den 22 maj. Då framhöll prosten:

Också våra förfäder hava varit under ryskt välde och givit sin ed, like som vi nu... Ett värn-löst land är likasom havet; vilken vill räkna det till last, att dess vågor välva åt den strand, dit vinden driver?... Den urgamla finska troheten mot sin överhet skall alltid förbli vår nationaldygd... Gud ger oss en regent – oss tillhör att hålla honom i ära... Står det i vår makt att förneka övervinnaren lydnad?⁷

De ryska makthavarna uppskattade prosten Cygnaeus anpasslighet. Han fick tillstånd att utbe sig ett nådevedermäle och valde ingenting för sin egen person, utan anhöll om att kronobostället Hätilä nära staden skulle anslås till barnbördshus och barnhem för Tavastehus stad samt om 2000 riksdaler för

⁷ Carl v. Bonsdorff, *Opinioner och stämningar i Finland 1808–1814*, SLSS CXXI (Helsingfors 1918), s. 29. E. Nervander, *Blad ur Finlands kulturhistoria* (Kuopio 1900), s. 13.

kyrkbyggnaden, en summa som konung Gustaf IV Adolf hade utlovat 1802, men som aldrig hade utbetalats. Båda petitionerna beviljades och som erkänsla fick Zachris Cygnaeus dessutom 22.7.1808 Anneorden av 2 klass.

Cygnaeus stod därefter högt i gunst hos den ryska överheten. Han utnämndes 1811 till kyrkoherde i den lukrativa församlingen Hollola och samma år till kontraktsprost i östra Tavastlands prosteri. När församlingarna 1815 uppmanades insända rapporter om folkundervisningen, bifogade prosten i Hollola ett betänkande om hur den borde utvecklas. Sentida pedagoger har gett det gott vitsord och det gav upphov till grundandet av en pedagogi i Heinola 1820.⁸ Vid reformationsjubileet 1817 utnämndes Cygnaeus till teologie doktor (promotionen ägde rum 15.6.1818 i Åbo) och i november 1817 förlänade kejsaren honom ett bröst Kors i guld. När biskopsstolen i Borgå skulle berättas 1819 ställdes Cygnaeus i tredje förslagsrummet och kejsaren utnämnde honom 17.5. till tjänsten. Den hann Cygnaeus sköta bara ett halvt år innan han kallades till S:t Petersburg, där han verkade i ett decennium till sin död 2.6.1830.

Zachris Cygnaeus gifte sig 1:o i Lovisa 16.9.1792 med Mariana Matilda Martins i hennes andra gifte (f. i Fredrikshamn 30.4.1759, död där 9.11.1815, dotter till lagmannen i ryska Finland Matthias Martins och Elsa Maria Bromell i hennes första gifte samt tidigare gift med kaptenen, sedermera kassören i ryska statsbanken, hovrådet Karl Johan Gadding, men skild från honom, troligen 1790). En son föddes två månader efter bröllopet och dog 17 månader gammal. Äktenskapet upplöstes genom skilsmässa år 1795 och Cygnaeus gifte om sig i Kangasala 4.7.1800 med Margareta Karolina Acimelaus (f. i Kangasala 17.7.1778, död i Helsingfors 16.4.1847, dotter till häradshövdingen i övre Satakunta övredels domsaga Anders Acimelaus och Anna Kristina Stillman). Av tio barn i andra äktenskapet nådde sju vuxen ålder. Ett av dem var Fredrik Cygnaeus, professor i estetisk och nyare litteratur i Helsingfors.

Den evangeliska kyrkoförvaltningen i Ryssland

Också bakgrunden till upprättandet av biskopsstolen i S:t Petersburg förtjänar en inledande översikt. Justitiekollegiet för liv-, est- och finländska ärenden var en appellationsdomstol för mål i de provinser, där annan rätt än den

⁸ A. R. Cederberg i *SBL IX*, s. 495. E. Nervander, *Minne af Fredrik Cygnaeus* (Helsingfors 1892), s. 16-18.

ryska följdes (ordet finländska infördes 1743 i kollegiets namn och bortföll åter 1812). Sedan 1734 hade kollegiet emellertid också i uppgift att sköta konsistorialärenden som gällde evangeliska trosförvanter i Ryssland. De behandlades av kollegiets konsistorialsession, till vilken antingen en luthersk eller en reformert pastor i S:t Petersburg skulle inkallas som bisittare, beroende på vilken trosriktning de behandlade ärendena gällde. Stadsförsamlingarna i S:t Petersburg och Moskva behöll en avsevärd autonomi – Katarina svenska församling i huvudstaden värnade 1749 om den genom att förbjuda pastor Hougberg att be justitiekollegiet bekräfta kallelsen av honom till kyrkoherde. Över övriga församlingar tog sig justitiekollegiet stort valde bl.a. att utnämna prästerna. Relationerna mellan prästerskapet och det maktmedvetna kollegiet var tidvis spända. Hougberg inkallades ofta som bisittare under sin tjänstperiod (1749–1778) eftersom han var mest osjälvständig och medgörlig bland kyrkoherdarna i S:t Petersburg.⁹

De talrika lutherska församlingarna i Baltikum hade sedan gammalt konsistorier och styrdes alltså inte av justitiekollegiet för liv-, est- och finländska ärenden. Kyrkorna i Baltikum följde kyrkoordningar från svenska tiden, i vilka 1686 års svenska kyrkolag redan före den ryska erövringen hade modifierats och kompletterats med särstadganden. Delningarna av Polen och införlivandet av Kurland tillförde Ryssland områden med egna evangelisk-lutherska kyrkoordningar, vilka bibehölls oförändrade.

Ingermanland och Viborgska guvernementet hörde till konsistorialsessionens behörighetsområde. Där följdes 1686 års svenska kyrkolag med vissa modifieringar samt användes kyrkohandbok och psalmböcker från 1600-talet. Problem uppstod när de svenska bestämmelserna skulle tillämpas i Ryssland och de växte när utvecklingen gjorde dem otidsenliga. Arbete på att modernisera dem inleddes på 1770-talet under kyrkoherde Hougbergs ledning, men det avstannade när han 1778 drabbades av ett slaganfall och blev oförmögen till arbete.¹⁰

⁹ Isaac Hougberg, 'Geschichte der schweischen evangelisch-lutherischen Gemeinde zu St. Petersburg', A. F. Büsching, *Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinden im Russischen Reich* II (Altona 1767), s. 107, 108. Casimir Lemmerich, *Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde St. Petri in St. Petersburg* (St. Petersburg & Leipzig 1862), s. 146, 147.

¹⁰ E. H. Busch, *Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland* I (St. Petersburg & Leipzig 1867), s. 5–10. Dalton, s. 219.

De evangeliska församlingar som styrdes direkt av justitiekollegiet var till en början få utanför Ingermanland och Viborgska guvernementet. Men en målmedveten värvning av kolonister ledde från och med Katarina II:s regering en ström av tyska invandrare till många trakter i Ryssland. Tyska koloniförsamlingar tillkom på Ingermanlands landsbygd, kring Volgas mellersta lopp och i södra Ukraina. Det religiösa spektret vidgades av katoliker och reformerta, mennoniter, herrnhutiska brödräfsamlingar och sekrörelser. Många kolonister lämnade sin födelsestrakt för att de stod i opposition mot kyrkan där. Sydtyska invandrare ogillade i flera fall de pastorer från Baltikum som sändes till dem.¹¹ Justitiekollegiet var en domstol och dess medlemmar jurister. Det förmådde inte verka som andligt och ecklesiastiskt styrorgan för en växande och allt brokigare flora av församlingar och trosriktningar, utspridda på rikets vidsträckta område.

Den till tjänsteåren äldste kyrkoherden i S:t Petersburg kallades under 1700-talet senior och hade till uppgift att pröva prästkandidater, ordinera dem och installera präster. Ett anspråkslöst steg mot hierarkisk rangordning i prästerskapet togs 1797, då Ingermanlands finska landsförsamlingar fördelades på tre kretsar med var sin senior pastor. Inom kretsen skulle senior övervaka sina kollegers lära, ämbetsutövning och uppträdande samt regelbundet visitera församlingarna. Sex år senare gick Alexander I ett steg längre. Han utnämnde kyrkoherden i S:t Annas tyska församling i S:t Petersburg, Thomas Rheinbott, till generalsuperintendent för alla lutherska församlingar i Petersburgska guvernementet. Generalsuperintendenten övertog de uppgifter seniorerna hade skött.

Generalsuperintendenten fick säte och stämma i justitiekollegiets konstorialsession, men fördelningen av befogenheter mellan honom och kollegiet specificerades inte. Slitningar uppstod. Utan att höra generalsuperintendenten (eller kanske mot hans votum) gav justitiekollegiet 1804 adjunkten Adolf Fredrik Elgeen titeln Oberpastor. Rheinbott protesterade skarpt och distribuerade avskrifter av sin protestskrivelse till alla underlydande kyrkoherdar. Följande år förordnade generalsuperintendenten Adolf Fredrik Logren till adjunkt i S:t Petersburgs finska församling, men kollegiet annullerade hans förordnande och ålade församlingens kyrkoherde att rikta sin anhållan i saken till kollegiet, som sedan godkände den. Kompetensvisterna löstes aldrig

¹¹ Amburger, s. 59–62. Ingeborg Fleischhauer, *Die Deutschen im Zarenreich* (Stuttgart 1986), s. 97–132.

utan tillspetsades, så att senaten i S:t Petersburg måste inträda som skiljedomare. När generalsuperintendent Rheinbott avled 1813 utnämndes ingen efterföljare. I stället fick de finska landsförsamlingarna igen tre seniorer med samma uppgifter som 1797.¹²

År 1805 sammankallades en konferens för att förnya den föråldrade kyrkohandboken. Utöver företrädare för Estland, Livland och Kurland deltog i den fyra pastorer i S:t Petersburg, bland dem kyrkoherde Karl Gustaf Mandelin i finska församlingen, samt från Viborgska guvernementet prostarna August Gottfried Wahl och Adolf Penzelius. Generalsuperintendenten i Riga Karl Gottlob Sonntag och prokuratorn i justitiekollegiet Georg Friedrich Sahlfeldt hade uppgjort var sitt förslag. Båda återspeglade upplysnings- och revolutionstidens rationalistiska idéströmningar. En ny "liturgisk förordning" antogs och fastställdes av kejsaren. Konferensen hade i huvudsak godkänt Sonntags texter, men innan de fastställdes lät justitiekollegiet juristen Sahlfeldt slutredigera texten. Amburger kallar resultatet "ett klassiskt alster av rationalistisk anda. Vad Sonntag ännu ville bibehålla av positivt kristliga drag, det strök Sahlfeldt, i vars text Jesu namn knappt längre förekommer."¹³ Arbetet på förnyelser fortsatte i samma rationalistiska anda. Förslag till revision av de evangeliska kyrkornas ledningsorgan framlades, men ledde inte till resultat. År 1810 upprättades en "överstyrelse för främmande konfessioners andliga ärenden" med furst Alexander Golitsyn som chef. En del av justitiekollegiets tidigare uppgifter överfördes till den.

De följande händelsedigra åren gav föga tillfälle att syssla med kyrkliga organisationsfrågor, men krigsupplevelserna föranledde en strömkantring från rationalismen mot djupare religiositet och mysticism. Alexander I tog starka intryck av madame Krüdeners och doktor Jung-Stillings pietistiskt anstrukna väckelser. Han hyllades som "Europas räddare" och såg sig kallad att också ena den splittrade kristenheten. År 1817 upprättade han i Ryssland ett ministerium för andliga ärenden och folkupplysning ("kultministeriet"), där furst Golitsyn blev chef och hans tidigare överstyrelse infogades. Det innebar att Rysslands katolska och evangeliska kyrkor blev statsreligioner och jämfästades med den ortodoxa. Vid samordnandet syntes det ytterligare önskvärt att ge de brokiga och splittrade evangeliska församlingarna en lika klar organisation som de ortodoxa och katolska ägde. Under en resa i södra Ryssland såg

¹² Duderhofs kyrkoarkiv I-38: 42; I-39: 1, 35, 46v-48v; Keltos kyrkoarkiv VIII-21: 17, S:t Maria finska förs. i S:t Petersburg II G: 2, handling 34, RA. Dalton, s. 230, 232.

¹³ Dalton s. 220-232. Amburger, s. 65.

kejsaren med egna ögon den vildvuxna floran av sekter och trosriktningar bland de tyska kolonisterna där. För att skapa bättre ordning upprättades superintendenttjänster i Odessa 1818 och i Saratov 1819.

År 1818 utkom en ny upplaga av de lutherska församlingarnas tyska psalmbok, reviderad i rationalistisk anda av senior pastor Busse i S:t Petersburg. Några nya psalmer i den väckte stark anstöt i kretsar med pietistisk trosriktning. Generallöjtnanten, greve Karl von Lieven (sedermera furst Lieven) framförde detta till kejsaren som delade hans uppfattning. Pastor Busse måste lämna sin tjänst och kejsaren utfärdade i juli 1819 den ovan nämnda ukasen, där han tillkännagav att han "betraktade det som en helig plikt inför Gud och den evangeliska kyrkan att säkerställa denna mot införandet av grundsatser, som tenderar att avlänka den från kristlig sedlighet."¹⁴

Biskopsämbetet i S:t Petersburg

Följaktligen upprättade kejsaren dels ett biskopsämbete med uppsikt över alla evangeliska kyrkor och deras hela prästerskap, dels ett riksgeneralkonsistorium med myndighet över alla andra evangeliska styrelseorgan. Ukasen om detta hade tillkommit utan medverkan av furst Golitsyns ministerium (furstens hade samtyckt till att greve Lieven föredrog ärendet för kejsaren) och tjänstemännen där framhöll att den vållade stora problem. Sammanförandet av alla evangeliska kyrkor under gemensam ledning var svårt. Justitiekollegiets konsistorialsession hade haft myndighet över dem i juridiska och administrativa ärenden, men gemensamt styre i frågor om lära och liturgi var svåröfrenligt med den trosfrihet som hade hävd sedan Peter den stores tid.

Greve Lieven utnämndes till president i riksgeneralkonsistoriet och fick i uppdrag att föreslå dess organisation och stat. Tills det upprättades skulle han vara president i justitiekollegiets konsistorialsession, som skildes från kollegiets övriga verksamhet, dock så att båda hade gemensamt sekretariat. Biskopen skulle vara ledamot i riksgeneralkonsistoriet och dess andliga ordförande (geistlicher Vorsitzer).¹⁵

¹⁴ Dalton, s. 233–249, 281–288. Amburger, s. 66–71. Ernst Benz, *Die abendländische Sendung der östlich-orthodoxen Kirche*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 1950: 8 (Wiesbaden), s. 592–596. Ernst Benz, *Bischofsamt und apostolische Sukzession im deutschen Protestantismus* (Stuttgart 1953), s. 79, 80. Peter von Goetze, *Fürst Alexander Nikolajewitsch Galitzin und seine Zeit* (Leipzig 1882), s. 129–131. Busch, s. 22.

¹⁵ Busch, s. 22, 23. Dalton, s. 260–263. Goetze, s. 130, 131. Amburger, s. 71.

Till detta biskopsämbete kallades Zachris Cygnaeus av kejsaren i december 1819. Emil Nervander förtäljer, att Cygnaeus genom ministerstatssekreteraren inofficiellt tillfrågades om han var villig att mottaga posten. Nervander uppger, att Cygnaeus "med sorg och bävan tog emot kallelsen till Ryssland, vars alla förhållanden var honom främmande, så mycket mer som han ej ägde vana att uttrycka sig på utländska språk. Pliktkänslan blev den rådande och förestavade honom svaret." I januari 1820 nämner Cygnaeus i ett bevarat brev till Rehbinders, att han i oktober haft besök av en "hedersman, som föregav sig hava Nådigt uppdrag att utrannsaka mig". Den 5 januari 1820 (n.st.) skriver han från Borgå:

Med resignation överlämnar jag mina öden och min framtid till Hans Kejsarliga Majestäts Nådiga Händer. Redan i dag har jag i konsistorium nedlagt mitt Biskopsämbete härstädes och är färdig att antråda resan till S:t Pettersborg så snart Hans Majestät i Nåde behagar ge mig medel att såsom ärlig man reda ut mig från denna ort.

Breven till Rehbinders handlar i hög grad om privatekonomiska bekymmer, som Cygnaeus uppenbart ville eliminera så att han kunde tillträda sin post i S:t Petersburg utan att fordringsägare störde den värdighet hans nya ställning krävde.¹⁶

Under januari månad fördes i S:t Petersburg diskussioner om den nye biskopens ställning. Direktorn i departementet för andliga ärenden inom kultministeriet, A.I. Turgenjev framhöll, att en biskop med vidsträckt makt kunde väntas vålla kontroverser och oro. I Baltikum var biskop sedan reformationen bara en äretitel som inte gav innehavaren befogenheter. I Sverige sträckte sig inte ens ärkebiskopens makt utom hans eget stift och den reformerta kyrkan kunde över huvud inte godta ett biskopsämbete. I den fullmakt som den 31 januari (g.st.) utfärdades för Zachris Cygnaeus utnämndes han till evangelisk biskop i S:t Petersburg utan specificering av vare sig stiftets gränser eller biskopens befogenheter. Han förordnades till andlig ordförande i riksgeneralkonsistoriet och för tiden fram till dess upprättande i justitiekollegiets konsistorialsession. Han installerades i sitt nya ämbete den 9 februari och fick den 14 februari i furst Golitsyns sällskap audiens hos kejsaren. Åtta år senare mindes han denna dag "som fyllde mig med så lysande felslagna förhoppningar".¹⁷

¹⁶ Nervander, *Minne af Fredrik Cygnaeus*, s. 18, 19. R. H. Rehbinders samling: brev från Z. Cygnaeus 30.10.1819, 5.1., 13.1. och 20.1.1820, RA.

¹⁷ Ministerstatssekreterariatet, brevkoncept Da 9 (1820), nr 2; Duderhofs kyrkoarkiv I-38:

Biskop Cygnaeus lön, enligt en uppgift över 30 000 rubel om året, erlades av ryska kronan.¹⁸ De generalsuperintendenterna som föregick och efterträdde honom var vanligen samtidigt kyrkoherdar i en församling i S:t Petersburg, men Cygnaeus förestod aldrig någon församling i Ingermanland och fick inte heller lön från ett prebendepastorat. Möjligheterna att hävda äsikter som avvek från överordnades uppfattningar var begränsade i 1820-talets Ryssland och minskades för Cygnaeus del ytterligare av ekonomiskt beroende.

Zachris Cygnaeus liv har i Finland tecknats i många biografiska verk. De ger ganska samstämmiga skildringar av hans utnämning till biskop i S:t Petersburg. Cederbergs text 1931 i *Svenskt Biografiskt Lexikon* kan företräda dem:

Kejsar Alexander hade under sin resa i Finland 1819 kommit att personligen lära känna honom och skall, så berättar man, ha blivit intagen av hans värdiga och fina umgängessätt. I början av 1820 blev C. utnämnd till biskop över de lutherska församlingarna i Petersburg och president i riksgeneralkonsistoriet därstädes. Ämbetet skapades enkom för hans räkning och blev efter hans död ej återbesatt.

Denna skildring innehåller både fel och obevisade förmodanden. Det är möjligt att kejsaren under sin resa i Finland fick ett positivt intryck av biskopen i Borgå, men inga säkra vittnesmål bekräftar att de träffade varandra. I sin detaljerade skildring av kejsarens resa skrev Nervander 1906, att Cygnaeus "otvivelaktigt ej saknades bland de uppvaktande" vid kejsarens besök i Borgå den 13 september 1819 och att han "troligtvis först nu blev föreställd för monarken". Formuleringarna visar, att Nervander inte kände samtida vittnesmål om att de träffats, än mindre om kejsarens intryck av biskopen. Fjorton år tidigare torde Nervander ha lanserat uppgiften (senare upprepad av många), att kejsaren blev intagen av Cygnaeus personlighet när de träffades under resan 1819.¹⁹

Biskopsämbetet i S:t Petersburg skapades inte enkom för Cygnaeus. Före honom hade tjänsten erbjudits två tyska präster, Claus Harms i Kiel och professor J.G. Scheibel i Breslau, men de hade gett avböjande svar. Och Cygna-

134, RA. Nervanders "Anteckningsbok", s. 110, HUB. Alla data i uppgifterna om Cygnaeus utnämning och installation är osäkra. Endast andrahandskällor står till buds och de är sinsemellan stridiga.

¹⁸ A. R. Cederberg i *SBL* IX, s. 496.

¹⁹ E. Nervander, *Kejsar Alexander I:s samtliga resor i Finland* (Helsingfors 1906), s. 289, 290. Nervander, *Minne af Fredrik Cygnaeus*, s. 18.

eus var visserligen enda innehavare av det evangeliska biskopsämbetet i S:t Petersburg, men hans tjänst hade varken definierade uppgifter eller ett slutligt namn. Han hade både före- och efterträdare, men de kallades generalsuperintendenten.

Cygnaeus utnämndes inte till president, utan till andlig ordförande i generalkonsistoriet. Denna myndighet trädde aldrig i verksamhet, men såväl där som i justitiekollegiets konsistorialsession stod den andlige ordföranden i rang efter presidenten och vice presidenten, vilka var lekmän och ledde verksamheten. Den granna titeln andlig ordförande åtföljdes av ringa makt.

Att Zachris Cygnaeus utsågs till den nyupprättade biskopsposten i S:t Petersburg föranleddes tydligen i hög grad av att han besatt apostolisk succession sedan ärkebiskop Tengström i september 1819 med handpåläggning hade vigt honom till biskop i Borgå. Utan denna succession skulle den evangeliske biskopen inte av företrädare för andra kristna kyrkor ha ansetts jämbördig med deras biskopar. För att vinna apostolisk succession kom den nyutnämnde superintendenten i Saratov, Ignatius Aurelius Fessler, i november 1819 till Borgå för att där bli vigd till sitt ämbete av biskop Cygnaeus.²⁰

Kyrkoreform

Innan biskop Cygnaeus tillträdde sitt ämbete i S:t Petersburg hade greve Lieven – i praktiken tydligen statsrådet Paul Pomian Pesarovius i justitiekollegiet, som var utnämnd till vice president i riksgeneralkonsistoriet – uppgjort ett utkast till organisation av generalkonsistoriet och, när det väckte invändningar, ett andra reviderat förslag. Också det utsattes för kritik av kultdepartementets tjänstemän, som ägde djupare kunskaper i kyrkorätt än Lieven och Pesarovius. I september 1820 förordnade kejsaren biskop Cygnaeus till ordförande i en kommission, som grundligt skulle revidera förslaget på basen av kritiken och de betänkanden som hade inlöpt från Baltikum med anledning av kejsarens ursprungliga ukas. Kommissionens möten blev stormiga. Greve Lieven höll fast vid att generalkonsistoriet borde ha makt att effektivt styra de lokala konsistorierna, medan kultdepartementets tjänstemän hävdade de baltiska konsistoriernas åsikt, att detta skulle förinta den autonomi Peter den store hade lovat dem. Ordförandens möjligheter att lindra konflikterna häm-

²⁰ Dalton, s. 264, 283, 284. Benz, *Bischofsamt*, s. 83–85. Erkki Kansanaho, 'Venäjän evankelisen kirkon hallinto 1800-luvun alkupuoliskolla', *FKHS Handlingar* 66 (Helsingfors 1963), s. 236–238.

mades av språksvårigheter och otillräcklig kunskap om de baltiska kyrkorna. Efter två månader stannade kommissionens arbete av i november 1820.

Nästan ett år senare, i september 1821, fick biskopen audiens hos kejsaren, som godkände hans förslag att kommissionen skulle upplösas och Cygnaeus ombetros uppgörandet av organisationsplanen efter överläggningar med superintendenterna i Baltikum. Som juridisk medhjälpare fick han sektionsschefen i kultdepartementet Peter von Goetze. Under arbetet skulle kejsaren hållas underrättad om de framlagda synpunkterna och ge anvisningar. Cygnaeus förde i februari och mars 1822 ingående förhandlingar med företrädare för de baltiska konsistorierna. *Rigische Stadtblätter* kunde den 14 mars lugna de landsmän som oroat sig för reformens konsekvenser. Tidningen meddelade att "ingenting förhandlats som inte omedelbart syftade till rikets protestantiska kyrkas sanna bästa" och att "under formulerandet och prövningen av förslagen (de baltiska) provinsernas och städernas rättsligt gällande författningar aldrig lämnats ur sikte". Samtidigt framhölls biskop Cygnaeus "äkta lutherska anda och sinne samt hans erfarenhet, skarpsinne, öppenhet och hjärtlighet".

Protokollet över förhandlingarna inlämnades i april till furst Golitsyn för att föreläggas kejsaren. Månader förflöt emellertid utan att fursten fick tillfälle att göra det. Alexander I utsattes från två håll för stark påtryckning för att ändra kyrkopolitiken. Furst Metternich varnade kejsaren för att de evangeliska väckelserörelserna gömde frön till frihetsidéer och revolutionära tankar. Samtidigt framhöll den ortodoxa kyrkans ledare att kejsaren hade försatt sin egen religion i ett olidligt läge genom att degradera den till jämställdhet med andra kristna trosriktningar. Alexander tvekade att fullfölja den reform han inlett. Araktjejev och heliga synodens ledare trängde undan kejsarens barn-
domsvän Golitsyn från hans närhet. I oktober uppdrog fursten åt Cygnaeus att fortsätta sitt arbete utan att invänta kejsarens synpunkter. I mars 1824 inlämnade biskopen ett förslag till "allmän förordning om det evangeliska kyrkoväsendet". Där föreslogs dels att riksgeneralkonsistoriet skulle få en oberoende ställning, d.v.s. att det inte skulle lyda under något annat statligt ämbetsverk, dels att generalkonsistoriet inte skulle ledas av en lekmanapresident utan av biskopen, som borde få ärkebiskops rang.²¹

²¹ Goetze, s. 141–150. Dalton, s. 268–277, 289–299. Benz, *Die abendländische Sendung*, s. 681–706. Benz, *Bischofsamt*, s. 88–93. Kansanaho, s. 239–243. R. Staël von Holstein, 'Zur Geschichte des Kirchengesetzes vom Jahre 1832', *Baltische Monatschrift* 1901, s. 144–148.

Cygnaeus bad att förslaget skulle delges de kyrkliga myndigheterna i Baltikum och att deras synpunkter skulle höras innan det förelades kejsaren. Det sändes tjänstevägen till generalguvernören för Östersjöprovinserna, som emellertid inte överstyrde det till de baltiska konsistorierna utan till världsliga guvernementsmyndigheter. De tillsatte granskningskommittéer som gjorde ett grundligt arbete. I januari 1825 kom äntligen till ministeriet i S:t Petersburg ett tjockt konvolut med omdömen och förslag, vilka i ringa grad beaktade de tidigare direktiv och förhandlingsresultat som Cygnaeus utgått från. Generalguvernör Paulucci i Riga (som var katolik) skrev till ministern, att "den rådande organisationen av det evangeliska kyrkoväsendet i Östersjöprovinserna bör bibehållas, eftersom den är bättre än någon annan och inte tar var något fullkommande". De flesta utlåtandena återgav samma inställning, ofta i skarpare ordalag. Endast generalsuperintendent Sonntag i Riga gav avvikande omdömen. Han hade deltagit i de inledande diskussionerna och efter dem förklarat, att de hade utgått från de grundprinciper kejsaren fastslagit i sin ukas och ändringar i dem följaktligen inte hade föreslagits ens där alla deltagare hade uttalat sig mot dem. Han framhöll nu, att provinsernas särintressen borde vika där hänsyn till riksomfattande förhållanden krävde det. Han framhöll också att särförhållandena inte sällan "grundar sig mindre på verkliga privilegier och tydliga lagbestämmelser än på härledningar, godtycke, usurpationer och småningom inslunket missbruk".²²

Kultdepartementet hade omorganiserats 1824 och furst Golitsyn hade avgått. Cygnaeus medhjälpare Goetze sammanställde ett genmäle till skrifterna och handlingarna inlämnades sommaren 1825 till folkupplysningsministern, amiral Sjisjkov för föredragning hos kejsaren. Men föredragningen blev inte av innan Alexander I på hösten avled. Därefter sköts med Daltons ord "de kyrkliga ärendena i bakgrunden och glömdes så fullständigt, att man utom verket lät också dess skapare stå förbisedda utan hänsyn till att de utfört ett kejsarligt uppdrag". Amiral Sjisjkov var enligt Dalton "utan att låta sig övertalas fast försäkrad om att under Bibelsällskapets strävanden ... och under det sant evangeliska livets alla välgörande syften och vittnesbörd ruvade slugt dold som en mullvad bara den fruktade karbonarismen och undergrävde staten och tronen". Men bakom begravandet av frågan om nytt styre för Rysslands evangeliska kyrkor låg också den baltiska adelns motstånd mot att från-

²² Dalton, s. 299–303. Benz, *Bischofsamt*, s. 93–97. Staël von Holstein, s. 146–165.

tas kontrollen av de kyrkliga angelägenheterna. De principer som Cygnaeus 1822 hade kommit överens om med ledande präster i Baltikum innebar en förskjutning av kyrkans ledning från adliga lekmän till prästerskapet. Livlands adelskonvent gav 1824 två företrädare i uppdrag att utverka ministerns medverkan till att biskopens förordningsförslag förföll. De rapporterade emellertid följande år att de tills vidare funnit en framställning obehövlig eftersom de fått veta att "det cygnaeuska förslaget lagts åsido".²³

De framställningar som från olika håll gjordes om att återuppta frågan om den evangeliska kyrkans organisation ledde till resultat först efter amiral Sjsjokovs avgång. En gemensam petition från biskop Cygnaeus och två tyska pastorer i S:t Petersburg framhöll sekterismens bekymmersamma tillväxt och ledde till att Nikolai I i maj 1828 lät tillsätta en kommitté för att utforma förslag till ett "allmänt reglemente för den protestantisk-evangeliska kyrkan i Ryssland". Till ordförande förordnades senatorm, greve Paul von Tiesenhause. Biskop Cygnaeus var ledamot i kommittén, men han sägs inte ha spelat en aktiv roll i formandet av dess förslag till kyrkolag, som blev färdigt först efter hans död. Hans organisationsförslag sköts åt sidan och kommittén uppgjorde ett helt nytt. Det gällde inte alla evangeliska kyrkor utan endast den lutherska. Inom kommittén kämpade företrädarna för Baltikum emot upprättandet av ett generalkonsistorium eftersom det skulle inskränka de baltiska konsistoriernas självständighet. Men deras motstånd bröts och generalkonsistoriet upprättades med en lekman som president och det underställdes inrikesministeriet.²⁴

Förnyandet av kyrkoordning och reglementen i Rysslands evangeliska kyrka var uppenbart den huvuduppgift Zachris Cygnaeus ställdes inför när han utnämndes till biskop i S:t Petersburg. Brister i språkkunskap och i förtroendet med rådande förhållanden försvårade uppgiften för honom och till en början var också hans befogenheter begränsade. Två år förgick innan han fick ledningen för arbetet. De utgångsvillkor kejsarens ukas ställde stod i dålig samklang med de evangeliska kyrkornas grundprinciper. De organ, som skulle inordnas under samma styre och regler, höll hårt fast vid hävdvunna särbestämmelser och privilegier. Cygnaeus lyckades föra förhandlingarna i Balti-

²³ Dalton, s. 303-307. Benz, *Bischofsamt*, s. 97, 98. Kansanaho, s. 243, 244. Staël von Holstein, s. 165-167.

²⁴ Lemmerich, s. 303-305. Dalton, s. 306-315. Amburger, s. 76. Benz, *Bischofsamt*, s. 98. Kansanaho, s. 246-249.

kum 1822 till resultat som godkändes av alla deltagare, men de beaktade inte den mäktiga adelns synpunkter som tydligen inte framlades i detta skede.

Om det förslag till "allmän förordning" Cygnaeus sedan sammanställde ger Hermann Dalton utlåtandet att "det är en njutning att vid en sakkförständig rättskunnig mans hand tillryggalägga en väg som vi på de föregående sidorna så ofta varit tvungna att beträda under ledning av män, vilka för lotsandet knappast kunnat uppvisa annat än god vilja och redlig avsikt". Ordet rättskunnig visar, att Dalton har haft Cygnaeus biträde Goetze i tankarna, men biskopen kan nog inte fråntas huvudäran av den text som får berömmet. Den tyske kyrkohistorikern Benz gav 1953 Cygnaeus erkänsla för vishet när han "inte inlät sig på improvisation av nya kyrkoordningar utan utarbetade ett förslag till författning enligt den beprövade modell den svenska rikskyrkans författning gav. Han överförde den med modifikationer till ryska förhållanden och utnyttjade därvid tillfället att garantera kyrkan ett maximum av frihet och oberoende av staten och samtidigt bestämt värna om dess uppgift som folkkyrka och statsorgan".²⁵ Men när förslaget blev färdigt var kejsaren inte längre intresserad av att fullfölja den reform han inlett. Och den baltiska adeln, vars inflytande i huvudstaden var mycket stort, motsatte sig både ett generalkonsistorium som begränsade de baltiska kyrkornas självständighet och en reform som flyttade konsistoriernas ledning från lekmän till präster.

Cygnaeus som förman för församlingarna

Att skapa en ny kyrkoordning var biskop Zachris Cygnaeus huvuduppgift men han hade också andra. Justitiekollegiets konsistorialsession hade tillsatt präster och i extrema fall avsatt dem, avgjort skilsmässomål och gett administrativa befallningar. Cygnaeus fick säte i konsistorialsessionen som "andlig ordförande" med rang efter presidenten Lieven och vice presidenten Pesarovius. När Lieven ett år senare avgick i protest mot att hans åsikter inte godtogs, blev Cygnaeus president i slutet av 1821, men redan tidigare tycks han ha inlett arbetet på att omskapa konsistorialsessionen till ett konsistorium, som fortlöpande kontrollerade, ledde, undervisade och hjälpte församlingsprästerna.

Biskop Cygnaeus gärning som utvecklare av Ingermanlands församlingar och deras ledning har skildrats i otryckta texter av Felix Relander (kyrkoherde i Toksova från 1899 och biskop över Ingermanlands finska försam-

²⁵ Dalton, s. 299. Benz, *Bischofsamt*, s. 93.

lingar 1921–1923), dels i hans avhandling för pastoralexamen 1893, dels i hans herdamannesmanuskript för Ingermanland.²⁶ Tyvärr är dessa källor inte tillförlitliga. Källhänvisningar saknas och Relander tillskriver med orätt Cygnaeus äran av flera förnyelser i vilka han hade ingen eller ringa del. De bevarade privatbrev från Cygnaeus tid i S:t Petersburg är få och av dem har de viktiga breven till ärkebiskop Tengström i två år varit otillgängliga för att de skall konserveras. Tilläggsinformation som kompletterar och belyser Relanders uppgifter står emellertid till buds i den administrativa korrespondens, som i Finlands riksarkiv ingår i kyrkoarkiven från Duderhof och S:t Maria finska församling i S:t Petersburg.

Enligt Relander inledde Cygnaeus sin verksamhet i Ingermanland med inspektionsresor till församlingarna. Han sägs utan förskoning ha vidtagit åtgärder för att rätta iakttagna missförhållanden. Präster vilkas levnadssätt vållade förgelse suspenderades, gamla och sjuka kyrkoherdar tvingades anställa en adjunkt och församlingarna ålades reparera förfallna kyrkor och prästgårdar. Relanders skildring stöds av källmaterialet. Varken i Duderhof eller bland Keltos bevarade visitationsprotokoll nämns en biskopsvisitation i församlingen, men Cygnaeus besök hade tydligen inte alltid karaktären av visitationer. Midsommaren 1820 gästade han Duderhof och föreställde där den nytillträdde adjunkten Zacharias Finnander för församlingen. Finnander säger sig ha kommit till Ingermanland på personlig kallelse av Cygnaeus och från mars 1821 skötte Finnander helt den sjuke kyrkoherdens, Henrik Wilhelm Bocks tjänst.

I januari 1821 suspenderade konsistorialsessionen kyrkoherde Henrik Wilhelm Carling i Koprina från hans tjänst på grund av ålderdomssvaghet och oordentlig livsföring. Samtidigt framtogs hans adjunkt Zacharias Pelander prästämbetet för dryckenskap och andra utsvävningar. Åtgärderna var synbarligen följder av ett biskopsbesök i Koprina ehuru dokumentariska belägg för detta saknas. I S:t Petersburgs finska församling förrättade biskopen i maj 1822 den första visitationen någonsin. Medlemmar klagade över att kyrkoherde Karl Gustaf Mandelin uppbar "lagstridiga avgifter" för sina förrättningar. Biskopen påtalade att Mandelin till konfirmation hade godkänt flera

²⁶ F. F. R e l a n d e r, Piispa Sakarias Cygnaeus Inkerin evankelis-luterilaisen kirkon järjestäjänä, Borgå domkapitel Ei 5: 12 RA. F. F. Relanders samling: Paimenmuistoja Inkerinmaalta ja muualta Wenäjän evankeelis-luterilaisista seurakunnista 1617–1912, HUB.

skriftskolbarn som inte alls kunde läsa. I september samma år suspenderades Mandelin från sin tjänst som han återfick först sju år senare.²⁷

Relanders uppgift, att Cygnaeus aktivt värvade dugande unga präster från Finland till Ingermanland, stöds av att Zacharias Finnander, Karl Wilhelm Sirén och Gustaf Fredrik Zandt uppges ha begett sig dit på personlig kallelse från biskopen. Alla tre blev prominenta ledargestalter inom konsistorialkretsen, Finnander som prost, de två andra som konsistorialråd. Troligen sände biskopen liknande uppmaningar till andra unga präster han lärt känna i Finland. Sirén skötte som vicepastor den suspenderade Mandelins tjänst i S:t Petersburg när han 1825 utnämndes till kyrkoherde i Lempala. Biskopens styrning kan skönjas bakom uppgiften att hans flyttning dit "på konsistoriets önskan" fördröjdes över två år för att han skulle fortsätta att sköta det vicepastorsuppdrag han själv senare kallade "svårt och bekymmersfullt".²⁸

För att bland präster i Finland öka intresset för tjänster i Ingermanland föreslog Cygnaeus 1825, att varje finländsk undersåte som innehade prästtjänst i Ryssland vid återvändande till hemorten skulle åtnjuta samma rättigheter och förmåner som prästerskapet i Finland, att betyg över examen i S:t Petersburg skulle jämföras med betyg från Viborg och Fredrikshamn (innan Gamla Finlands församlingar införlivades i Borgå stift) samt att tjänsteår skulle få tillgodoräknas utan avseende på prästens tjänstgöringsort. Kejsaren fann det viktigt "att värdiga prästmän av Finska Nationen" uppmuntrades mottaga prästbefattningar hos "deras av samma Folkstam med dem varande Trosförvanter" i Ryssland. Denna framställning förföll emellertid på grund av starkt motstånd i konsistorierna i Åbo och Borgå.²⁹

En av biskop Cygnaeus första åtgärder för att trygga sina verksamhetsmöjligheter i S:t Petersburg var att skaffa sitt konsistorium en notarie. Sedan 1919 bestod konsistorialsessionen inte längre av samma ledamöter som justitiekollegiet för liv- och estländska ärenden, men de betjänades av samma sekretariat. Arrangemanget var avsett att bli kortvarigt, tills riksgeneralkonsisto-

²⁷ Duderhofs kyrkoarkiv I-37: 168; I-38: 146; I-43: 116 v; S:t Maria finska förs. i S:t Petersburg II G: 1, handl. 46, 49; II G: 2, handl. 211, RA.

²⁸ Duderhofs kyrkoarkiv I-69: 140, RA. Wiljo-Kustaa Kuuliala, *Sikojärven Sirenit* (Riihimäki 1946), s. 46, 47, 51. Sulo Haltsonen, 'K. V. Sirénin kertomus Lempaalan seurakunnasta', *FKHS Årsbok* 45-47 (1959), s. 162. *Pietarin lehti* nr 44/1.11.1875.

²⁹ Eric Anthoni, *Jacob Tengström och stiftsstyrelsen i Åbo stift* II, FKHS Handlingar XVIII, 2 (Helsingfors 1928), s. 241-243.

rikt inledde sin verksamhet, men detta skedde aldrig. Cygnaeus vidtalade Alexander Wulffert från Viborg och han tillträdde i september 1820 sin tjänst som konsistorienotarie. Hans lön, 100 rubel bankoassignater i månaden, erlades troligen av biskopen personligen. Wulffert hade goda förutsättningar att stöda Cygnaeus; han var som viborgare hemmastadd i Rysslands tyska språkmiljö och hade studerat i både Dorpat och Åbo. Konsistorialsessionen fick 1828 ett eget sekretariat, frikopplat från justitiekollegiets. Då sköttes notarietjänsten en tid av mag. Otto Wilhelm Mohell, som samtidigt var adjunkt i S:t Katarina svenska församling, medan Wulffert kvarstod som translator. I november 1828 efterträddes Mohell av Karl Fredrik Nordström. Han vidtalades i Finland av biskopens son, Fredrik Cygnaeus, som skrev till sin far: "Ej är han åtminstone någon Mohell, för vilken man behöver blygas". Nordström var samtidigt lärare i Katarina församlings skola och – liksom Wulffert – inte prästvigd.³⁰

Från början av sin verksamhet vinnlade sig biskop Cygnaeus om att ge församlingsprästerna information, råd och anvisningar för att underlätta deras arbete. I december 1820 distribuerade han listor över nyligen i Finland utkommen litteratur, som stod att köpa hos klockaren i S:t Petersburgs finska församling. Liknande meddelanden utsändes flera gånger senare. Exempel på anvisningar av annan art är en skrivelse med böneformulär 1827 och samma år ett förbud att använda den församlade skriftskoleungdomen i prästgårdens jordbruksarbete.³¹

Övervakningen och handledningen av församlingsprästerna önskade Cygnaeus emellertid överlåta till kontraktsprostarna. I brev till ärkebiskop Tengström föreslog han ett system, där prostarna övervakade och visiterade församlingarna inom sitt prosteri och biskopen normalt visiterade bara prostarernas församlingar. Hösten 1820 förordade han "en kraftfull och eftertrycklig kyrkans och skolans eftersyn och vård genom prostarne... I mitt huvud satt, att genom avdrag av några Tunnor från Socknarnes pastores inkomster (proportionellt till deras storlek) skaffa i sinom tid prostetunnan en sådan tillväxt att för den en dugelig Adjunct kunde lönas. Deremot skulle den förstnämnde

³⁰ Nervanders "Anteckningsbok", s. 770. Fredrik Cygnaeus samling: hans brev till fadern 29.10.1828, HUB, Tor Carpelan, *Åttartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna efter 1809 adlade, naturaliserade eller adopterade ätterna* (Helsingfors 1942), s. 334. Axel Bergholm, *Sukukirja II* (Kuopio 1901), s. 944.

³¹ Duderhofs kyrkoarkiv I-38: 145; I-55: 68, 70, 75, RA.

(d.v.s. prosten) ofelbart årligen visitera i 4 kyrkor, eller så många som erfordras kunde at inom 3 år hafva genomgått hela contractet. Sjelfville jag hvarje år visitera hos 4 prostar.³²

I överensstämmelse med denna syn stärkte Zachris Cygnaeus seniorernas ställning i Ingermanlands finska landsförsamlingar. Efter generalsuperintendent Rheinbotts död hade seniorer förordnats, men deras aktivitet som förmän för sina ämbetsbröder var knappast intensiv. Sedan 1817 leddes två kretsar av tf. seniorer, Erik Wilhelm Skotte i Toksova och Alexander Avenarius i Slavänka. De utnämndes i november 1820 (vid samma tid, då de ovan citerade breven skrevs) till ordinarie prostar och seniorer. Biskop Cygnaeus tycks ha infört benämningen prost. Titeln senior föll ur bruk och prostarnas ämbetsdistrikt kallades i fortsättningen prosterier. När senior pastor i västra Ingermanland, Isak Granbaum avled 1821 blev Peter Wilhelm Elgeen i Spanko hans efterföljare, först som tillförordnad och i mars 1822 som ordinarie prost och senior. Konsistorialsessionens korrespondens med församlingarna löpte under 1820-talet i huvudsak via prostarna. Enligt den princip Cygnaeus hade utlagt för Tengström visiterade prostarna övriga församlingar inom sitt prosteri. Biskopsvisitationer nämns i Spanko 1822 och i Toksova 1824.³³

Intresse för skolväsendet hade Zachris Cygnaeus visat redan i den promemoria han författade 1815 i Hollola. När han 1822 visiterade finska församlingen i S:t Petersburg infördes i protokollet skarp kritik av att den inte upprätthöll en skola (Åren 1759–1786 hade församlingen kontinuerligt avlönat en skollärare, men inga uppgifter har veterligen bevarats om hans undervisning). En skrivelse från biskopen framhöll 1824 ”nödvändigheten av en läroanstalt” i S:t Katarina svenska församling och ledde till att den upprättades samma år. I Ingermanlands finska landsförsamlingar verkade under biskop Cygnaeus tid bara en enda skola, den som dåvarande tronföljaren Paul på 1780-talet hade upprättat i Kolpana. Men biskopen sökte genom direktiv och råd effektivisera skriftskolundervisningen och betonade också kontrollen av brudparens läskunnighet och kristendomskunskap.³⁴

³² Anthoni, II, s. 273–275.

³³ Duderhofs kyrkoarkiv I-38: 144v; I-55: 9, 12, 26v, 27, RA.

³⁴ S:t Maria finska förs. i S:t Petersburg II G. 1, handl. 46, RA. Eric Gustaf Ehrström, *Historisk Beskrifning öfver S:t Catharinae och S:t Mariae Församlingar i S:t Petersburg I*, Handlingar till upplysning i Finlands Kyrko-Historie VII (Åbo 1829), s. 75, 76. Sulo Haltsonen, *Inkerin suomalaisen koulun ja kansanvalistuksen vaiheita, Inkerin suomalaisen historia* (Jyväskylä 1969), s. 189, 190. F. F. Relanders samling: Paimenmuistoja, HUB.

Strävan att förbättra undervisningen var enligt Relander ett centralt led i den kamp mot olika slag av sekterism, som med åren upptog allt mera av Cygnaeus tid och arbete. Sekter växte på 1820-talet snabbt i omfattning med centra i Ropsja och S:t Petersburg. Enligt Relander sökte biskopen bemöta deras medlemmar mildt och återföra dem till rätt tro genom samtal och undervisning samt tillgrep tvångsåtgärder bara i extrema fall, t.ex. mot kastratsekten. Akianders samling av rapporter om religiösa sekter bekräftar att biskopen till en början själv flitigt uppsökte sekteristerna och försökte påverka dem. Han gav också adjunkten Peter Gustav Avenarius i Skvorits i uppdrag att hålla dagliga kvällsandakter i Ropsja samt leda och övervaka sekteristernas möten där. Denna kontroll föll bort när Avenarius hösten 1823 fick en annan tjänst och lämnade Skvorits (dit Ropsja hörde).

Sekteristernas aggressiva uppträdande sägs också ha lett till hårdare åtgärder av biskopen: både prygel och halsjärn sägs ha tillgripits mot sekteristerna i Ropsja. År 1827 utverkade Cygnaeus kejsarligt tillstånd att motverka sekterismen genom täta aftonandakter också i S:t Petersburg. Behovet av att stäcka dess tillväxt var också huvudmotivet när biskopen och två kyrkoherdar 1828 anhöll om att arbetet på att förnya den evangeliska kyrkans organisation skulle återupptas och kejsaren tillsatte en kommitté för uppgiften.³⁵

Cygnaeus som biskop

Denna skildring av Zachris Cygnaeus verksamhet som biskop i S:t Petersburg bygger ensidigt på finländsk litteratur och dokument i finska församlingars arkiv. Uppgifter saknas om hans arbete för att leda, stöda och utveckla de tyska församlingarna. Duderhofs kyrkoarkiv visar, att konsistorialsessionen sände ut information om tysk lika väl som om svensk och finsk litteratur och all korrespondens fördes på tyska också med de finska och svenska församlingarna. Men väsentliga delar av skildringen ovan gäller uppenbart bara det finska och svenska prästerskapet.

Förhållandena i de tyska församlingarna var i många hänseenden andra. Där fanns goda skolor. Den tyska sekterismen hade andra drag än den finska och dess centra befann sig i södra Ryssland. Till universitetet i Dorpat och

³⁵ F. F. Relanders samling: Paimenmuistoja; HUB MATH. AKIANDER, *Historiska upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider* IV (Helsingfors 1860), s. 126–128, 193, 194. DALTON, s. 308.

prästerskapet i Baltikum hade biskop Cygnaeus knappast sådana förbindelser, att han personligen kunde rekrytera goda tyska präster. Åtminstone under början av hans verksamhet i S:t Petersburg var biskopens tyska språkkunskap bristfällig. Det kan ha hämmat hans aktivitet i frågor om de tyska församlingarna och gjort förbindelserna med dem mera formella än intima. Inga spår av Cygnaeus verksamhet nämns på de 360 sidorna i *Casimir Lemmerichs* detaljerade historik över S:t Petri tyska församling, tryckt 1862, inte heller i *Theodor Jungbluts* sju år äldre historik över Rysslands lutherska församlingar.³⁶ Utan att klara belägg föreligger uppstår intrycket, att huvudstadens tyska prästerskap förhöll sig reserverat till den biskop som inte kom ur dess egen språk- och kulturkrets och att Cygnaeus undvek åtgärder som kunde försvåra de grannliga relationerna till tyskarna.

*

De tyska historikerna har synbarligen rätt i att Zachris Cygnaeus inte var rätt person att genomföra nyorganisationen av Rysslands evangeliska kyrkor. Han var inte en ledare som med auktoritet drev igenom sin vilja, utan snarare en kompromissare som anpassade sig till andras maktspråk och synpunkter. Han saknade personliga kontakter inom hovet och förvaltningen och förmådde inte genom förhandsdiskussioner med inflytelserika tjänstemän öppna vägen och trygga stöd för sina projekt. Beredskapen att söka diskussion och umgänge med sekterister inom den obildade allmogen tyder på en annan läggning. Hans svaga kunskaper i tyska och ryska förbättrades kanske med åren, men otillräcklig insikt i det ryska och baltiska samhällets struktur och villkor bidrog synbarligen till att hans förslag till kyrkoordning blev sådant att det förföll. Det utgick från den svenska kyrkans organisation och förutsatte att kyrkan leddes av präster. När det fråntog den baltiska adeln kontrollen av kyrkan i dess provins, så väckte förslaget motstånd i denna inflytelserika grupp, utan vars stöd det inte i praktiken kunde vinna stadfästelse. Samtidigt ledde förslaget synbarligen till att biskopen blev misshaglig för de många tyskarna på höga poster inom förvaltningen och armén. Utan deras förtroende stod han därefter isolerad och saknade möjlighet att fortsätta ett riksomfat-

³⁶ Lemmerich, Theodor Jungblut, *Die Gründung der evangelisch-lutherischen Kirchen in Russland* (St. Petersburg 1855).

tande utvecklingsarbete. Han riktade sin verksamhet på mindre spektakulära frågor.

Från 1821 var biskop Cygnaeus president i konsistorialsessionen, som sju år senare fick ett eget sekretariat. Han genomförde omformningen av konsistorialsessionen från ett administrativt stabs- och övervakningsorgan till ett konsistorium, som vägledde och hjälpte prästerna också i frågor om tro och själavård. När lagen om evangelisk-lutherska kyrkan i Ryssland stadfästes 1832 kunde de nya styrelseorganen utvecklas ur dem som formats under biskop Cygnaeus ledning.

Men sin varaktigaste och mest minnesvärda gärning utförde Zachris Cygnaeus synbarligen till fromma för bara en del av sitt stift – för Ingermanlands finska församlingar. Genom ett sekel hade de fortlevt under karga villkor. I det starkt stratifierade tyska samhället jämfördes den finska bondebefolkningen i Ingermanland med Rysslands och Baltikums livegna allmog. Inom den lutherska kyrkan uppstod också en social skiktning mellan självmedvetna tyska stadförsamlingar och undertryckta finska landsförsamlingar. Den bidrog till att präster med goda kvalifikationer sällan sökte sig till de sistnämnda och att tjänsterna inte sköttes väl, varvid klyftan mellan tyskt och finskt ytterligare fördjupades. Den minskades inte av att också tyska landsförsamlingar tillkom med villkor som liknade de finskas och att de växte i antal.

Att Ingermanlands evangeliska kyrka 1820 fick ett överhuvud från Finland ökade uppenbart de finska församlingarnas självkänsla. Men biskop Cygnaeus betydelse var inte bara psykologisk. Han inspekterade församlingarna och beivrade missförhållanden: suspenderade odugliga präster, krävde reparation av förfallna byggnader och effektiv kristendomsundervisning samt bekämpade sekterismen. Han organiserade rekrytering av dugande präster från Finland och arbetade för att trygga pastorernas villkor. Och han skapade för de finska församlingarna en intern lednings- och kontrollorganisation genom att bygga ut och precisera de tre prostarnas uppgifter som förmän för sina kolleger.

Ingermanlands finska församlingar verkade under andra villkor än de tyska. De förra fick sina pastorer från Finland, de senare från Baltikum och Tyskland. Biskop Cygnaeus ordnade de finska församlingarnas administration och verksamhet på ett sätt som smidigt kunde tillämpas och utvecklas ända till tsardömet sammanbrott. Hans organisationsarbete tryggade ett internt samarbete mellan dem inom ramen för S:t Petersburgs flerspråkiga

konsistorialkrets och hela Rysslands evangelisk-lutherska kyrka. Också de finländska historikerna har rätt när de finner Zachris Cygnaeus arbetsresultat viktiga och bestående. Inom den riksomfattande kyrka han kallades att leda gäller de emellertid bara en liten del: Ingermanlands finska församlingar.

Handel med finska infödingar

Den stora värvningen till ryska armén 1831–1833

MAX ENGMAN

Då behörig Man, genom öfwerenskommelse med behörig Wärfware, friwilligt samtycker at såsom Krigsman tjena Oss och Kronan, har wärfning til krigstjenst lagligen skett.

Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga om Wärfning och Manskaps legande til Krigstjenst 7.4.1802 § 1

Nyt surevat Suomen neiot,
Itkevät Inkerin savakot:
Pois viiään poiat Venolle,
Pitkin tietä Pietarin,
Ransun raukkojen rajoille,
Turkin suurehen sotahan.

Folkdikt från Parikkala (*SKVR* XIII:1, 1170)

I sin berömda Rysslandsbeskrivning dryftade August Freiherr von Haxthausen hur rikets olika folk lämpade sig för militärtjänsten. Bara polacker, tatarer och kaukasier var krigiskt sinnade, de övriga hade ringa böjelse för krigarbanan. Storryssarna blev med tiden goda infanterister, medan vitryssar, liksom tjeremisser, mordviner och tatarer, lämpade sig för kavalleriet; letterna förryskades i armén. Vissa folkgrupper, såsom kosacker, krimtatarer, nomadiserande folk, icke-ryska invånare i Sibirien samt invånarna i Kaukasien, Transkaukasien och Bessarabien var befriade från rekrytering. Det gällde också Finland:

Die eigentlichen Finnländer kommen hier nicht in Betracht – als der Rekrutirung nicht unterworfen –; sie liefern ebenfalls gute Schützen, gewandte Tirailleurs. Sie sind auch fast die einzigen guten Seeleute des Reiches.¹

¹ August von Haxthausen, *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (Berlin 1852), s. 303–308, cit. s. 304.

Haxthausen berörde en av de genomgående frågorna i Finlands tid som storfurstendöme i det ryska kejsarriket: skulle finländare tjäna i egna trupper, i den ryska armén eller vara befriade från krigstjänst. Frågan aktualiserades omedelbart efter 1809, den löstes under en stor del av 1800-talet genom egna trupper, den var en central faktor under ofärdsåren och den var aktuell ännu under första världskriget.² Det är väl känt att en mängd finländare tjänade som officerare i den ryska armén, mindre känt är att det också fanns meniga som gjorde det.

Genom att Finland 1809 förenades med, men inte inkorporerades i det ryska riket, fick landet behålla sin tidigare samhällsstruktur och sina ståndsprivilegier. Avsikten var att barriärerna mellan Finland och Ryssland skulle försvinna 1809 och vid Viborgs läns förening med storfurstendömet 1812, men skillnaderna i samhällsstruktur gav upphov till en mängd specialbestämmelser beträffande kategorin "Hans Kejsarliga Majestäts undersåte i Finland", *finljandskij urozszenets*, ibland översatt med "finsk inföding". Därmed avgränsades i praktiken ett finskt medborgarskap, även om existensen av ett sådant bestreds från rysk sida.³ Märkliga problem kunde uppstå då personer rörde sig mellan Finland och Ryssland, såsom vid "handeln" med rekryter till den ryska armén i början av 1830-talet.

Rekrytering

Es wirkt also die Recrutirung wie eine Abschäumung der Nation; den Abschaum wirft sie in die Armee. Immer aber gleichen sie sich Alle in dem, dass sie nicht die mindeste Lust zu der neuen Heldenlaufbahn haben.

August von Haxthausen, 1852

Trupperna i den ryska armén rekryterades sedan Peter I genom utskrivning för mycket långa tjänstgöringstider. Ursprungligen var tjänstgöringen på livstid, men reducerades 1793 till 25 år (22 i gardestrupperna). Efter 1827 kunde soldater anhålla om avsked efter 22 års oklanderlig tjänst (20 i gardet).

² Jarl Gallén, 'La Finlande militaire au temps du Grand-Duché (1809–1917)', *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 1961, s. 193–211.

³ Se Osmo Jussila, 'Från ryska undersåtar till finländska medborgare – om medborgarbegreppets utveckling under första hälften av 1800-talet' o. J. E. O. Screen, 'Undersåte och medborgare: finländska officerare i rysk tjänst', *HTF* 1978, s. 5–29. Max Engman, *Förvalningen och uivandringen till Ryssland 1809–1917*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 20 (Helsingfors 1995), s. 21–41.

Mellan 1816 och 1855 utskrevs i fyrtio uppbåd 3,2 milj. rekryter, mellan 1826 och 1850 årligen närmare 80 000 man. Armén led brist på rekryter och rekryteringsskyldigheten utvidgades kring 1830 till bl.a. judar, invånare i kungariket Polen och ukrainska kosacker.⁴

De befolkningsgrupper från vilka soldater huvudsakligen utskrevs var bönderna, såväl enskilda godsägares livegna som statens bönder, "kronobönderna", vilka tillsammans stod för 80–90%, samt stadsbefolkningens lägsta skikt. Män i dessa kategorier kunde utskrivas mellan 20 och 35 år. Rekryterna uttogs bland brottslingar och löst folk, därefter ur de familjer som bäst kunde avstå män, t.ex. på grund av ett stort antal söner, enligt det s.k. linjesystemet, som lagfästes 1831 och som avsåg att trygga bondehushållens ekonomiska överlevnad. Det förekom dock missbruk och förmögnare bönder kunde ofta muta sig från tjänstgöring. Likaså kunde stadskorporationer, bondekommuner och godsägare använda utskrivning för att göra sig av med uppstudsiga och motspänstiga skattebetalare. Utskrivning som rekryt betraktades av befolkningen som jämförbart med livstids tukthus och utskrivna söner begräts som döda; deras hustrur och barn stod ofta inför ett hårt öde, trots att soldatens fria status övergick till familjen. Motståndet mot utskrivningar var betydande och ledde ibland till uppror eller upplopp. Vanligare var emellertid att utnyttja luckor i lagstiftningen samt mutor, flykt, simulering och självstympling; dessa utvägar antog proportioner som bekymrade myndigheterna.⁵

De utskrivna soldaterna bildade ett särskilt stånd. Genom faneden, det enda tillfälle då bönder personligen svor trohetsed till kejsaren, blev de juridiskt fria. Godsägarna motsatte sig en sänkning av tjänstgöringstiden eftersom de fruktade att avskedade soldater, såsom fria personer utan arbete och utkomst, kunde bli ett oroligt element.⁶

⁴ Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, N.J.), s. 465–467. John Shelton Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I, 1825–1855* (Durham, N.C. 1965), s. 233–234. John L. H. Keep, *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462–1874* (Oxford 1985), s. 333. Elise Kimmerling Wirschafter, *From Serf to Russian Soldier* (Princeton, N.J. 1990), s. 3, 11. Från 1834 kunde män med 15 års oförvitlig tjänst få permission på obestämd tid med skyldighet att sex veckor om året tjänstgöra med trupp och att återinträda vid krigsutbrott; betydande förkortningar av tjänstgöringstiden infördes först efter Krimkriget.

⁵ Curtiss, s. 234, 236–237, 276–277. Wirschafter, s. 4–10, 18–22, 35–40. Steven Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia. Petrovskoe, a Village in Tambov* (Chicago

För välbeställda bönder fanns möjligheten att ställa upp en "frivillig" som ersättare. De frivilliga hade dåligt rykte och var ofta främst ute efter betalningen. Ersättare blev vanligare i början av 1800-talet då deras antal uppgick till mellan tio och tolv tusen årligen. Lejandet av ersättare uppgavs vara särskilt vanligt bland kronobönderna i Arkangelska guvernementet. Bönderna skuldsatte sig, vilket ledde till ett slags gäldslaveri, eftersom de måste tjäna in utgifterna för rekrytens lega, kläder och underhåll. Bonden hade allt skäl att hålla fast vid sin "investering" och det uppgavs att en "köpt" rekryt kunde bli en tyrann i bondehushållet:

Er droht davon zu gehen, und die Bauern, um ihn abzuhalten, thun alles, ihn durch Wohlleben zu fesseln. Mädchen werden ihm gebracht, man führt ihn spazieren, schmeichelt ihm. Der Achotnik lebt bis zum Tage der Einstellung in dulci júbilo, bringt meist sein Geld vorher durch, und sucht davon zu kommen. Auch von Regiment desertieren diese losen Miethlinge oft über die Grenze oder zu den Starowerzi.⁷

Det förekom en omfattande handel med rekryter bedriven av professionella mellanhänder. För att komma åt missbruken och höja standarden försökte staten reglera den privata handeln så att kronan för varje frivillig sålde ett kvitto som senare kunde presteras i stället för en rekryt. Eftersom det aldrig fanns tillräckligt många frivilliga värvades de flesta ersättarna fortsättningsvis på privat väg tills kronan 1848 förbjöd mellanhänder.⁸

Själva rekryteringen försiggick vid rekryteringssessioner (prisutsvie) med en officer som ordförande; övriga medlemmar var en gendarmofficer, civila tjänstemän, läkare och barberare. Ifall rekryten klarade läkargranskningen och andra krav, rakades hans huvud. Härefter stod han under arméns jurisdiktion och den stod redo med hårda straff för vad dessa desperata män kunde ta sig till.⁹

Företeelserna kring utskrivningarna var inte unika i ett europeiskt perspektiv, men ovanliga i samtiden. Nästan alla de drag som nämnts förekom i sam-

1986), s. 151–157. Om "soldacki", se även t.ex. David L. Ransel, *Mothers of Misery. Child Abandonment in Russia* (Princeton, N.J. 1988), passim, särsk. 154–158.

⁶ David Moon, *Russian Peasants and Tsarist Legislation on the Eve of Reform. Interaction between Peasants and Officialdom, 1825–1855* (London 1992), s. 137, 158. Curtiss, s. 111–112, 253–254. Wirschafter, s. 32–35.

⁷ v. Haxthausen, s. 310. Curtiss, s. 233–234. Wirschafter, s. 19, 21.

⁸ Wirschafter, s. 19–20.

⁹ Curtiss, s. 237–238.

band med utskrivningarna till den svenska och andra arméer under 1600-talet, men hade i de flesta fall övergivits.¹⁰

Rekrytutskrivningarna var en skrämmande och regelbundet återkommande upprivande företeelse som satte spår i folkdiktningen. I hela det ortodoxa området sjöngs gråtkväden över män som drog ut i krig eller ryckte in i armén, härtill förekom rekrytdikter i hela Ingermanland samt i Viborgs län. I det senare området fick kejsar Paul I ofta skulden eftersom utskrivningar under hans tid första gången genomfördes i de baltiska provinserna och Viborgska guvernementet (s. 438). Rekrytdikterna var mest frekventa i mitten av 1800-talet. De markerar att det var fråga om en övergångsrit; rekryten behandlas som en manlig motsvarighet till den bortdragande bruden, men dikterna genomsyras även av dödssymbolik; avskedet var sannolikt för evigt.¹¹

Dikterna ger en realistisk bild av rekrytutskrivningen: byns frid rubbas, myndigheterna hör sig för om det finns missdådare som kunde skrivas ut, låter muta sig ("Rikas pääsee rahallaa,/Köyhä selkänahallaa"), låter lotten avgöra, binder rekryten, som mäts, klipps och rakas samt fördelas på vapenslag:

Vahoitukka, linnan vanhin
Soreammat otti soltatiksi,
Matalammat matrosiksi,
Kasakaks' kaunohimmat,
Pienet pillin soittajiksi

Sedan är det dags för uniform och uttryckning:

Sivosti sineli pääle,
vuraska vurkattiin,
Muuttettiin munderii,
Viettiin pojat pohoda
Turkin maita tuntemaan,
Puolan maita polkimaan

På turkiska och polska slagfält väntar strider:

¹⁰ Jfr Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsambället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992), passim.

¹¹ Väinö Salminen, 'Sotamiehenotto-runot' *Kalevalaseuran vuosikirja* 10 (1930), s. 171–192. Lauri Honko, Senni Timonen & Michael Branch, *The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages*, SKS Toimituksia 533 (Helsinki 1993), s. 405–447.

*Kuoli meiltä kunnon rouva,
kaatui Katrina kuningas:
pääsi Paavo päälliköksi,
sutariksi suuri herra.
Laittoi kirjat kiirebesti,
surukirjat Suomen maalle,
Suomen soltaatin otosta.
Ensi rankasi rahalla,
sitten kuritti kummemmalla,
Suomen soltaatin otolla;
ensin reutoi renkimiehet,
sitten puuttui purlakoihin,
tarttui talonpoikihinkin*

*Vietiin pojat Viipurihin
kupernaatorin kujahan,
kanssalleerin kartanohon,
Tuonne tuolit bankittihin,
haettiin hammas-sakset,
paiskattiin partaveitset,
sualla silitettiin,
kerittiin hienot hiukset,*

SKVR XIII:1, 1164, Rautus

...
”Mitä tehnen miä poloine,
Riisunenko rikkahia
Vai valinnan vaivaisia?”
Puuttuu rikas kuulemaa;
Rikas kävi riitelemmää,
Riitelemmää, tappelemmaa,
Rikas rinnalla aijaa,
Köyhä käyp käekesyttää;
Rikkaan raha kulluu,
Köyhän raisan pää männöö.
Kumpu arpo arvomaa?
Visattii se viijen arpa,
Arvottii se kolmen arpa.
Hyppäs arpa armottoman,
Isärtömän, onnetoman,
Äitittömän äärimäine.
Siotii isätöin poika,
Käet nuovilla kovilla;
Siotti emätöin poika,
Jalat rautaa rapsattii.

....
Mitottii, mierottii,
Arssinoilla arvottii.

...
Tuotii tulinen pyssy,
Saatii verine miekka,
Pyssy annettii akaksi,
Mieikka mieliksi hyväiksi.

SKVR III:1, 986, Narvusi

Ei tuota siskot sivele,
Suut' ei anna Suomen neiot,
Sivelöö sininen miekka,
Vetelöö verinen keppi,
Tykki suuri suuta anto.¹²

Denna typ av dikter var särskilt väl företrädd i västra och mellersta Ingermanland, men ett mindre antal uppteckningar finns också från Gamla Finland.

¹² Suomen kansan vanhat runot (SKVR) III:2 1394, IV:1, 1174, 1419, XIII:1, 1180.

Tidigare försök

Värvingen 1831–1833 var inte första gången manskap från Finland användes för att komplettera den ryska armén. År 1797 infördes utskrivning enligt det ryska systemet i Gamla Finland och fram till 1812 uttogs sammanlagt 5733 man. Först uttogs "liderliga, ogifta, boble och inhyses karlar", därefter andra. Problemen var likartade som i Ryssland, vid utskrivningen "flydde vanligen alle de, som möjligen voro i tour dertill ifrån huset, då man var nödsakad taga dem man träffade, stundom sofvande, band och förde dem till Recrut-Comiteen i Wiborg". Efter föreningen med storfurstendömet försökte man i Viborgs län uppställa ett jägarregemente först genom värving, "sedan genom utskrifning, på förr öfligt sätt, emedan godvilligt ej tillräckligt folk kunde erhållas".¹³

Våren 1810 förordnade krigsministern Barclay de Tolly att till krigstjänst dugliga lösdrivare och försvarslösa personer skulle utskrivas enligt tidigare svensk praxis; de skulle sändas till Petersburg för att komplettera Första Finländska Regimentet som behövde 350 man. Regeringskanseljen stretade emot och hänvisade till att HKM uttalat att värvade regementen småningom skulle uppställas i Finland; det folkfattiga landet behövde alltså sina lösdrivare för egna behov.¹⁴

Barclay de Tolly meddelade att regementet visserligen uppställdes i Petersburg, men att det efter komplettering skulle överföras till Nya Finland för att bilda grunden till de värvade regementena i Finland. Regeringskanseljen fick finna sig i att beordra landshövdingarna att efterspana och gripa lösdrivare och sända de dugliga till Petersburg. Den fruktade dock en snöbollseffekt:

genom verkställigheten af närings och försvarslösa personers afsändande ifrån Fäderneslandet, vore at befara, det så väl desse, som äfven andra, churu med laga näringsfång försedde af landets allmoge, under en, i synnerhet hos de sidstnämnde visserligen ogrundad, men af enfaldighet och origtigt begrepp uppkommande frugtan, at til krigstjenst utom fäderneslandet användas, skola söka tilfalle ifrån landet utflytta.¹⁵

¹³ Frans P. von Knorring, *Gamla Finland eller Det fordna Wiborgska Gouvernementet* (Åbo 1833), s. 179–180. Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*, doktorsavhandlingsmanuskript 1996, s. 329–333.

¹⁴ Steinheil t. reg.kons. 26.3.1810 med Barclay de Tollys brev 15.3.1810, BD 51/16 1810, Ea 4, p. 172–173, reg.kons. pleniprot. 5.5.1810, p. 27–29, RA. Manifest 27.3.1810, *Finlands Allmänna Författningar (FAF)*, s. 66.

¹⁵ Reg.kons. pleniprot. 5.7.1810, p. 78–79, Steinheil t. reg.kons. 11.6.1810, BD 114/56 1810, Ea 4, p. 406–407, RA. K. W. Rauhala, *Suomen keskushallinnon järjestyksistä vuor-*

Under de följande decennierna såg vissa grupper emellertid tjänstgöring i den ryska armén som ett alternativ till olidliga förhållanden i hemlandet. År 1813 hörde sig 55 lösdriverifångar på Sveaborgs fästning för om möjligheten att komma därifrån genom att gå in som soldater i den ryska armén. Prokuratorn Matthias Calonius ansåg att ansökningen kunde godkännas och att det i själva verket vore bättre att placera fångarna i regementen i Ryssland än i de nya finska trupperna – förutsatt att det skedde frivilligt. Därmed fick tillvägagångssättet en karaktär som motsvarade de senare förvisningarna till Sibirien.¹⁶

År 1820 anhöll åter en grupp fångar på Sveaborg som dömts till allmänt arbete för lösdriveri om att mot värvningspengar inträda i den ryska armén. Senaten var redo att acceptera värvning på sex eller minst tre år, men förslaget förkastades av kejsaren med motiveringen att tjänstetiden i den ryska armén var 25 år.¹⁷

År 1830 förklarade sig 125 lösdrivare på Sveaborg villiga att inträda i rysk militärtjänst. Generalguvernör Zakrevskij menade att 1802 års värvningsstadga kunde användas för att placera finländska arresteranter i de ryska sjöstridskrafterna eller i trupper i Kaukasien. Däremot ansåg han det inte lämpligt att placera dem vid inhemska indelta trupper.¹⁸

Som regeringskonseljens ställningstagande 1810 visade kunde de finska och ryska truppernas behov komma i konflikt med varandra. År 1830 hade emellertid de finska trupperna skurits ned till ett minimum eftersom skarp-skyttebataljonerna indragits frånsett Livgardets finska skarpskyttebataljon (500 man, värvade). När det värvade Finska sjöekipaget grundades samma år hade man emellertid svårigheter att uppnå stadgad numerär (1000 man).

sina 1808–18171 (Helsinki 1910), s. 269–270, 320. Regeringskonseljens motvillighet berodde kanske också på att landshövdingen i Kuopio uppgav att en del av lösdrivarna var gifta och att deras familjer skulle råka på obestånd samt att löst folk samlades beväpnade i skogarna, ED prot. 22.10.1810, f. 1754–1757, RA. Leveranserna av lösdrivare upphörde emellertid först genom kejsarens beslut att sätta upp finska trupper två år senare, varefter lösdrivare skulle sändas till dem, Vasa hovrätts universal 17.3.1812, *FAF*, s. 244. *Kejs. brev* 6.10.1812.

¹⁶ Veikko Virtanen, *Suomen vankeinhoito I. 1808–1831*, Hist. rutk. 29:1 (Helsinki 1944), s.193–196. Alpo Juntunen, *Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotetut Siperiassa* (Turku 1983), s. 29–30.

¹⁷ StS 246 GG 1820, RA. Virtanen, s. 352–353.

¹⁸ Föredragningsnot 261/17.8.1830 (g.st.), GGK Ca 2 med bilagda förteckningar från 28–29.8.1830 "öfver de för lösdrifveri till Allmänt arbete å Sveaborgs fästning dömda Arresteranter, hvilcka, vid i dag anställdt förhör, förklarar sig villiga antaga Krigs tjenst i Hans Kejslerliga

Avsikten var att kompanicheferna skulle värva (s.k. passevolans), men vid omorganiseringen av ekipaget 1833, då värving för tio år infördes, vägrade dessa med motiveringen:

Trenne års erfarenhet har noga bevist oss med hvilka svårigheter och kostnader wärfningen af Manskap är förenad. Försök att anwärfwa Manskap på 10 års Capitulation har ej haft någon framgång, då någon af Finska Nation hittills, på längre tid än 6 år ännu icke blifwit till Finsk Krigstjenst anwärfd.¹⁹

Tillstånd och förbud

År 1830 meddelade kejsardömets finansminister att åtskilliga av Finlands infödingar förklarar sig villiga att träda i rysk krigstjänst som ersättare för kronobönder. Kejsaren hade i november 1830 bifallit att de fick mottas som rekryter i Petersburgska guvernementet. Bakgrunden till bestämmelsen finns till en del i strävandena att utvidga rekryteringsbasen. Det är svårt att avgöra hur oemotståndlig viljan att inträda i krigstjänst var bland storfurstendömet invånare, men utöver lösdrivarna på Sveaborg hade åtminstone ett par män från Viborgs län i december 1829 anhållit om att mot betalning få inträda i rysk krigstjänst i stället för två ryska kronobönder, vilkas familjer stod i tur att ställa rekryter. Då saken undersöktes konstaterades att den senatsukas från 1827, som tillät rekrytering av frivilliga ur samma stånd, inte kunde tillämpas i detta fall. Kejsarens beslut avlägsnade alltså denna svårighet. Tillåtelsen utvidgades i början av 1831 till att omfatta andra guvernement och ersättare för borgare samt på ministerkommitténs förslag också för enskilda godsägares bönder.²⁰

Kejsaren gav statssekreterare Rehbinder i uppdrag att i samråd med generalguvernören utarbeta förslag till regler för ”att alla missbruk, som i hänseen-

Majestäts Ryska Armée”; antalet är 125, ej 25 såsom uppges i Kristiina Kalleinen, *Suomen kenraalikuvernementti. Kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelystä 1823–1861*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 12 (Helsinki 1994), s. 178.

¹⁹ Officerarnas skrivelse 16.2.1834, BD 33/65 1834, RA. HKM:s förordnande 28.11.1833, *Samling af Placater*, s. 450–454. Vid denna tid uppgick vakanserna vid skarpskyttebataljonen och sjöekipaget till närmare två hundra man och man beslöt sig för att sänka kapitulationstiden till sex år och låta värva manskapet på kronans räkning av särskilda värvare mot ersättning, ED prot. 29.5.1833, f. 1455–1456, 5.9.1834, f. 334–336, 11.12.1834, f. 1226–1227, 9.5.1838, f. 1119, RA.

²⁰ Ss t. gg 6.3.1831, StS 48/1831, även i sen. pleniprot. 28.3.1831, s. 133–139, GGK 538/1829, RA. Datumangivelser där annat ej anges enl. nya stilen. PSZ 1178/16.6.1827 (g.st.).

de till dylika substitutioner kunna föröfvas, efter möjligheten förekommas". Reglerna stadfästes i mars 1831.²¹ Endast myndiga hinderlösa finska infödingar med pass till Ryssland på obestämd tid fick rekryteras. Ifall de kontraherande parterna befann sig i Petersburgska guvernementet skulle de efter muntlig överenskommelse inställa sig i Finska passexpeditionen för att upprätta ett skriftligt kontrakt. Härvid skulle ett förskott på den utlovade legosumman utbetalas, medan expeditionen förvarade resten av legan tills rekryten antagits. Om denne inte accepterades kunde den lejande inte göra anspråk på förskottet, eftersom han haft tid att efterforska ifall det fanns hinder mot rekrytens antagande. När kontrakt uppgjorts och förskottet utbetalats utfärdade statssekreteraren som chef för passexpeditionen tillstånd att träda i rysk krigstjänst.

Ifall parterna befann sig i ett annat guvernement än Petersburgska skulle de efter muntlig överenskommelse upprätta kontrakt på motsvarande sätt inför det lokala kamerahovet, varefter passexpeditionen efter prövning utfärdade tillståndet. För att ett kontrakt skulle vara giltigt fordrades ovillkorligen att det ingåtts inför passexpeditionen eller kamerahovet samt att det innehöll bestämmelser om inträde i krigstjänst i stället för en namngiven person och om den penningersättning som tillkom den blivande rekryten. Kontraktet fick inte innehålla andra bestämmelser, om så vara fallet skulle det förfalla. När finska infödingar antagits som rekryter skulle detta från rekrytkommissionen tjänstevägen inrapporteras till myndigheterna i Finland, som skulle vidta åtgärd för att utesluta ifrågavarande ur mantalslängderna.

De nya reglerna förutsatte att värvningen skedde i Ryssland och bland finländare med förpassning på obestämd tid, d.v.s. vanligen sådana som vistats där tre år. Det innebar att värvning kom ifråga endast för ett mycket begränsat antal finländare. I april 1831 gav kejsaren ryska borgare och bönder rätt att för sig själva och sina familjer värva ersättare också i själva Finland. Härmed öppnades storfurstendömet åter för värvning, även om yrkesmässig sådan samtidigt förbjöds.²²

²¹ StS 48/1831. *Kejs. bref* 28.3.1831, s. 311–313.

²² Gg:s cirkulär 20.4.1831, avskr. i BD 407/45 1831, o. 2.9.1831, GGK 92/1831, RA. Om förpassning på obestämd tid, Engman, *Förvaltningen och utvandringen*, s. 68–70, 257. I maj 1831 lät gg efterlysa smedsgesällen August Bergström från Helsingfors; han hade rymt från sitt kontrakt, men det ägde laga kraft trots att det ingåtts i Finland, eftersom det skett före bestämmelsen om att kontrakt skulle ingås vid passexpeditionen, Nylands länsstyrelse, kansliet II BD 50/47 1831, RA.

I slutet av 1831 framgick att "årskillige Borgare och Bönder, under förberärande af okunnighet" om bestämmelserna inställt värvade finnar som inte var myndiga i passexpeditionen. Expeditionen kunde alltså inte tillåta dem att sluta kontrakt, men detta skapade problem för båda parter; de värvade förmodade inte betala tillbaka förskott och värvarna hann inte skaffa nya rekryter. Kejsaren gick därför med på att ryska borgare och bönder som redan värvat finnar i åldern 18–21 år undantagsvis skulle tillåtas avlämna dem till rekryter. I början av 1832 underströks minimiåldern ytterligare och myndigheterna fick direktiv att övervaka att rekrytvärvare inte förde ut minderåriga ur landet.²³

Brott mot åldersbestämmelserna var emellertid inte det enda missbruket. Generalguvernören förbjöd yrkesmässig värvning i ett cirkulär till landshövdingarna i april 1831; HKM hade erhållit "kunskap om missbruk, hvilka till allmänt missnöje i Finland ägt rum vid finske infödingars anvärfning till Recruter". Generalguvernören påpekade dock att ryska borgare och bönder inte förmenats rätt att för sig själva och sina familjer värva rekryter i Finland, "men att det deremot är förbudet en och hvar vid äfventyr af ansvar, att för nämnde ändamål resa till Finland efter uppdrag af annan man och i afsikt att idka handel med recruter". Landshövdingarna fick alltså inte hindra den förre formen av värvning, men skulle ingripa "då Finnar eller Ryssar kringresa i Storfurstendömet Finland för att uppköpa eller leja någre Recruter, i afsigt att försälja dem till annan man". Sådana värvare skulle utvisas ur länet, ryssar ur Finland; de kunde åtalas för obehörig värvning enligt 1802 års värvningsstadga.²⁴

I slutet av 1831 rapporterade generaladjutanten A. von Benckendorff, chefen för Tredje avdelningen av HKM:s kansli (hemliga polisen) till kejsaren om missbruk inom värvningen av finländare. Förbudet mot yrkesmässig värvning kringgicks genom att vinningslystna personer reste omkring i Finland med fullmakter av någon rekryteringsskyldig. Kejsaren befallde att saken skulle tas upp i ministerkommittén och att man skulle göra slut på denna "gudlösa människohandel". I januari 1832 inskräptes ytterligare att pass för en rekryt inte fick utfärdas om inte den lejande kunde förete utredning över att han lejde en ersättare för sig själv eller sin familj. Generalguvernören rapporterade att man stoppat personer som värvat med fullmakt och sänt hem

²³ Ss t. gg 27.12.1831, StS 48/1831, RA. *Kejs. bref* 16.1.1832, s. 330.

²⁴ Gg:s cirkulär 20.4.1831, avskr. i BD 407/45 1831, RA.

Allmän Kungörelse.

Sedan Hans Kejsertlige Majestät i nåder meddelat Nysske Borgare och Bönder tillstånd att tills vidare skwen ifrån Finland anskaffa det manskap, desse skändade wid de i Ryssland förefallande Rekruteringsar äro pligtige att till Krigstjenst afsema, har det förports, att icke allenast andre personer ifrån Ryssland, utan ock åtskillige bland Finlands egne Innewånare, under missbruk af Hans Kejsertlige Majestäts omsörmda nådiga tillstånd, företagit sig att inom detta mig allernådigst anförtrödde län anwårswade folk till Krigstjenst, i åstigt att om det skulda anwårswade manskapet afluta handel med dem, som anskaffandet af Rekruter till Arméen egenteligen tillkommer, wid hvilka osagliga wårswningar, hwarjehanda swel och bebråderi, ihänerhet de anwårswades förledande till omåttligt bruk af starka drycker, icke sällan ägt rum, skwen som sådana personer blifwit till Krigstjenst i Ryssland anwårswde, hvilka ej warit berättigade att ifrån landet bortflytta: Men som detta, endast af en låg egennyttia föränledde, högst afskyvärda förfarande är stridande emot de i landet gällande lagar och Författningar; åliffå har jag, med föränledande af hwad Hans Excellence, General Gouverneuren m. m. Grefwe Zakrewsky uti skrifwelse af den 4 (16) i denna månad gifwit mig tillåtna, härigenom skölet

104 No 1845.

Landshövding August Ramsay i Viborg kungjorde 18.4.1831 de nya bestämmelser som begränsade rekrytärwårningsrätten till behörigen förpassade ryska bönder och borgare som wårswde för egen räkning (GGK 92/1831). Kungörelsens ingress ger en bild av att wårswningarna väckt förtrytelse.

de wårswde på wårswarnas bekostnad; landshövdingarna hade fått direktiv att noggrant överwaka att bestämmelserna följdes.²⁵

I februari 1833 förordnade kejsaren på generalguvernörens föredragning att lejandet av finska infödingar till rekryter skulle inställas tillsvidare. De som träffat preliminära avtal och betalat förskott fick dock i passexpeditionen

²⁵ Just.min. t. gg 26.12.1831 (g.st.), gg t. just.min. 9.2.1832 (g.st.), GGK handledningsakt 138, RA. *Kejs. bref* 16.1.1832, s. 329. Karl Stråhlin, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart* III (Berlin 1935), 442. Benckendorff tog även upp de stora missbruken och de åtgärder som vidtagits mot dem i sin berättelse för 1831, 'Gr. A.H. Benckendorf o Rossii v 1831–1832 gg.', *Krasnyj Arbiw* 3:46, s. 138.

och kameralhoven uppgöra kontrakt fram till början av maj samma år. Rekryteringskommissionerna förbjöds att därefter ta emot finnar som rekryter. Värvingen av rekryter i Finland upphörde lika plötsligt som den börjat.²⁶

De värvade

Strömmen av bestämmelser tyder på att myndigheterna förlorade kontrollen över värvingen och att den fick betydande omfattning. Passexpeditionen uppgav 1839, då rekrytering på nytt blev aktuell, att 3446 finländare tog värving under två år och fyra månader 1831–1833. Passexpeditionens förteckningar över kontrakt visar att värving i Finland i mycket hög grad företogs av eller åtminstone för bönder.²⁷ Av samtliga värvade hade nästan tre tusen (85%) värvats för bönder eller deras familjemedlemmar; böndernas andel ökade så att den våren 1833 uppgick till 96%. Den näst största gruppen 248 rekryter (7%) hade värvats för borgare (mesjtjanin). De rekryter som värvats för privata godsägare, flere av dem ur aristokratin (Paskevitzj, Orlov, Golitsyn, Sjeremetev) uppgick till drygt hundra (4%), de flesta hade värvats 1831. Bland värvarna fanns också några kollektiv, småborgarkorporationen i Petersburg värvade femton rekryter och motsvarande korporation i Kronstadt en.

Systematiska uppgifter om hemorten för de värvade bönderna saknas, men hemortsuppgifter för ett sjuttioal värvare i konfliktfall ger vid handen att relativt många var hemma från grannguvernementen och från Jaroslavl, men flera också från avlägsna guvernement som Vologda, Vladimir, Moskva, Kostroma, Rjazan. Det är sannolikt fråga om bönder som vistades på pass i Petersburg och där hört om möjligheten att värva i Finland.

Förteckningarna ger inga upplysningar om rekryternas hemort; dylika finns i några förteckningar över godkända rekryter som skulle uteslutas ur mantalslängderna i Finland. En sammanställning (enligt länsindelningen före reformen 1831) av den första och sista förteckningen ger följande resultat:²⁸

²⁶ *Kejs. bref* 12.2.1833, s. 374 o. 20.5.1833, s. 389. Gg t. ss 7.2.1833, tf just.min. t. ss 3.6.1833 (g.st.) med meddelande om att uppgifterna kungjorts i tidningarna, StS 56/1833, Gg t. inr.min. 8.2.1833, GGK h 138, RA.

²⁷ Otto Rehbinder t. mss Rehbinder 18.9.1839, StS 63/1840, FPE Bba 1–3, RA.

²⁸ Förteckningar 1.12.1830–27.3.1831, 11.9.1831–16.2.1832, Rehbinder t. gg 7.11.1832, GGK h 138, RA.

Län	1830–1831	1831–1832
Viborgs	118	81
Kymmenegårds	54	74
Nylands och Tavastehus	26	213
Kuopio	25	127
Åbo och Björneborgs	13	78
Vasa	–	18
Uleåborgs	–	9
	236	600

Uppställningen tyder på att värvingen snabbt spreds in i landet. I början kom hälften av rekryterna från Viborgs län och nästan tre fjärdedelar från de två sydostliga länen. Senare spreds värvingen till hela landet. Förteckningarna visar inga markerade koncentrationer till särskilda orter utan rekryterna kom från ett stort antal socknar. Viborg stod för de flesta rekryterna (46 från staden och 14 från landsförsamlingen), medan Kuopio stad och landsförsamling stod för 33. Från Rantasalmi kom 29, från Tammela 28 och från Urdiala 17. En stor del placerades i flottan.²⁹

Tillgång och efterfrågan

Regeringskanseljen ansåg 1810 i en anda av senmerkantilism att Finland borde få behålla sin befolkning och försökte – liksom finländska myndigheter inför Amerika-emigrationen ett sekel senare – peka på att tjänstgöring i den ryska armén skulle driva unga män till utvandring och landsflykt. Erfarenheterna av värvingarna 1831–1833 var dock helt motsatta: när tillstånd gavs uppstod en veritabel rusning till den ryska armén. Det måste anses mycket anmärkningsvärt att tusentals finländare ”sålde sig” till en lång militärtjänstgöring, speciellt då man beaktar svårigheterna att värva manskap till de finska trupperna där tio års tjänst ansågs vara en för lång tid. Man måste utgå från att de flesta värvade i stort sett förstod vad de gav sig in på. Rekryteringsfasor var givetvis inte lika kända i Finland som i kejsardömet. Värvingen var emellertid också framgångsrik i Gamla Finland, där rekrytering förekommit tidigare och där rekrytdikter sjöngs, vilket inte var fallet i Nya Finland.

²⁹ I början av 1800-talet var myndigheterna särskilt intresserade av att styra rekryter från Viborgs län till flottan, v o n K n o r r i n g, s. 179. Flottan tog 1830 3839 och 1831 9000 rekryter, L. G. B e s k r o v n y j, *Russkaja armija i flot v XIX veke. Voенно-ekonomitjeskij potentsial Rossii* (Moskva 1973), s. 539. Allmänt, se M a x E n g m a n, 'Sjömän från Finland i Ryssland', *HTF* 1988, s. 415–438.

Bakom den ivriga värvingen låg de ryska böndernas fasa för militärtjänstgöringen och godsägarnas motvilja mot att förlora bönder. Situationen kunde leda till fall som kom nära människorov; år 1830 dömdes fyra bönder från Valkeasaari socken på den ryska sidan gränsen på Näset för att de hade rövat bort och som rekryt levererat en dräng, som uppgavs höra till statsrådinnan Kaidanovs livegna, men sedan barndomen vistats i Finland där lagen inte kände livegenskap.³⁰

Vissa faktorer kan ha ökat iveren att värva just omkring 1830. Den ryska armén förde 1827–1831 krig med Persien och Turkiet samt i Polen; trupper behövdes ytterligare för att slå ned upproren i militärkolonierna 1831, vilka underbyggdes av koleraepidemin detta år. Epidemin försakade uppskov med uppåden 1830 och 1831. På grund av bristen på manskap sänkte regeringen de fysiska kraven på rekryter 1831–1832. Myndigheterna var ivriga att utvidga rekryteringsbasen.³¹

Benägenheten att låta värva sig påverkades otvivelaktigt av de nödar som drabbade Finland i början av 1830-talet. Myndigheterna försökte anordna nödhjälsarbeten och spannmålsutdelning i västra Finland, medan invånarna i östra Finland vandrade över östgränsen.³² Värvingen ägde rum i en situation av allmän dyrtid och nöd. I de fall enskilda värvades motiv kan urskiljas är det ofta fråga om att skaffa utkomst för familjen. Finska passexpeditionen ville i april 1831 införa en ordning för hur värvningspengar kunde sändas till hemorten, eftersom den hade en klar uppfattning om de värvades motiv:

Icke sällan torde en Finsk Infödings hufvudsakliga ändamål med dess inträde i Rysk Krigstjenst vara att genom aflemmandet af en del af Värfnings Summan åt sine anhörige, förbättra dess utsigter till lifsberging.³³

³⁰ Ss t. gg 20.2.1830, StS Da 20, RA.

³¹ Curtis s. 100, 265–267, 277–283. *Wirtschaft*, s. 14–16.

³² O. K. K i l p i, *Suomen siirtolaisuus ja 19. vuosisadan kansantalous*, *Taloustieteellisiä tutkimuksia XXII* (Helsinki 1917), s. 38–40. M a x E n g m a n, *Emigrationen från Finland till Europeiska Ryssland 1809–1917*, opubl. licentiatavhandling, historiska institutionen, Helsingfors universitet 1975, s. 144–146. K a i s a K a u r a n e n, 'Rahvas, virkamiehet ja esivalta. Nälkä- ja tautivuodet Pohjois-Suomessa 1832–1833', *Virkanyrkijä ja muita hallintohistorian tutkimuksia*, *Hallintohistoriallisia tutkimuksia 16* (Helsinki 1995), s. 51–98. Om nödhjälsarbetena i Vasa län, BD 138/270 o. 153/272 1832, spannmålsutdelning, StS 43a/1832, f. 3–5, 9, 12 samt K. W. R a u h a l a, *Keisarillinen Suomen senaatti 1809–1859 I* (Helsinki 1915), s. 236–238 och Hans Hirn, *Alexander Armfelt. Början av en statsmannabana 1832–1841*, SSLF 315 (Helsingfors 1948), s. 34–50.

³³ Reh binder som chef för FPE t. gg 1.4.1831, GGK h 138, "Anmärkningar vid de föreslag-

Flera värvade förband sig att sända en betydande del av värvningssumman till familjens underhåll; ibland ställde myndigheterna på hemorten detta som ett krav för att utfärda pass. Inhysingen Johan Reinikainen fick inte pass innan hans värvare betalat 150 rbl banco assignationer (ba) till hans familj. I flera fall uppstod i efterskott tvist om medel som mannen eller värvaren förbundit sig att sända. Hustrun Beata Johansdotter krävde 200 rbl som bonden Petter Asipov förbundit sig att betala för hennes man Johan Satyr. Ibland hade värvarna deponerat medel på den värvades hemort; bonden Artamon Andrejev hade deponerat 215 rbl hos adjunkten Bergh i Suonenjoki som rekrytleja för Henrik Junno. När denne avlidit försökte Andrejev återkräva pengarna, men Bergh meddelade att han enligt överenskommelse utbetalat pengarna till Junnos kreditorer och dennes medellöse far, vilken "såsom utfattig till Lifsuppehälle förtärt de erhållne penningar".³⁴

I flera fall framgår att den värvade var kraftigt skuldsatt och värvningen var en utväg att klara skulderna. En bonde från Jaroslavliska guvernementet betalade för att få loss Elias Kotti från Sakkola pengar till dennes mor och fyra kreditorer. Värvningen kunde även annars vara en väg ur en besvärlig situation; drängen Johan Gummelin kunde med de värvningspengar han fick av bonden Timofej Simonov från Novgorodska guvernementet betala inte bara sina skulder utan även böter och förlikning i ett faderskapsmål. I flera fall fick värvare ytterligare betala ersättning för uteblivet arbete för att den värvades husbonde skulle gå med på att han lämnade sin årstjänst.³⁵

Myndigheterna var ständigt på sin vakt mot att utvandrare skulle lämna oförsörjda familjer efter sig. Pastorn i Sulkava hörde sig för om medel som två värvade sockenbor förbundit sig att sända till sina familjers underhåll; han var orolig för att de skulle falla församlingen till last. Kyrkoherden i Hattula anmälde att "en kännbar olägenhet" uppstått genom att en mängd gifta män efter värvningen "upphäfvat de förbindelser, hvori de stått till hustrur och barn". Domkapitlet i Åbo uppgav att detsamma inträffat i Åbo och på andra håll. Senaten fastslog att både billigheten och fattigvårdsförfattningarna ålade

ne stadgarne angående Finska Infödningars legande till Recruiter", april 1831, StS 63/1840, RA. År 1831 sände passexpeditionen in 17 värvades penningförsändelser, vanligen 25–100 rbl; av dessa skickades sex till rekrytens hustru och fyra till modern, Nylands länsstyrelse, kansliet II BD 88/50 o. 200/62 1831, RA.

³⁴ GGK 2/1832 (578, 616, 1370, 2232), 5/1833 (188, 1503), 31/1834 (2569, 2602, 809), RA.

³⁵ GGK 92/1831 (4232, 4416, 4358), 2/1832 (1674, 1840, 2231, 3016), RA.

envar gift finsk inföding att oaktat värvning efter förmåga bidra till sin familjs underhåll. Senaten ansåg i enlighet med domkapitlets förslag att hälften av legan kunde reserveras för familjen, men framställningen ledde inte till resultat.³⁶

Rykten

Dyrtiden i Finland sammanhängde med rekryteringen också på ett annat sätt än att uthungrade drängar och bondsöner tog värvning för att skaffa bröd åt sig och sin familj. I mitten av maj 1832 inrapporterade kronofogden i Salo härad i Uleåborgs län att "ett besynnerligt och orimligt ryckte" spritt sig som en epidemi och åstadkommit förvirring och oordning. Enligt ryktet skulle fattiga få gratis hemman, utsäde, penningar och boskap samt skattefrihet i Ryssland, särskilt i Riga-trakten. En mängd torpare och inhysingar, t.o.m. några hemmansägare i Kalajoki socken, hade sålt allt de ägde för att med hustrur och barn resa till Riga med eller utan pass. Präster, kronobetjäning och ståndspersoner, som försökte peka på dårskapen i ryktet, fick svaret att "herrarne missunna dem deras lycka och vela förhindra dem från resan af sin enskilda nytta att få dagsverkare i Sommar för ringare pris etc." Landshövdingen uppgav att han "nästan dagligen varit öfverlupen" av personer som ville ha pass till Riga. När han vägrat utfärda sådana hade de begivt sig iväg utan pass och den varnande kungörelse han utfärdat hade inte haft någon verkan.³⁷

Utvandringarna uppmärksammades på högsta ort sedan åtskilliga hushåll infunnit sig i Petersburg. Kejsaren gav därför Rehbinders i uppdrag att företa en inspektionsresa i Finland för att ta reda på vad som egentligen pågick.³⁸

³⁶ GGK 2/1832 (1880), Åbo domkapitel t. sen 23.11.1831, BD 26/250 1831, sen. pleni-prot. 16.1.1832, s. 4, RA. Om fattigvårdsmotivet och försök att kräva garantier av utflyttare, jfr Max Engman, 'Flyttning och medborgarskap. Passlagstiftningen för finländare i Ryssland 1809–1917', *HTF* 1978, s. 40–41, 44–45.

³⁷ Bergboms memorial 19.5.1832 som bilaga t. lh i Uleåborg t. HKM 7.6.1832, BD 65/300 1832; ED (prot. 26.6.1832, f. 1149, RA) uppmanade landshövdingen att noga följa bestämmelserna om olovlig utvandring och pass. Beträffande ryktena om jordutdelning i Polen och utvandringsslusten 1817, se Kilpi, s. 31–33 o. Engman, 'Flyttning och medborgarskap', s. 38. Rörelsen har uppenbara paralleller till den s.k. "Saint-Barchélemy-febern" i Finland 1786, då utvandringförsök stoppades av myndigheter och militär, se Hans Hirn, *Anders de Bruce 1723–1787. En förvaltningshistorisk undersökning*, Hist. tutk. XLVI (Helsingfors 1957), s. 330–335 och där anförd litteratur.

³⁸ Rehbinders t. lh i Vasa 24.7.1832, t. Falck 25.7.1832, SrS 43a/1832, f. 7, 262. Rauhala, s. 236–238. Hirn, *Armfelt*, s. 34–37.

Som skyldiga till de rykten om jordutdelning som cirkulerade i Finland 1817 utpekades, såsom många gånger senare, kringresande östkarelska gård-farihandlare, påsaryssar (laukkuryssä), men 1832 utpekade kronofogden i Salo andra:

Man förmodar icke utan anledning att de kringresande Wärfvare utspridd detta falska ryck-te för att narra en hop mindre eftertänksamma personer till Ryssland, för att sedan de där kommit i nöd och elände för godt pris få värfva dem till Soldater.³⁹

Rehbinder hörde sig under sensommaren 1832 för om ryktets ursprung. Det framgick att det fått sin början i Vasa län och därifrån spritt sig till de södra delarna av Uleåborgs län och till de nordliga delarna av Åbo och Björneborgs län; det hade först gällt Riga, men sedan utvidgats till att gälla det övriga Lif-land, Estland och delar av Polen. Landshövdingarna uppgav att man förmodade att ryktet spritts av värfvare, men ingen av dem kunde med säkerhet bekräfta att så var fallet. Landshövdingen i Åbo pekade på att ett större antal värfvare uppehållit sig i de delar av länet där ryktet spritts och att dessa ”om de ej directe förledt Allmogen att sätta tro dertill, dock möjligen kunnat hafva intresse att understödja dess villfarelse”. Landshövdingen i Vasa uppgav att man trots de noggrannaste efterforskningar inte kunnat vinna någon säkerhet i saken, men att allmänheten förmodade ”att de Ryske Bönder och Borgare, hvilka sökt att i Finland för sig och sina familler anvärfva Recrüter till Krigstjenst, jemte de dem åtföljande Tolkar och Forbönder, skulle genom berättelser om Ryska provincernes fruktbarhet och många förmoner framför Finland” riktat allmogens uppmärksamhet på saken.⁴⁰

I sin rapport till kejsaren betvivlade Rehbinder att värfvarna medvetet ut-spritt dylika rykten, utan konstaterade realistiskt:

Vanställda och öfverdrifna berättelser om Cholerans härjningar i Ryssland, om följderna af Kriget i Turkiet och Pohlen, om Colonisationerna i Bessarabien, Ryska värfvares beskrifningar om de många fördelar som Rysslands klimat och rikedom kunde erbjuda, allt detta tillsammans taget är otvifvelaktigt första upphofvet till dessa rykten, hvilka måhända vunnit ringa eller ganska liten burskap, om icke flere missväxtår och den deraf härflytande nöden bland Nybyggare och inhysesshjon dertill bidragit, emedan dessa vid sådant förhål-

³⁹ Bergboms memorial 19.5.1832 (avskr.), BD 65/300 1832, RA.

⁴⁰ StS 43a/1832, f. 20, 72, 146.

⁴¹ Rehbinder t. HKM 20.8.1832, StS 43a/1832, f. 198–199, RA. Rehbinder betonade att endast få ”exalterade” besuttna sålt hemman till underpris. Betr. rykten om bättre förhållanden i söder, jfr M o o n, s. 14–17, 24, 36, 52–53.

lande med den lättrogenhet, som i allmänhet vidlåder Menige man antagit de gjorda beskrifningarne för sanna, för att i andra lyckligare Länder finna bröd och en bättre utkomst.⁴¹

Avtal och förbindelser

All wärfning bör ske utan twång eller list, genom ömsesides emellan Wärfwaren och den som anwärfwes träffad godwillig öfwerenskommelse ...

Värvningsstadgan 1802 § 13

Enligt bestämmelserna från mars 1831 kunde giltiga kontrakt endast ingås inför passexpeditionen eller något kameralhov. När värvningen skedde i Finland var det dock för både wärvare och legokarl viktigt att ingå en överenskommelse av något slag på den wärvades hemort. Utan en sådan var ingen villig att följa en wärvare och denne hade åter ingen garanti för att den wärvade skulle följa honom till Petersburg och uppfylla sitt åtagande. De överenskommelser som ingicks i Finland var således inte officiella värvningskontrakt, utan privata avtal med oklar rättslig status. Senaten fastslog i början av 1832 att landshövdingarna i oklara fall skulle tillämpa kungliga värvningsstadgan från 1802. Det var dock problematiskt eftersom den huvudsakligen avsåg wärvade regementen, vilkas wärvare normalt var militärpersoner befullmäktigade av regementschefen. Stadgan gällde emellertid också rust- eller rotehållare vid den indelta armén och båtsmanshållet, vilket var något mera jämförbart med utskrivningarna i Ryssland, men fortfarande ett helt annat system. När några konflikter om wärvning gick till domstol var rätten osäker på om 1802 års värvningsstadga kunde tillämpas på ”dylika enskildta aftal”. Landshövdingen i Uléåborg ansåg att han inte kunde tvinga en wärvad att uppfylla sina åtaganden eftersom den ifrågavarande överenskommelsen inte kunde betraktas som en sådan ”capitulationssedel” som enligt 1802 års stadga gav wärvaren rätt till den wärvades person.⁴²

Landshövdingen i Vasa ställdes i början av 1833 inför problemet att ”en myckenhet wärfningar blifwit inom detta Län verkställde sålunda, att de contraherande genast uppgjort en skriftelig öfwerenskommelse och den legde derved erhållit något förskott å wärfningssumman”, men att han därefter väg-

⁴² Sen. pleniprot. 16.1.1832, s. 4, RA. *Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga om Wärfning och Manskaps legande til Krigstjenst* 7.4.1802. Häradsrätten i Pieksämäki 19.3.1833 § 38, s. 310–311, Rautalampi KOa 54. GGK 2/1832 (1846), RA.

rat följa med eller avvikit. De lejande hade anhållit att legokarlarna skulle skickas till Ryssland för att fullgöra sina skyldigheter, men landshövdingen var osäker på om överenskommelser ingångna i Finland kunde anses lagliga eftersom bestämmelserna fastslog att kontrakt skulle ingås i Ryssland. Senaten konstaterade att landshövdingen inte i dylika fall var skyldig att ge de lejande handräckning innan rekrytens hinderlöshet enligt reglerna från föregående år prövats vid passexpeditionen. I kraft av detta stadgande vägrade landshövdingen i flera fall att bistå värvare.⁴³

De avtal som slöts i Finland innehåller vanligen en försäkran att de ingåtts "av fri vilja och utan tvång" (Henrik Henriksson från Kangasala 1831) eller "vid nyktert mod och redig sinnesförfattning" (Anders Karttunen från Libelits 1832). Inhysesmannen Elias Johansson Katajamäki från Soini kapell i Österbotten försäkrade i början av 1832 att han "af fri vilja och utan att vara rörd af starka drycker eller därtill narrad genom svek och list ... låtit värfva sig till soldat i Rysk tjenst på Tjugu års tid af Krono Bonden Ivan Petroff från Novogorodska Guvernementet" mot 450 rbl b.a., av vilka han omedelbart fick 50 och skulle få resten av passexpeditionen när han blivit erkänd som duglig till soldat. Hans förbindelse hade skrivits av predikanten Herman Inberg som även undertecknade den tillsammans med vittnena, en kronobonde och en piga.⁴⁴

Med en något märklig formulering som synbarligen stod i strid med de bestämmelser som utfärdats ett år tidigare lät sig Henrik Ruuska från Kaavi i april 1832 "med fri villja och välbetänckt mod" värvas av en bonde från Ingermanland:

... emot det han till mig betalar i värfning eller Städsla Fyra Hundrade Sextiofem (465) Rubel Banco assignationer, ock om jag uppför mig anständigt förbehåller jag ännu femtio (50) Rubel samma mynt, men skulle jag på et eller annat sätt icke duga till krigstjenst vill jag hålla honom skadeslös.⁴⁵

Ibland innehöll överenskommelserna även bestämmelser om resan, Matts Johansson Kula från Vasa värvades av bonden Fedor Nikoforovs familj från Jaroslavlska guvernementet och hans kontrakt stadgade: "dessutom bör jag ärhålla fri mat och dricka därtills jag kommer i Kronans tjenst, och fri skjuts

⁴³ Mannerheim t. sen. 22.1.1833, BD 10/231 1833, sen. pleniprot. 18.2.1833, s. 70, RA. *Kejs. bref* 18.2.1833, s. 375.

⁴⁴ FPE Fe 1, RA.

⁴⁵ Kontrakt 6.4.1832, FPE Fe 1, RA.

År 1831 den 7 Aprill har jag undertecknad förskaffadt Soldat från Finsk Tjenst Anders Falk, hemma ifrån Nuoramois by, i Sysmä Socken af Kymmenegårds Län och Stor Fursten Dömet Finland i grund af Hans Kejslerliga Majestäts utkomne Nådiga Ukaser om antagande af lejde Recruter för sine egne Familier enligt derom frivilligt träffade Öfverenskomelser, efter det jag om denna Monarkens Nådiga vilja blifvit underrättad, beslutadt att af egen böjelse och fri vilja ingå som Recrut, och af sådan anledning afslutadt detta Contract med Grevinnan Samoiloffs utskickade Wasili Petroff dermedelst jag åtagit mig att för Bonden Wasilii Petroff ifrån S:t Petersburg Familie, inträffade i Rysk militair tjenst vid innevarande års Recruter dervid 2nne Recruter uttages från hvarje Femhundra man, tillkommandes mig således att vid inställandet till vederbörliga Auctoritet derstädes tillkännagifva min frivilliga önskan att blifva Recrut alldenstund jag för närvarande är frisk såväl till Kropp, som Länder, utan några invärtes sjuklighets anfall /hvarföre Gud mig bevarer/ och således i alla afseenden Tjenstför, men skulle jag vid antagandet till Recrut förebära några undan Flykter, och dymedelst söka undandraga mig detta åtagande så bör å mina diktade förebäranden inget afseende hafvas, utan jag i grund af denna min förbindelse emottagas som Recrut för Wasili Petroffs familj, eller den som han bestämmer och deröfver emottaga behöriigt quittance emedlertid kommer jag derintills att af honom underhållas med föda under begagnande af egna Kläder och wätt, städs i aktraga sedlig Wandel och vara lydlig, icke oredlig och drycker undfly slagsmål, och gräl samt lefwa stilla och beskedligt; på händelse åter att jag vore orsak till någon förargelse äger han Wasili Petroff, med mig förfara efter Lagarnes föreskrift, utan alla invändningar, deremot å min sida. För detta åtagande har jag i ersättning betingadt mig Femhundra /500/ Rubel Ryska Banco Assignationer, dem jag med afdrag af erhållne förskotter förbehåller mig få uppbära vid Recrut Domstolen och icke dess förinnan; men skulle jag /hvarföre Gud bevarer/ tillfoga mig något lyte eller rygga mitt genom denna förbindelse gifne löfte eller och låta städså mig ånyo utaf någon annan samt sluteligen genom diktade förebäranden söka undgå inställandet, så underkastar jag mig ansvar derföre efter Lagarnes föreskrift, och att oakadt allt detta blifwa inställd som Recrut, eller också affärdas till Ort som vederbör, så städslingen till annan man Kommer att förfalla, men skulle mina diktade förebäranden värka därhän att jag undgå detta åtagande underkastar jag mig för emottagne och anvande Penningar för rättu Arbete å Grevinnan Samoiloff, eller den ort bestämnes samt för det jag ryggat mitt löfte att blifwa använd i Kronans arbete svarande emot beloppet af de medel jag uppburit och sluteligen att derstädes blifwa dömd huarest denna förbindelse upptes utan allt afseende å mina deremot görande invändningar hvadan dett tillkommer mig att hålla denna afhandling helig och okränk som intyges med min underskrift af Heinola Residence.

Anders Falck

Denne Förbindelse är skefven och författad i grund af Anders Falcks utsago utaf Handlanden Flegon Jabloff

Källa: GKG 92/1831 (3380), RA.

till St. Petersburg". Kontrahenternas bomärken bevittnades av translatorn Sterenius. Alexander Kauppinen från Rantasalmi förband sig åter att "troget och anständigt åtfölja min Principal till S:t Pettersburg". Fedor Lintunen från Pälkjärvi förband sig "att under hela den tid som jag kommer att vistas hos mina stadgare att föra ett nyctert och stilla lif samt vara dem i alt lydlig och trogen ...".⁴⁶ Synnerligen detaljerat och värtaligt var den 26-årige förre soldaten Anders Falcks kontrakt, som ger vid handen att det är författat av en försiktig värvare.

Missbruk

Wärfware må ej lösgifwa, bortbyta, eller på någon annan öfverlåta til krigstjenst wärfd eller dömd karl.

Värvningsstadgan 1802 § 41

Man kan bara förvåna sig över serien av förordningar 1830–1833, inom drygt två år utfärdades först bestämmelser om rätt att värva finländare i Ryssland och senare Finland, därefter olika begränsningar och slutligen ett totalförbud. En uppfattning om bakgrunden får man i motiveringarna för de förslag till stadganden som Finska passexpeditionen i Petersburg utarbetade i april 1831, då värvningen pågick i några månader:

Dageligen inlöpa Klagomål 1° öfver den handel, hvarigenom Finska till Recruter värfde Infödingar, såsom föremål för vinningslystnaden, försäljas ifrån en hand till en annan; 2° att anvärfde Finnar transporteras ifrån den ena Recrut-Commissionen till den andre, till dess de af Recrut Commissionen i någon från hembygden aflägsen ort, för brist på nödig utkomst, utan kännedom af Landets språk, äro tvungne att, utan vilkor, öfverlemna sig till den som sednast köpt dem och följaktligen förblifva hos denne i ett slags trældom; 3° att värfde Finnar, utan att ens blifva anmälde till afleverering i Recrut Commission, bortföras i det inre af Ryssland och der hållas till arbete hos wärfwarene, under förebärande, att desse ämna lefverera Recruten vid framdeles skeende Recruteringar.⁴⁷

Expeditionen framhöll ytterligare andra missbruk; värvare hade gett felaktiga uppgifter om tjänstetiden, det hade förekommit konflikter om förskott samt skuldsättning och yrkesmässig värvning. Passexpeditionens föreslog ökad kontroll över värvningen och att kontraktet skulle upprättas på landskanslierna i Finland, varvid rekryten kunde underrättas om tjänstetidens längd

⁴⁶ Kontrakt 22.9.1832 o. 12.2.1833, FPE Fe 1, GGK 92/1831 (3058), RA.

⁴⁷ "Anmärkningar", april 1831, StS 63/1840, RA. Expeditionen menade att rekryterna ådrog sig skulder som de inte kunde avtjäna ens med en livstids arbete.

Allmän Efterlysning.

På derom hos mig gjord begäran, warbet Drängen Elias Järansson Kotti från Näshärande by i Sackola Soeken, hwilken ofslutat Contract med Bonden Feodor Stepanoff från Jaroslawska Gouvernementet att för dennes familie träda i Militaire tjenst, men hwilken, efter det han den 5 sisk. November af mig erhöillit Pass att i nämnde afferde med Feodor Stepanoff till St. Petersburg afresa, den 20 i samma månad, innan resan företagits, oförligen skilft sig i denne Stad från Stepanoff och tagit till flykten, utan att sedertmera kunna ertappas, härigenom allmänneigen efterlyst, med befallning till vederhörande Krono- och Stads-Verjente att Elias Kotti noga efterspåras samt wid anträffandet i förwar taga och till min närmare behandling insända.

Värvingarna gav upphov till en mängd efterlysningar av legokarlar som rymt från sina skyldigheter, landshövding Ramsays efterlysning 6.12.1832, GGK 2/1832.

och övriga tjänsteförhållanden; förskott skulle inte få utbetalas innan giltiga kontrakt upprättats.⁴⁸

Passexpeditionens uppgifter om omfattande missförhållanden kan belysas genom en granskning av de omkring hundrafemtio värvningsfall som gav upphov till konflikter som behandlades av generalguvernören. I förhållande till totalantalet värvade utgör dessa en rätt liten del, men även om de inte kan betraktas som representativa för hela populationen ger de en bild av hur värvingarna gick till. De flesta gäller rymningar innan de värvade slutit kontrakt i Petersburg; fallen aktualiserades genom att rymningarna påträffades kringstrykande utan laga försvar eller genom att ryska bönder krävde att de värvade skulle åläggas att uppfylla sina skyldigheter.

Värving och värvare

När det i slutet på 1830-talet åter blev aktuellt att tillåta värving av ersättare i Finland pekade tf generalguvernören A.A. Thesleff upprörd på de missbruk som förekommit tidigare:

⁴⁸ "Förslag till Stadganden att iakttagas, då Finska Infödingar värfvas att för Ryska Borgare och Bönder träda i Rysk Krigstjenst", StS 63/1840, RA.

Es haben sich einige Verworfene Menschen bey diesem früher statt gefundenen Menschen handel auf die unerlaubteste Weise mit Überredung und Betrug bedeutende Summen verdient ...⁴⁹

Bestämmelsen att finländare fick värvas endast som ersättare för värvaren själv eller hans familj tillkom för att förhindra yrkesmässig värvning. Källorna visar att sådan värvning förekom och det är lätt att förstå varför. Det uppgavs att man kunde få två tusen rubel eller mer för en rekryt i Petersburg, medan värvningssumman i Finland inte uppgick till mer än 400–500. Redan i april 1831 kunde Rehbinders rapportera till Zakrevskij att han fått reda på att åtminstone köpmännen Tihanov, Jablovok och Sinebrjuhov sysslade med värvning för bekantas räkning mot provision, medan köpmannen Gurtsov idkade rekrythandel i större skala. I Viborgs län opererade gästgivarna Haikkonen och Liljefelt samt ordningsmannen Nygren från Sordavala, avskedade löjtnanten Bogdanov och underfänriken Nils Wilhelm Forstadius. Som ”inköpare” i Petersburg verkade åtminstone godsägaren, överste Johan Europaeus, kollegiassessorn Sutarovjev, korvmakaren Taras Semjonov samt småborgarna Jermolajev och Petunov; den sistnämnde uppgavs ha sålt tio rekryter från Finland.⁵⁰

Landshövdingen i Kymmenegårds län uppgav 1831 att Forstadius ”avslutat Contracter om Finska innevärnars ingående i Rysk Militaire tjenst, i ändamål att med vinst öfverlåta dessa Contracter i andra händer”. Enligt uppgift hade han slutit avtal med femton personer i Mäntyharju och S:t Michels socknar. Han efterlystes och åtalades honom för olaga värvning, men förklarade inför rätta att han värvat 10 karlar för Europaeus’ räkning. Han försvarade sig med att han endast verkat som ombud och att karlarna var villiga samt att kontrakten granskades vid pass expeditionen. Häradsrätten i Mäntyharju friade Forstadius, som ytterligare åtalades i S:t Michel och Rantasalmi. Bokhållaren Novosjilov från Tavastehus uppgavs åter ha värvat ett tiotal karlar med hjälp av frikostig användning av brännvin; samma metod använde den

⁴⁹ Thesleff t. Rehbinders 13.9.1839, StS 63/1840, RA. Thesleff utpekade särskilt pastorn vid finsk-svenska församlingen i Reval för att han övertalat matrosen på dödsbädden att överlämna sin kvarlåtenskap till honom, vilket berövade den döendes familj en sista hjälp.

⁵⁰ Ss t. gg 22. o. 26.4.1831 samt odat. förteckningar, GGK h 138, Just.min. t. gg 26.12.1831 (g.st.), RA. Alexis A. Lilja, *Arsenij Andrejevij Zakrevskij. Finlands generalguvernör 11/IX 1823–11/XII 1831. En biografisk studie*, Hist. tutk. XXXII (Helsingfors 1948), s. 367. M. Borodkin, *Istoriija Finljändii vremja imperatora Nikolaja I* (Petrograd 1915), s. 76 nämner 16 rekrythandlare.

engelske handelsmannen "Stoki" (Stock eller Stuckey) och hans bokhållare Berg från Petersburg.⁵¹

Efter förbudet mot yrkesmässig värvning blev övervakningen striktare. Landshövdingen i Nylands och Tavastehus län utvisade sålunda 1831 handlande Usjakoff från Petersburg som värvat tillsammans med sin tolk, guldarbetargesällen Rautio, och inskräppte hos underordnade myndigheter att de skulle förhindra olaga värvning. Landshövdingen i Kuopio vägrade likaså bistå handlanden Sjusjin från Viborg, som krävde att rymlingen Piironen från Leppävirta skulle skickas med fångskjuts till Petersburg; motiveringen var att Sjusjin inte var rekryteringsskyldig och alltså inte heller hade rätt att värva.⁵²

Myndigheterna blev med tiden allt noggrannare med att övervaka värvarna, landshövdingen i Kymmenegårds län påpekade hösten 1831 att ryska bönder kom med bevis endast av byfogdar, ibland inte ens undertecknade. Senaten fastslog 1832 att landshövdingarna skulle övervaka att värvarna med intyg styrkte att de lejde endast för sig själva eller sitt hushåll. Härefter blev värvarna skyldiga att ansöka om tillstånd hos landshövdingen.⁵³ Värvarna företrädde intyg som kunde ha följande lydelse:

År 1832 den December hafva undertecknade Bönder från särskildte byar, underlydande Hofstyrelsen i Oranienbaum vid allmän sammankomst utfärdat detta tillstånds Bref till Bonden Matvei Adamoff, från byn Kukuschkin, som för sig och sin Familie är skyldig att ställa Recrüt, deröfver: det honom Adamoff är beviljadt, att i förenämndt afseende, antingen tillhandla sig behörigt Quitto öfver fullgjord Recruterings skyldighet eller ock af Finske Infödingar lega en till Kejsrlig Rysk Krigstjenst antagelig och frivilligt gående Recrüt samt densamma sedan aflemna till Recruterings Comitén i S:t Petersburg...⁵⁴

Bedrägliga uppgifter

Pass expeditionen föreslog 1831 att kontrakten borde ingås inför länsstyrelserna i Finland så att den värvade kunde underrättas om att tjänstetiden i den

⁵¹ GGK 92/1831 (2457, 3555), 2/1832 (141, 616, 930), 5/1833 (1038), Nylands länsstyrelse, kansliet II BD 55/47 1831, RA. Jfr L i l l j a, s. 366–367.

⁵² GGK 92/1831 (2930, 4741), 2/1832 (669, 1216), RA. Flera av värvarna medförde tolkar, som ofta var petersburgsfinländare eller bönder från Viborgs län, t.ex. tidigare landbonden Esaías Paajanen från Stranda härad, GGK 31/1834 (607).

⁵³ Sen. pleniprot. 16.1.1832, s. 4, GGK 92/1831 (3648), 2/1832 (1614, 3117), 5/1833 (925), RA.

⁵⁴ GGK 5/1833, RA. Intyget var undertecknat av två staroster och 13 bönder och åtföljdes av ett hinderlöshetsbevis från hovstyrelsen i Oranienbaum.

ryska armén var 22 år. Det hade nämligen hänt att rekryter påstått att de värvats för kortare tid och detta hade t.o.m. någon gång ingått i skriftliga överenskommelser, vilket hade gett upphov till en mängd tvister.⁵⁵ Åtminstone ett dylikt fall är känt. Bonden Osip Anisimov från greve Dmitrij Sjeremetevs gods i Jaroslavliska guvernementet infann sig i juni 1831 vid länsstyrelsen i Heinola och krävde att drängarna Anders Rut och Erik Olofsson från Luhango kapell skulle förpliktigas att uppfylla den överenskommelse de ingått; en annan av grevens bönder krävde smedssonen Johan Ekbon. De värvade uppgav vid kansliförhör inför landshövdingen att de ingått

muntelig öfverenskommelse, att på femton års tid för dennes familie ingå i tjenst endast vid ett Cavalleri Regemente, hvarföre de skulle erhålla beringad lega af Femhundra Rubel Banco Assignationer hvardera; hvarutom de alltid, efter tu års tjenstgöring, skulle få Sex månaders tjenstledighet, och under tjensten erhålla om dagen tre marker bröd, fyra marker torrt Kött, en mark Svin fläsk och Trettio Kopek Banco Assignationer; äfvensom de icke behöfde besväras med mer än två timmars tjenstgöring om dagen och aldrig commenderas i Krig.⁵⁶

Konfronterade med uppgifterna om detta rekrytens Schlaraffenland framförde de båda ryska bönderna den förnuftiga invändningen "att de derom varit aldeles okunnige och att de på sådana villkor hvarken ingått eller ingå kunnat, emedan det icke berodde af dem, utan af Vederbörande Militair Auctorité att bestämma Recryternes placering och tjenste tid". Blickarna riktades nu mot handlanden Henrik Adolf Alopæus från Lovisa som verkat som tolk. Denne medgav att han sagt att tjänstetiden inte behövde sträcka sig längre än till 15 år, men påstod att detta byggde på uppgifter av bönderna, vilket dessa bestred. När det visade sig att Alopæus lovat en del av förmånerna och landshövdingen klandrade honom för detta, hotade köpmannen att gå den petersburgska vägen:

yttrade sig Alopæus, synbart af wrede uppbragt, att han nog skulle veta å behörig ort i St Petersburg derom göra anmälan, att Herr Landshövdingen här i Länet sökte afskräcka Vederbörande ifrån deras föresatts att låta lega sig till recryter uti Kejslerlig Rysk Krigs tjenst;

Landshövdingen konstaterade att Anisimov brutit mot bestämmelserna genom att värva två rekryter; denne försvarade sig med okunnighet och att han velat vara säker på att få åtminstone en ersättare. Rut och Ekbon var minder-

⁵⁵ StS 63/1840.

⁵⁶ Urdrag ur kansliförhör i Heinola 10.6.1831, GGK 92/1831 (2768), RA.

åriga och kunde alltså inte få pass för att gå i krigstjänst; Erik Olofsson kunde åter ej tvingas mot sin vilja då han uppgav sig ha blivit förledd. Landshövdingen resolverade att överenskommelserna förföll; bönderna fick vid behörig domstol återsöka de förskott de betalat, vilkas storlek bestridits av drängarna. Alopæus skulle åtalas för "missfirmeliga och ohöfviska uttryck".

De överenskommelser som citerades ovan förefaller att ge vid handen att de värvade i allmänhet kände till villkoren. I det avtal som Påhl Pettersson Hyvärinen från Libelits slöt med en bonde från Moskovska guvernementet förband han sig att ingå i krigstjänst "och den bestämda tiden såsom Soldat uttjena"; man måste då utgå från att han visste hur lång tiden var. I en del senare kontrakt satte man ut tjänstetiden.⁵⁷ Värvarna har synbarligen bemödat sig om att överenskommelserna inte skulle kunna klandras. När en tidigare snickarlärling i Petersburg, som var hemma från Rantasalmi, lät sig värvas i Sulkava intygade vittnena sålunda:

att förenämnde Anders Jäskeläin frivilligt ingått ofvan skrefne Contract, hvilket äfven blifvit för honom å Finska språket uttolkat ...⁵⁸

Dryckenskap och rymning

Warder någon anwärfd til krigstjenst, då han bewisligen är af starka drycker öfverlastad; gånge slik wärfning åter, derest ej den anwärfde, sedan han blifwit nyckter, wärfningen godkänner.

Värvningsstadgan 1802 § 14

Det förefaller som om starka drycker spelat en rätt betydande roll vid värvningarna. I ett flertal fall försökte rymningar ogiltigförklara sina avtal med denna motivering. Johan Rasain hävdade att han "blifvit under rusigt tillstånd lockad och förledd att ingå i Krigstjänst" och Matts Savolainen att han förletts "att öfverlasta sig med starka drycker". Tre drängar från Vasa län klagade över att de av värvarna från början "och sedan i fortsättning blifvit af dem så undfångnade med bränvin att Svaranderne icke med redighet kunde inse beskaffenheten af den förbindelse de ingingo". Anders Saastamoinen motiverade sin rymning med att han under resan till Petersburg återvunnit sin sinnesredlighet och ångrat den värvning han tagit "uti ett af starka drycker öfverlastadt tillstånd".⁵⁹

⁵⁷ Kontrakt 19.3.1833, FPE Fe 1, GGK 2/1832 (1669), RA.

⁵⁸ Kontrakt 12.4.1832, FPE Fe 1, RA.

⁵⁹ GGK 92/1831 (1136, 616), 2/1832 (2679), 31/1834 (3070), RA.

Mot denna bakgrund är det förståeligt att överenskommelserna innehöll omnämmanden om att de ingåtts "vid nyktert mod" och att värvarna ville ha garantier för att överenskommelserna inte kunde klandras med denna motivering.⁶⁰ I några fall förefaller det åter som om värvarna hållit de blivande rekryterna i ett grundligt och långvarigt rus. Länsmannen Tammelander uppgav om tre drängar som värvats av bokhållaren Novosjilov

befanns meromförmäldte Drengar i högsta grad öfverlastade af starka drycker, deraf också anledning var att förmoda det desse uti sådant tillstånd blifvit lagstridigt lockade ifrån deras Drengjetjenster, haldst de få ord, af dem kunde för fylleriet uttalas, gaf tillkänna att nyssomförmäldte Novoscheleff jemte hans följe redan uti twänne weckor uti slikt tillstånd underhållit dem ...⁶¹

Ruset var för värvarna också ett sätt att hålla de värvade fogliga under transporten såsom framgår av drängen Henrik Kupsanens ansökan till landshövdingen i Viborg. Kupsanen nyktrade tydligen till inför risken att bli såld vidare och flera andra motiverade sin rymning på samma sätt. Drängen Johan Bengtilä hade begett sig hem sedan hans värvare förgäves försökt föryttra honom till någon annan efter att han av läkare förklarats oduglig till krigstjänst. Drängen Johan Tolpanen medgav att han ingått avtal om krigstjänst, "men då Värfvaren sedan de kommit på väg till annan öfverlåtit Tolpanen, har han icke funnit sig uti, att åtfölja denne sednare, för honom fremmande personen, med hvilken han dessutom icke Contraherat, utan sålunda återvändt af fruktan, att vara narrad". Josef Hellberg från Ilmola hävdade att han övergivit sin värvare från Jaroslavlska guvernementet sedan denne efter två misslyckade försök att få honom godkänd vid läkargranskningen "afhandlat med en herreman om Joseph Jacobssons öfverlåtande till honom som lifegen".⁶²

Överenskommelserna innehöll bestämmelser om förskott och vanligen även om förplånad under resan. Förskotten gav enligt passexpeditionen upphov till en mängd konflikter, liksom även förtäringen:

Och har det vid anställd undersökning befunnits och äfven genom Värfvarens medgivande till någon del bekräftats, att det mesta af desse penningar åtgått till deras resekostnad samt Recrutens dels nödvändiga, dels påtrugade förtäring, m.m. allt värderadt efter värfvarens godtycke.⁶³

⁶⁰ Se ovan och t.ex. Ananias Kuosmanens (Kontiolax) kontrakt, FPE, Fe 1, RA.

⁶¹ GGK 92/1831 (3555), RA.

⁶² GGK 92/1831 (4232), 2/1832 (2645), 5/1833 (211), 31/1834 (1442), RA.

⁶³ "Anmärkningar", april 1831, StS 63/1840, f. 41.

Den 24:de sistlidne April infann sig uti Poikula by af Jufva Socken och Heinola Län en Rysk Bonde, vid namn Alexander Scherschikoff, som har sig uppdraget, att ifrån Finland anställa Recruiter för andre dess Landsmän, hvilka borde gå i Krigstjenst, och efter det han, medelst förplågning af starka drycker, lockat mig, såsom då varande lagstadd dreng hos Härads Domaren Adam Pavinonen i sagde by, att antaga värfning, emot erhållande af Sexhundra Rubel Banco Assignationer, hvarå jag genast i handpenningar erhöill Sjuttio Rubel samma sedelslag, förde han mig derpå, uti mitt berusade tillstånd, till Residence Staden Heinola, hvarest han uttog pass för mig, samt anförtrodde mig uti en annan Rysk bondes, vid namn Alexei, omvårdnad, och hvilken erhöill uppdrag att föra mig till S:t Petersburg och derstädes ånyo, förmodeligen för en ansenlig vinst, sälja min person åt andre, som borde ställa recrüter för sig; hvarpå han sjelf, Scherschikoff, reste längre fram i Finland, för att vidare drifva sin Recrüt handel. - Med fagra ord och under ett jemt forfarande rus, hvarmed nämnde Alexei ständigt uppehöll mig, färdades vi, jemte andre af Scherschikoff upphandlade Recrüter fram åt Petersburg till, då jag ändteligen, sedan jag blifvit mätrig mine sinnens bruk och kommit till sansning, samt börjat besinna följderna af mitt förhastade och öfverilade steg, hvartill jag blifvit förledd, fann jag ingen annan utväg för att slippa detta tvång, än att på fyra virsters afstånd från Kananoja Gästgifveri, hemlige skilja mig ifrån min ledsagare bemälda Alexei, för att kasta mig till Eder Excellences fötter och anhålla om Nådgunstig rättelse uti denna min olagliga medfart, samt att blifva fri från desse bedräglige Recrüt-handlares händer, äfvensom om erhållande af nödigt pass, för att kunna begifva mig till min hemort, hvarifrån jag på så nedrigt sätt blifvit lockad.

Källa: Odat. ansökning av drängen Henrik Kupsanen, ingiven 16.6.1832, GGK 2/1832 (1567), RA

Resultatet av stridigheterna och oklarheterna blev att kontrakt inte kunde upprättas, vilket medförde problem för bägge parter. Den värvade, som vanligen var medellös och inte kunde ryska, åtalades och blev tvungen att med arbete avtjäna sin skuld eller underteckna ett värningskontrakt på värvarens villkor. Några värvade uppgav att värvaren under resan berövat dem deras förskott. Drängen Johan Ahl från Lappo motiverade sin rymning med att han blivit misshandlad och inte fått förplågning; löskarlen Isak Kallio från Ilmola hävdade att värvaren inte gett honom utlovat uppehälle utan att han lidit brist på föda.⁶⁴

De ryska rekryternas rädsla för militärtjänstgöringen kunde driva dem till desperata handlingar som självstympning. Petr Kuzmin krävde 1832 av Hen-

⁶⁴ GGK 2/1832 (3129), 5/1833 (401, 1497), RA.

rik Johansson från Vånå inte bara det förskott på 300 rbl han gett denne, utan också ersättning för utgifter, sammanlagt 1500 rbl b.a., eftersom denne huggit ett finger av sig för att slippa krigstjänsten. När Henrik förhöordes uppgav han emellertid att han förlorat fingret då Kuzmin vid ett gräl i Novgorod angripit honom med yxa. När han därefter inte dugt till krigstjänst hade Kuzmin berövat honom 150 rbl och behandlat honom illa. Han ansåg sig därför befriad och vandrade hem

och sade han sig, såsom sjelf fattig och son till en inhysinge, icke äga några tillgångar, till gäldande af Kusmins obefogade fordrings anspråk, dem han jemväl till hela deras vidd bestred, med tillägg: att de Ethundra femtio Rubel han af Kusmin sålunda erhållit, åtgått å de resor han för och med Kusmin varit tvungen göra, och berörde summa dessutom alldrig kunde ersätta förlusten af det finger, Sökanden Kusmin honom afhuggit.⁶⁵

Kuzmin hänvisades till att göra sina krav gällande inför domstol. Däremot konstaterades genom läkarintyg att f.d. soldaten Johan Alving "troligast genom eget, å sig själf, tillfogadt våld, genom yxhugg förloradt Första fingerleden på högra handens lill- och ringfinger ... och därigenom försatt sig utom gränsen af skyldighet, att ingå i Tjenst som Soldat".⁶⁶

I några fall hänvisade värvade som ville bryta sina överenskommelser till påtryckningar från sin närmaste omgivning. Avskedade sergeanten J.G. Savenius vände sig till generalguvernören för att återfå sin minderåriga son. Han hade skickat honom i lära hos skräddarmästare Ahlberg i Petersburg, men denne hade missbrukat sin ställning och låtit sonen värva sig till soldat. Drängen Anders Sikanen var minderårig och hade med föräldrarnas tillstånd fått pass, men uppgav nu

att hans sedermera dödflefné fader, hade lockat och trugat honom, till det gifne löftet, som han nu mera sig sielf lemnad ingalunda ville fullfölja, helst Modern nu ock närvarande nekade sitt bifall och skulle enligt dessess uppgift, hvarken Mor eller Son uppburit några Medel.⁶⁷

Husbönder kunde "sälja" sina drängar. Fredrik Markkanen bestred att han ens varit närvarande då kontrakt över hans värvning uppgjordes. Vid rannsakingen inför rådstuvurätten i Kuopio hävdade ett av vittnena att värvaren,

⁶⁵ Kansliförhörsprot. 11.7.1832, GGK 2/1832 (1705), RA.

⁶⁶ GGK 5/1833 (36), RA.

⁶⁷ GGK 2/1832 (468, 2554), RA.

bonden Maksim Saharov, pokulerat med Markkanens husbonde, Anders Airaksinen medan Markkanen sov ruset av sig. Airaksinen och Saharov hade sedan låtit förra uppördsskrivaren A.F. Fogman författa ett kontrakt i Markkanens namn. Vittnesutsagorna var motstridiga, men rätten trodde på Markkanen, kanske till en del därför att Fogman tidigare fälltts för att i annans namn ha skrivit falskt bevis.⁶⁸

Handgemäng

Under några år värvades tusentals finländare, men alla var som framgått inte villiga att uppfylla sina förbindelser; frågan komplicerades av att det var oklart ifall de avtal som ingicks i Finland egentligen var juridiskt bindande. Värvarna hade därför skäl att hålla fast vid sin rekryt med alla medel. Matts Nikulainen klagade över att hans värvare ”med hugg och slag” tvungit honom att vandra till Ryssland. Löskele Jakob Wäisänen lät sig värvas för en ryss från Olonetska guvernementet. Hans pass förkom och han själv återvände till Kajana:

hvarigenom Ryssen varit föranlåten att efterleta Wäisänen och när Ryssen Wäisänen om händer fått, skall han med tillhjälp af andre Ryssar bakbundit Wäisänen med rep och sålunda under eskort af med spjut beväpnade Ryssar förslat Wäisänen genom dag och natt till gamla Ryssland;⁶⁹

Myndigheterna var vana att handskas med slags- och skuldmål, men de juridiskt oklara rekrytförbindelserna vållade dem huvudbry och landshövdingarna refererade ibland besvärliga fall till generalguvernören. Av ett drygt hundratal fall ledde hälften till att den värvade efterlystes eller skickades till Petersburg, vanligen med fångskjuts. I en tredjedel av fallen vidtog landshövdingen inga åtgärder på grund av att värvaren saknade rätt att värva, hade oklara papper eller den värvade var minderårig – i ett fall otillräckelig på grund av sinnessjukdom. I några fall konstaterades att den värvade var förhindrad att ta värvning eftersom han stod under åtal på hemorten, var inblandad i ett faderskapsmål eller inte hade rätt att avsluta sin årstjänst. I åtminstone fjorton fall konstaterade landshövdingen att gällande bestämmelser inte gav honom möjligheter att tvinga en ovillig karl till krigstjänst.

Värvningen fick omedelbart en så stor omfattning att den blev känd i stora

⁶⁸ Kuopio rådstuvurätt 31.12.1831 § 3, RA.

⁶⁹ GGK 2/1832 (554, 1566), RA.

delar av landet. Det är svårt att bedöma vad man i Finland ansåg om den. I Nikolaj I:s Finland diskuterades dylikt inte i tidningarna, men generalguvernören omtalade "missnöje" i landet. En del lägre ståndspersoner och tjänstemän bistod åtminstone i början vid upprättandet av kontrakt, men det förefaller som myndigheterna när verksamheten svällde ut blev allt mera motvilliga att medverka och rent av motarbetade värvning. Övervakningen över värvarna skärptes kontinuerligt vid länsstyrelserna och det finns tecken på att lägre tjänstemän ingrep mot värvare. Kronobonden Glebov från Vladimirska guvernementet klagade över att den av honom värvade drängen Israel Lipponen rymt, medan denne uppgav att båda i Viborgs län blivit häktade av en kronobetjänt som påstod att Glebov "var stadd på olaga värfning". Bonden Petr Kuzmin klagade åter över att han vägrats handräckning av länsstyrelsen i S:t Michel, som försvarade sig med att han utan nödiga dokument "i värfnings ärender kringstrukt i landet" och tidigare bortfört en omyndig gosse. Kuzmin efterlystes för olaga värvning, men skaffade senare fram handlingar som visade att han hade rätt att värva. En av de drängar han värvade skickades därför till Petersburg, medan den andre stämde honom och några andra bönder för att han av dem blivit "förledd till ett Contract".⁷⁰

Särskilt uppmärksammas blev kronolänsmannen, löjtnanten Berndt Grönhagen i Tavastkyro som två gånger anklagades av ryska bönder för att han olagligt berövat dem deras rekryter. Apanagebonden Jegor Danilov från Moskovska guvernementet hävdade i januari 1833 att länsmannen berövat honom både rekryt och dokument. Grönhagens version av jakten på värvarna var som man kan vänta sig en annan:

Då jag en dag i förvikne Januarii Månad af Skallfogden Sjöblom blef underrättad, att en Bondkarl, som sagt sig vara hemma från Österbotten och heta Carl Juth, emot sin vilja och under svår misshandling blifvit afförd åt Ryssland af några Ryske Bönder och att nämnde Juth påkallat Krono betjentes bistånd, så reste jag genast åtföljd af Brofogden Tallqvist och Skallfogden Sjöblom efter ofvannämnde Resande, hvilka kortt förut afrest från Laitila Boställe, hvarest omförmälte Juth blifvit slagen och skuffad af sin följeslagare, och antråffade dem vid Muotiala by, hvarpå jag anställde förhör, dervid Juth angaf att han blifvit särskildte gånger illa slagen af Klaganden Daniloff, att den sistnämnde rånat Juths innehafde penningar och att Juth önskade varda befriad från Daniloffs våld; i anledning hvaraf Daniloff förklarade att Juth af Daniloff antagit värfning, att Daniloff sett sig föranlåten med hugg och

⁷⁰ GKG 92/1831 (4153), 2/1832 (1566, 1779, 2089, 2160, 2685, 3044), RA. Kuzmin var inte samma person som nämndes på s. 461–462.

slag truga Juth att åtfölja sig, äfvensom att Daniloff återtagit de peningar Juth såsom värfning emottagit, och emedan Daniloff dessutom erkände att han anvärf Juth för andras räkning till Rysk Krigs tjenst ...⁷¹

Två månader senare fick Grönhagen på nytt förklara sig för generalguvernören sedan bonden Semen Andrejev från Moskovska governmentet anklagat honom för att han inte bara berövat denne pengar, papper, klocka och päls, utan även själv behållit rekryten som sin dräng. Grönhagen hävdade att han endast tagit hand om den dödssjuka värvade drängen Erik Skruf och sedan denne tillfrisknat sänt honom hem. Utredningen drog ut på tiden eftersom Skruf efter hemkomsten tog hyra på ett skepp från Gamlakarleby och rymde i Memel; när han gripits och återsänts ansåg landshövdingen i Vasa att han inte kunde tvingas till krigstjänst, men skulle ställas till ansvar för rymningen från skeppet.⁷²

Också enskilda försökte sätta stopp för värvningar; i Porras by i Hauho ställdes bonden Henrik Karo och smeden Erik Nepper till svars för att de hjälpt två drängar från Ilmola att fly. De hade värvats av tre bönder från Rjazanska governmentet och deras tolk, en dräng från Viborgs län. Bönderna påstod att de blivit hotade med stryk, medan de anklagade bestred att de åsamkat ryssarna något ont

men väl hade Svarandena jemte flere andra af Byfolket i Portas, då Ryssarna med Matts Franti, Isaak Kaura och Carl Carlsson framrest och i nämnde by stadnat samt de tre sistnämnde beklagat sig att hafva af Ryssarne blifvit först öfvertalade att supa bränvin och andra starka waror i den grad att Franti, Kaura och Carl Carlsson blifvit öfverlastade, och sedan lockade samt med dryga löften förledde att taga värfning till Rysk Militair tjenst, yttrat till de anvärfde att de icke behöfde annorlunda än fri villigt och med mogen besinning följa oftabemälte Ryssar i redan omordat afseende, hvilket yttrande, om det och möjligen föranledt derhän att Rekruterne, sig undanskaffat, derom Svarandena icke ägde kännedom.⁷³

De åtalade ansåg sig ej ansvarsskyldiga då de ju "enligt deras egen tanke, haft fullkomligen rätt". Häradsrätten i Hauho instämde, den ansåg att länsmanen inte kunde väcka åtal eftersom det var fråga om ett målsägarbrott. Här tycker man sig kunna urskilja ett mindre, men fredligt upplopp i byn, men det kunde också gå våldsammare till, vilket Karp Eftremov fick erfar. Han

⁷¹ Grönhagens förklaring 20.3.1833, GGK 5/1833 (925), RA. Den nitiske Grönhagen har, delvis på grund av Yrjö Koskinen, fått ett eftermäle som bondeplägare, Terhi Nallinen - L u o t o, *Hämeenkyrön historia* II (Hämeenkyrö 1990), s. 290, 321-322, 369, 371.

⁷² Grönhagens förklaring 7.5.1833, GGK 5/1833 (757, 1072, 2348), RA.

⁷³ Protokollutdrag från häradsrätten i Hauho 11.7.1832, GGK 2/1832 (2104, 2679), RA.

värvade 1831 den 28-årige f.d. musikanten, drängen Johan Österman, som i överenskommelsen lovat "Men skulle så hända att jag vid besigtningen icke finnes antaglig till soldat eller att jag på ett eller annat sätt tredskar emot, eller återkallar hvad jag nu frivilligt ingått, förbinder jag mig att med arbete, om ej annorlunda, godtgöra Karp Efremoff de förskotter, hvad jag af honom kan bekomma." Efremov hade betalt 132 rbl och förplägat Österman, men det hjälte honom inte då han försökte övertala denne:

på frågan hvarföre han så nedrigt förhållit sig, om han icke skulle följa med mig enligt sitt ingångna förbindelse eller återbära de penningar han af mig erhållit, svarade han mig att han icke betalar mig någon kopek, och icke heller följer med mig till S:t Petersburg innan Högädle Herr Landshöfdingen och Riddaren ålägger honom; samt efter detta svar öfverföll han Österman, jemte en hop Ziquenare, med hvilka Österman var i flock och farnöte, mig med slagsmål, samt röfvade af mig Femton Rubel Banco Assignationer från min ficka, och af min kamrat Tretton Rubel.⁷⁴

Bedrägerier

Landshövdingen i Kuopio uppmärksammade redan 1831 att det var problematiskt att "i längden Allmänna förtroendet skall äfventyra och föranleda till bedrägerier" då värvarna inte kunde lita på de skriftliga överenskommelser som ingicks i Finland.⁷⁵ Rymlingar hävdade ofta att de – vanligen efter tillnyktring – kommit på andra tankar, men det förekom också uppenbara och planerade bedrägerier. Några lät värva sig flera gånger. Myndigheterna korresponderade länge om en Lars Kirjavainen, eventuellt samma man som kallades Tikkaja, som med hjälp av förfalskade papper "flera gånger i Juuga antagit Rysk krigstjänst, men alltid rymt ifrån värfvarene", innan han slutligen arresterades och skickades med fångskjuts till Petersburg.⁷⁶

Några värvade använde andras eller förfalskade papper. När drängen Johan Johansson från Hollola bestred att han lätit värva sig och målet anhängiggjordes vid rådstuvurätten i Tavastehus framgick att skräddaren David Lindqvist från Rengo "falskeligen" tagit värvning i Johans namn och avvikit. Målet gick ända till hovrätten, som ansåg att värvarna varit medvetna om sveket och dömde den medellöse Lindqvist till åtta dagar på vatten och bröd. År 1834 behandlades frågan om Erik Pikkarainen och Petter Pussinen "hvilka tvenne

⁷⁴ Efremovs ansökning t.lh, juni 1831, GGK 92/1831 (2214), RA. Österman efterlystes, men påträffades synbarligen inte.

⁷⁵ GGK 92/1831 (3742), RA.

⁷⁶ GGK 2/1832 (2899), 31/1834, Tikkaja: GGK 5/1833 (2047, 2735), RA.

gångar hade tubbat sig till recrüt lega". I fråga om den senare var situationen dock mera komplicerad; han medgav att han tagit värvning och rymt, men uppgav att en annan person sedan använt hans papper för att ta värvning i hans namn. Långt senare visade det sig att Pussinen "sålt sig" två gånger, första gången under namnet Koskelainen och med handlingar som tillhört en annan rymling. Pussinen rymde från Sveaborg, men när han lät värva sig andra gången och åter sändes till Sveaborg blev han igenkänd och avslöjad.⁷⁷

I åtminstone två fall hävdade finländare att de överenskommelser enligt vilka ryska bönder krävde att de skulle gå i krigstjänst var förfalskade och blev åtminstone delvis trodda av myndigheterna eftersom överenskommelsen i det ena fallet saknade underskrift och den andres prästbevis inte innehöll något om krigstjänst.⁷⁸

Efterspel i Petersburg

Rekrütvärvingen fick snart sådana former och en så stor omfattning att den föranledde problem. Finska passexpeditionen klagade redan våren 1831 över svårigheter och den mängd arbete värvningen medförde (en penningrörelse om över 100 000 rbl i månaden och en vidlyftig korrespondens); vid denna tid förordnades en särskilt tjänsteman för att under Rehbinders överinseende leda expeditionen. Det förefaller som om expeditionen inte riktigt klarade uppgiften och snart framfördes klagomål från rysk sida. Inrikesministeriet klagade över att drängen Erik Grönlund från Ulfby värvats på nytt trots att han redan en gång förkastats av hälsoskäl; passexpeditionen hade låtit honom uppgöra kontrakt med en ny värvare trots att kasseringen antecknats i hans dokument. Ministeriet misstänkte att det förekommit flera motsvarande fall och krävde straff för de skyldiga. Expeditionen fick länge försvara sig mot dylika anklagelser.⁷⁹

Petersburgs militärguvernör förordnade två tjänstemän för särskilda uppdrag att övervaka passexpeditionens verksamhet. De upptäckte att expeditionen godkänt ett kontrakt som köpmannen Andrej Averin slutit för bonden

⁷⁷ GGK 2/1832 (3176), 5/1833 (1035), Pussinen: GGK 31/1834 (1101, 1836), L. Hedenbergs PM 27.2.1843, StS 162/1843, RA. Koskelainen uppgavs vara straffad.

⁷⁸ GGK 5/1833 (761, 925), RA.

⁷⁹ "Anmärkningar", april 1831, StS 63/1840, f. 40, Rehbinder som chef för FPE t. gg 1.6.1831, militärguv. t. inr.min. 27.9.1832 o. inr.min. t. gg 30.9.1832 (båda g.st.), GGK h 138, Hedenbergs PM 27.2.1843, StS 162/1843, RA. Engman, *Förvaltningen och utvandringen*, s. 190.

Kolosovs räkning med finnen Mats Kolu, trots att Averin inte kunnat förete några handlingar som styrkte hans rätt att värva. Han hade endast kunnat uppvisa ett tillstånd av byrådet för Kolosov att värva. Med detta hade Averins ombud bonden Fedor Nikiforov rest omkring i Finland och värvat. Vid förhör erkände både Averin och Nikiforov. Militärguvernören krävde att de skulle åtalas och de skyldiga i passexpeditionen bestraffas.⁸⁰

Den "olovliga handeln med finska infödingar" gav upphov till så många och besvärliga mål i domstolarna i Petersburg att man behövde translators-hjälp. Slutligen tillsatte justitieministeriet på förslag av militärguvernören 1833 en kommission bestående av en åklagare och en finländsk tjänsteman; ifall målet också gällde passexpeditionens verksamhet skulle kommissionen utökas med en representant för stadsduman. Kommissionen skulle behandla mål som krävde tilläggsutredningar samt slutligt avgöra mål där fel be-
gåtts.⁸¹

Domstolsbehandling i Finland

Ryska bönder som råkat ut för rymningar sökte sin rätt via generalguvernören, såsom Ilja Danilov från Novgorodska governmentet. Generalguvernören tog allvarligt på dylika krav, i synnerhet då de ibland aktualiserades av de livegnas ägare. Verkliga geheimerådinnan, furstinnan Katarina Soltikov klagade sålunda över att två drängar som värvats av hennes bönder från Kostroma tillåtits återvända till sin hemort i Finland. På generalguvernörens order prövades lagligheten vid häradsrätten i Pieksämäki, synbarligen utan resultat efter många uppskov p.g.a. att sakägare och vittnen inte infunnit sig.⁸²

Någon gång gav domstolsbehandlingen resultat; vittnen intygade inför häradsrätten i Pieksämäki att drängen Henrik Wauhkonen, som hävdade att han blivit förledd under rusigt tillstånd, hade undertecknat avtalet "otvungit och vid nykter sinnesförfattning". Landshövdingen fastslog att han var skyldig att fullgöra överenskommelsen, men Wauhkonen lyckades fly då han

⁸⁰ Avskr. av Andrejev o. Dobrovolskij t. mil.guv 3.10.1832 o. mil.guv. t. just.min. 20.10.1832 (båda g.st.), GGK h 138, RA.

⁸¹ Mil.guv. t. stf gg 16.10.1833 (g.st.), GGK h 138, ss t. FPE 22.3.1834, StS Da 24, StS 80/1834, RA. De finländska myndigheterna representerades av kollegierådet Schlüter; hans verksamhet utvidgades till allmänt bistånd för finländare och blev utgångspunkten för befattningen som rättegångsbiträde vid passexpeditionen, Engman, *Förvaltningen och uvandringen*, s. 200–205.

⁸² GGK 2/1832 (145, 1122, 1675, 2365, 2849, 3152), 5/1833 (904), RA.

I Öfverensstämmelse med Hans Kejsertliga Majestäts Allernädigste Ukas och med min Öfverhets tillstånd tillhandlade jag mig i Tavastehus Stad för min familie Finska Infödingen Michel Johansson, hvilken sedan han af mig i förskott erhållit 100 Rubel, ifrån bemälte Stad undanrymt, hvarom jag underrättat därvarande Auctorité; och som jag utom ofwannämnde förskottssumma äfven använt 400 Rubel till bemälte Infödinges underhåll, så vågar jag besvära Eders Durchlaucht med min ödmjuka bön, det vederbörande måtte anbefallas att gripa ofjämnade Johansson och honom sedan till St. Petersburg insända; hvarjemte jag till bevis derå att Johansson verkligen blifvit af mig tillhandlad, får äran härhos i djupaste ödmjukhet bilägga, mig i Tavastehus inhändigade dokumenter.

I anseende till sökandens okunnighet i skrifkonsten är denna ansökning på begäran under-tecknad af Miron Minejeff.

Källa: Ansökning av Ilja Danilov, GGK 2/1832 (145), RA.

skulle placeras i kronohäktet.⁸³ Garvargesällen, f.d. underofficeraren Johan Nyberg från Vasa, som hade rymt från en bonde från Petersburgska guvernementet, skickades till Petersburg för att fullgöra sin överenskommelse, trots att han besvärade sig hos senaten och hänvisade till sjukdom och förvirring på grund av dryckenskap.⁸⁴

Fyra drängar från Mäntyharju försökte undkomma sina förbindelser genom att i passexpeditionen hävda att de aldrig gett sitt samtycke till värvingen eller fått någon lega. Medan de hölls arresterade i Petersburg prövades avtalen av häradsrätten. Även om ett av vittnena var frånvarande därför att han själv gått i rysk krigstjänst, lyckades vicelänsmannen Erik Granberg, som författat kontrakten för drängarnas räkning, styrka att de undertecknat dem vid redlig och nykter författning och utan tvång.⁸⁵

Problemen med att dra försumliga eller bedrägliga legokarlar inför rätta illustreras av de råd som gavs generallöjtnanten Alexander Aledinskij. Han vände sig 1834 till generalguvernören för att få rätt för sina bönder. De hade blivit lurade av två drängar som låtit värva sig två gånger; Aledinskij var uppörd över att drängarna trots detta hade fått återvända hem. På grund av

⁸³ GGK 2/1832 (1674, 2090, 2848, 3153), 3/1833 (905), häradsrätten i Pielsämäki 19.3.1933 § 38, s. 311, 20.3.1833 § 4, s. 317, Rautalampi KOa 54, RA.

⁸⁴ GGK 5/1833 (1994), justitiedepartementets utslagsliggare 25.7.1833, RA.

⁸⁵ Häradsrätten i Mäntyharju, höstting 30.11.1831 § 141, p. 753–756, Stor-Savolax KOa 22, RA.

Kuopio läns avlägsenhet och böndernas obekantskap med språket hade de gett upp hoppet om att själva kunna processa sig till sin rätt, men ville i alla fall återfå sina pengar, 1200 rbl i förskott och 800 rbl i utgifter. Aledinskij begärde att pengarna skulle utsökas, vilket han såg som en enkel rättvisefråga; eftersom:

desse Finske Infödingar jämte deras vittnen påtagligen haft den afsigt att bedraga såväl de första som de sednare värfvare så är det rättvist att de åtminstone återbära de förskottsvis lyftade Medlen.⁸⁶

I generalguvernörskansliet önskade man att länsstyrelsen skulle utse ett pålitligt ombud som kunde tvinga drängarna att betala, men landshövding Ramsay avrådde. För det första var båda drängarna alldeles medellösa, den andre dessutom inte myndig. Ingen annan kunde ställas till ansvar och dessutom hänvisade Ramsay till det stadgande som sade att den lejande inte kunde ställa anspråk på ersättning för förskott om rekryten inte befanns antaglig: "General Lieut Aledinskys Lifegne, hade således icke bordt afsluta Contract med ofvannämnde bönder, innan de noga låtit undersöka deras Prest-betyg, hvilka tydeligt utvisat att ifrågavarande Personer, redan förut med andre värfvare ingådt aftal." Saken fick synbarligen bero.⁸⁷

I några fall kunde värvarna dock återfå sina förskott. Vid tingen i Suojärvi behandlades 1831–1832 tre mål där värfvare krävde tillbaka pengar för rekryter som tagit emot värningssummor och underhåll. Ett mål gällde Feodor Dorofejev som slutit värningskontrakt för sina tre söner och fått en handpenning om 400 rbl av en bonde från Olonets. I ett annat mål krävde två bönder från Petrozavodsk-trakten sammanlagt 1000 rbl av Suojärvi-bonden Sidor Jefimov och hans son Semen Sidorov. Den senare hade i februari 1831 lovat inträda som rekryt och fått 200 rbl i handpenning och senare sammanlagt 362 rbl. Dessutom hade kärandena i sammanlagt 22 veckor livnärt Semen och hans hustru hos dem, vilket hade kostat dem 66 rbl; dessutom hade de lagt ut 371 rbl på resor, pass och behövliga papper. Rätten ansåg att eftersom far och son hade tecknat sina bomärken på kontraktet var de skyldiga att betala, fadern 200 rbl (handpenningen) och sonen 428 rbl (förskotten och matpengarna). Sina övriga omkostnader fick värvarna stå för själva.⁸⁸

⁸⁶ Aledinskij t gg 28.1.1834, GGK 31/1834, RA.

⁸⁷ Thesleff r vicelh, mars 1834, Ramsay t. Thesleff 18.4.1834, länsman Kulvik t. lh 14.4.1834, GGK 31/1834, RA.

⁸⁸ Lauri Pelkonen (toim.), *Suojärvi II* (Pieksämäki 1966), s. 170.

Splittrade familjer och eftertanke

Ei tiijä emoni kuluni,
Missä liikkuupi lihani,
Hylyypi hyvä vereni,
onko moalla vai merellä,
SKVR XIII:1 1186

Värvingen av flera tusen man splittrade många familjer. Män skildes från sina hustrur för ett par decennier och Thesleff uppgav senare att efterlämnade hustrur och barn lidit nöd och att "sehr viele" kvinnor fött oäkta barn i mannens frånvaro. Handlingarna upptar minst fem fall där häradsrätten i dylika hormål ville utröna om mannen överhuvudtaget levde och om han var redo att förlåta hustrun eller yrkade på skillnad i äktenskapet. Inhysingshustrun Maria Jussila i Lochteå, som åtalades för enkelt hor, försökte hävda att hon sammanträffat med sin man i Viborg, men rätten var synbarligen skeptisk.⁸⁹

Flera hustrur bad om upplysningar om huruvida deras män levde. Johan Nybergs hustru visste att mannen blivit matros, men hade inte hört från honom på fyra år och bad att landshövdingen

benäget ville förhjälpa mig till denna utrednings vinnande, på det jag såsom värlös, med Barn, antingen må kunna till honom afflytta eller ock derest han öfvergifvit Kronans tjenst, vid wederbörlig Domstohl göra anspråk om min Mans allmänna efterlysande, för att infinna sig till sammanlefnad med mig eller ifrån honom i äktenskapet varda skiljd.⁹⁰

Bondhustrun Anna Roisko från Viborgs socken hade först vänt sig till Rehbinders för att återfå sin man Pähl Joronen som utan hennes vetskap "på ett högst svekfullt sätt blifvit lockad och rubbad" att ta en värving som enligt författningarna måste antas vara ogiltig. Hon hade fått beskedet att man inte kunnat finna honom i passexpeditionens handlingar, men hade på egen hand fått reda på att han tjänade som matros vid 26:te sjöekipaget på skeppet "Kronstadt" under namnet Pavel Orentjeff. Hon bad om generalguvernörens bistånd att få hem honom för att bistå vid skötseln av hemmanet. Ifall en efterlämnad hustru som Carl Frilanders från Sulkava fick reda på att mannen avlidit i tjänsten kunde hon bara hoppas på att få ut hans städjopenning ur

⁸⁹ Thesleff t. Rehbinders 13.9.1839, StS 63/1840, GGK 31/1834 (39, 2669, 1621, 2379, 2232), RA.

⁹⁰ Ansökn., ingiven 26.8.1837, GGK 31/1834 (1911/1837), RA.

regementets artelkassa, även om hon inte visste vid vilket regemente han tjänat.⁹¹

Det förefaller som om efterforskningar om huruvida de värvade levde var motiverade. Thesleff uppgav att många värvade efter en kort tid avled i blomman av sina år, pinade av samvetsbetänkligheter då de kommit till besinning. Ett visst stöd får hans utsaga av att inspektorsdepartementet vid marinhusvudstaben inrapporterade att sammanlagt 204 finländska matrosar avlidit i tjänsten 1832–1837, vilket tyder på en rätt hög mortalitet. Man undrar också vart de knappt femtio rekryter tog vägen vilkas i passexpeditionen deponerade värvningslega ingen någonsin gjorde anspråk på.⁹²

Man kan tänka sig att rekryterna pinades också av annat än samvetsbetänkligheter. Som folkdikten förtäljer var de pedagogiska hjälpmedlen vid exercisen rätt handfasta:

Siin vinkuu vihaine vitsa
Ja painuu pajune keppi,
Vinkuut vitsat pihlajaiset,
Painuut koivuset patukar
Miun poloisen hartiosse.⁹³

Överste A.K. Gribbe beskrev hur det behövdes vagnslaster av käppar och ris för att göra soldater av bönder – enligt honom hade finska (tjuhnij) och lettiska rekryter det särskilt besvärligt eftersom de inte kunde någon ryska.⁹⁴

Nya försök

Redan då värvningsförbudet utfärdades 1833 förordnade kejsaren att man skulle utreda enligt vilka stadganden värvning av finnar kunde tillåtas i framtiden.⁹⁵ Sex år senare framlade domänministern P.D. Kiselev ett "Förslag till Reglor för Recryters legande"; förslaget var en del av hans reformer av kronoböndernas ställning och gällde enbart rekrytering i stället för kronobönder

⁹¹ Roiskos ansökning ingiven 31.3.1834, GGK 31/1834 (629), pastorn i Sulkava t gg 6.12.1832, GGK 2/1832, RA.

⁹² Thesleff t. Reh binder 13.9.1839, StS 63/1840, RA. FPE Bba 1–3, GGK 31/1834. A. Armfelts memorial 20.5.1854/409, StS Da 44, RA.

⁹³ SKVR III:1 987.

⁹⁴ 'Holernyj bunt v novgorodskih voennyh poselenijah 1831 g. Iz vospominanij A.K. Gribbe', *Russkaja starina* XI (november) 1876, s. 514. GGK 31/1834 (1696, 1804, 2052, 2073, 2609) innehåller uppgifter om sex deserterade finländska matrosar som häktats i Finland.

⁹⁵ Gg t. ss 7.2.1833, StS 56/1833, RA.

(alltså inte för borgare eller enskildas bönder). I sina försök att finna utvägar att underlätta lejandet av finnar utan att röra vid förbudet att värva volontärer i Finland hade Kiselev kommit till att det bästa vore att värvning fick äga rum vid kamerallhovet i Petersburg; kvittenser över värvade kunde därifrån föryttras till "hugade speculanter".⁹⁶

Ministerstatssekreterare Rehbinders, som bad passexpeditionen om ett utlåtande och i "confidentiell väg" kommunicerade med senaten, ansåg att huvudfrågan var "huruvida det i allmänhet vore nyttigt och lempligt att tillägga Finska Infödingar rättighet, att frivilligt ingå i Rysk Krigstjenst och låta anvärfva sig till Recryter".⁹⁷ Svaren visar den brytning som höll på att ske i synen på befolkningspolitiken. Senaten ansåg att Kiselevs regler i det närmaste undanröjde de olägenheter och missbruk som gett upphov till förbudet 1833. Den förutsåg inga större svårigheter om HKM godkände förslaget eftersom

skäligen anledning torde vara till den förmodan, att några andra af Finlands innebyggare, än sådana som utan afsaknad inom Landet kunde umbäras, högst sällan skulle anmäla sig att såsom Rekryter vid Ryska armen varda inskrifne.⁹⁸

Senaten ville liksom i början på decenniet ha garantier för rekryternas kronoutskylder och fattigvård. Med tanke på att en gift man kunde anmäla sig och hans familj falla fattigvården till last, borde något försiktighetsmått vidtas, lämpligen så att en summa, t.ex. 150 rbl, innehölls av kamerallhovet för att sändas till familjen eller församlingen.

Tf generalguvernören A.A. Thesleff var åter övertygad om att lejandet av rekryter från Finland medförde mera skada än nytta för landet och riket. Unga män undandrogs från landets uppärbetning till ingen nytta för riket eftersom många dog. Passexpeditionen var lika kritisk och återopade sina förslag om strikt kontroll från 1831. Dessutom ställde expeditionen frågan om värvningen kunde anses meningsfull. Eftersom flera tusen finländare tagit värvning 1831–1833, de flesta för en vida ringare betalning än de 400 rbl som nu var aktuella, kunde man anta att antalet volontärer skulle bli stort, i synnerhet då överflyttningen av personer ur den arbetande folkklassen även i övrigt var i stigande:

⁹⁶ Kiselev t. Rehbinders 5.8.1839, StS 63/1840, RA. Olga Crisp, *Studies in the Russian Economy before 1914* (London 1976), s. 75, 80–81, 90.

⁹⁷ Rehbinders t. Klinckowström 7.9.1840, StS 63/1840, RA.

⁹⁸ Klinckowström t. Rehbinders 13.9.1839 med bifogad PM, StS 63/1840, RA.

Genom den å nyo föreslagne värfningen af Finnar skulle detta glest bebodda land således få vidkännas en ännu större förlust af de arbetskrafter, hvilka i anseende till dess nordliga läge och mindre fruktbara jordmän, för sjelfva jordbrukets fortgående bestånd, äro oumbärlige.⁹⁹

Passexpeditionen var angelägen om att de nya reglerna endast skulle gälla finländare som själva anmälde sig som volontärer vid kameralhovet eller rekrytkommissionen i Petersburg. Enskilda skulle inte få värva för egen eller annans räkning, ge förskott eller ingå kontrakt. Vidare borde ett uttryckligt förbud stadgas för värfvare och ombudsmän att bege sig till Finland. Annars fruktade expeditionen ett ”förnyande af de stora missbruk och bedrägerier, som under åren 1831, 1832 och 1833 uti Finland eller med Finske infödingar af värfvare föröfvades”.

I sitt utlåtande följde Reh binder i huvudsak senatens linje, men ställde som ett villkor att värfningsförbudet i Finland skulle upprätthållas. De delar av de nya bestämmelserna som gällde Finland meddelades guvernörerna i cirkulärbrev; de fick fullmakt att avgöra om de penningmedel som avdrogs för familjens underhåll skulle tilldelas denna direkt eller överstyras till församlingen, som i så fall var skyldig att ta hand om dem. Vidare inskräptes att 1833 års förbud mot ”volontärens legande i Finland för Ryska Bönders och Borgares räkning” fortfarande var i kraft. Det förefaller som om de nya på frivillighet och eget initiativ vilande bestämmelserna inte skulle ha åstadkommit önskat resultat eftersom ett cirkulärbrev tre år senare uppmanade guvernörerna att i kyrkorna låta kungöra bestämmelserna samt ”de fömoner, som erbjudas Finnar, hvilka önska att af Ryska Kronan låta anvärfva sig till recruter”. I mitten av seklet uppgav von Haxthausen dock att ersättaryrket i Rysslands norra och västliga delar inte längre bedrevs av andra än polacker och finländare.¹⁰⁰

Frågan aktualiserades på nytt ett kvarts sekel senare då tf chefen för Tjugotredje divisionen 1868 väckte frågan huruvida en ny förordning om ”militärpligts öfverlåtande åt annan person” kunde utsträckas till finska infödingar. Krigsministern begärde utlåtande av kommittén för granskning av rekryte-

⁹⁹ Otto Reh binder t. Reh binder 18.9.1839 med ”Anmärkningar öfver Förslaget till regler för Recrüternes legande” o. Thesleff t. Reh binder 13.9.1839, StS 63/1840, RA.

¹⁰⁰ Reh binder t. Kiselev, odat., Kiselev t. Reh binder 9.11.1839 o. 8.1.1840 (g.st.), StS 63/1840, RA. *Kejs. bref* 24.2.1840, s. 186 o. 13.6.1843, s. 35. *PSZ* 13030/27.12.1839, § 12–20. Värfning förekom fortfarande, jfr t.ex. skriftväxlingen rörande två finnar som synbarligen låtit värva sig och därefter inskrivits som bergsbönder i Petrozavodsk ujezd, StS 190/1841, f. 83–98, RA. von Haxthausen, s. 310.

ringsstadgan, som ansåg att eftersom finnar tidigare haft denna rätt fanns det inga skäl att ”vägra dem inträde såsom militärpligts mottagare”.¹⁰¹

Krigsministeriet instämde, men de finländska myndigheterna var av annan åsikt, denna gång med nya, finskpatriotiskt präglade motiveringar. Senaten rekapitulerade de missbruk som lett till 1833 års förbud. Eftersom detta fortfarande var i kraft och tidigare bestämmelser om lejande av frivilliga rekryter genom kronans åtgärd upphävts, kunde den förordning krigsministern åberopat följaktligen inte utsträckas till finska infödingar. Dessa hade nu blivit helt outhärliga. Med hänvisning till folkets ”lynne och lefnadsätt” påpekade senaten

att förberörda nådiga förordnings utsträckande till finska infödingar ej heller skulle blifva i militäriskt afseende förmonligt, emedan det torde kunna antagas vara af erfarenten bestyrkt, att olikhet i språk och andra förhållanden ofördelaktigt inverkar på sådana personers lämplighet till krigstjänst.¹⁰²

Armfelt kompletterade analysen av folkkaraktären:

Genom längre tids erfarenhet har ådagalagts att finnarne, hvilka i allmänhet äro sin hembygd tillgifne samt fallne för jordbruket, lemna hemmet och sina göromål endast då, när de äro odugliga eller icke benägna för regelbundet arbete, eller då de höra till lösdrivarens klass. Upplägning af såbeskaffade i moraliskt hänseende opålitliga individer, hvilkas antal för närvarande i Finland, i följd af flere efter hvarandra följande missväxtår, betydligt ökats, kan icke medföra någon väsentlig nytta för militärtjensten.¹⁰³

Krigsministern menade att 1833 års förbud redan upphävts genom det gällande rekryteringsreglementet. Missbruken hade härrört från enskilda personers verksamhet, nu skedde lejandet genom rekrytkommissioner och truppförband. Vidare påpekade han att man, inte minst till följd av nödåren, kunde vänta att finländare skulle vara intresserade av att bli rekryter; Tjugotredje divisionen hade väckt frågan därför att många hugade anmäla sig.¹⁰⁴

Senaten vägrade godkänna tolkningen och hänvisade till att förbudet nämndes 1840: finska infödingar fick alltså inte lejas inom Finland. Däremot förelåg inga hinder för finska infödingar som kom till Ryssland med veder-

¹⁰¹ Krigsministeriets generalstab t. mss 1.11.1868, avskr. BD 530/40 1868, RA.

¹⁰² Sen. pleniprot. 21.12.1868, s. 1511–1512, 7.6.1869, f. 391–393, sen. t. gg 7.6.1869, GGK 27/1868, RA.

¹⁰³ Cit. i generalstabschefen t. gg. 16.12.1869, avskr. BD 52/5 1870, RA.

¹⁰⁴ Generalstabschefen t. gg. 16.12.1869, avskr. BD 52/5 1870, RA.

börligt pass att leja sig som rekryter förutsatt att de följde fastslagna procedurer.¹⁰⁵

Det blev ingen större värvning och 1879--1900 tjänade finländarna i den egna värnpliktiga armén. Därefter betalade Finland en penningssumma, de s.k. militärmiljonerna, som ersättning för att finländare inte inkallades i krigstjänst. Ännu under första världskriget önskade den ryska armén emellertid inkalla finländare till krigstjänst.¹⁰⁶

Handel med levande själar

Rekrytvärvingen 1831--1833 och den därtill anslutna "olovliga handeln med finska infödingar" blev en rätt kortvarig episod. Man bör i alla fall akta sig för att se den som en kuriositet. Under en mycket kort tid rekryterades finländare till ett antal som var ungefär dubbelt så stort som den registrerade civila flyttningen från Finland till finska och svenska församlingarna i Petersburg under motsvarande tid. Inom forskningen har man betonat att en stor del av migrationen från storfurstendömet till Ryssland bestod av åtminstone relativt sett kvalificerade grupper, officerare, ingenjörer och hantverkare; t.o.m. tjänstehjonen hade en fördel genom att vara personligen fria. Kort sagt har man i allmänhet ansett att finländarna som fri arbetskraft kunde dra nytta av ett slags "nisch" i ett samhälle präglad av livegenskap.¹⁰⁷

Rekrytvärvingen är en påminnelse om att en del finländare i Ryssland placerade sig långt ned på den sociala skalan. Det gäller också Petersburgs finländska prostituerade och tiggare. Den s.k. barnexporten, "handeln" med barnarbetare, från östra Finland utgör ett annat exempel.¹⁰⁸ Det är värt att tänka över att tusentals finländare lät värva sig för i praktiken resten av livet som ersättare för livegna. Det är möjligt att en del blev bedragna eller avsåg att rymma och att andra var alltför omtöcknade av brännvin för att inse vad de gjorde. Största delen var i alla fall medvetna om vad de gav sig in på, men

¹⁰⁵ Sen. pleniprot. 14.2.1870, f. 82--83, 14.3.1870, f. 158--161, sen. t. gg 14.3.1870, GGK 27/1868, RA.

¹⁰⁶ Pertti Luntinen, *Sotilasmiljoonat*, Hist. tutk. 125 (Helsinki 1984). Oiva Turpeinen, 'Jägarrörelsen och de ryska planerna på att inkalla finländare till militärtjänst år 1916', *HTF* 1979, s. 329--340.

¹⁰⁷ Jfr diskussionen i Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703--1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 130 (Helsingfors 1983), s. 315--383.

¹⁰⁸ Engman, *S:t Petersburg och Finland*, s. 369--383.

levde synbarligen i så knappa förhållanden att skaldens ord om att Finland behövde alla sina söner hade ringa relevans för dem.

En annan tankeställare ger hanteringens karaktär och alla dessa transaktioner, som också då de var lagliga måste betraktas som skäligen tvivelaktiga. Forskarna har talat om att människorelationerna på landsbygden under liv-egenskapens slutskede antog en "varukaraktär".¹⁰⁹ Det skulle inte ha varit någon nyhet för Gogol, som kände till hur man kunde handla med döda själar. Karakteristiken passar också in på handeln med finska infödingssjälar 1831–1833.

¹⁰⁹ V.A. Aleksandrov, *Selskaja obsjtjina v Rossii (XVII–natjalo XIX v.)* (Moskva 1976), s. 292–293. Jfr även hittebarnshanteringen, R a n s e l, passim o. M a x E n g m a n, 'Hittebarnets värld i 1700- och 1800-talets Europa – Findelhuset i S:t Petersburg och Finland', *HTF* 1990, s. 399–445.

Lydia Sesemann

Finlands första kvinnliga doktor

MARJA ENGMAN

Den 9 december 1996 anordnades vid Helsingfors universitet en kvinnomaton, där forskare presenterade forskning rörande kvinnor. Avsikten med denna parad av föredrag var att fästa uppmärksamhet vid att landets första kvinnliga doktorer hade vunnit sin doktorsvärdighet vid universitetet hundra år tidigare. Karolina Sidonia Eskelin tilldelades medicine och kirurgie doktors värdighet vid medicinska fakultetens sammanträde den 8 december 1896 – hon hade försvarat sin avhandling *Studier öfver tarminvagination* ett år tidigare i december 1895. Endast tre dagar efter medicinska fakultetens beslut beviljades Tekla Johanna Virginia Hultin filosofie doktors värdighet på samma sätt utan solenn promotion. Hon hade disputerat i juni på avhandlingen *Historiska upplysningar om bergshandteringen i Finland under svenska tiden I. Jernbruken*.

De första kvinnliga doktorerna vann sin grad ett kvarts sekel efter att den första kvinnliga studenten, Maria Tschetschulin år 1870 fått tillstånd att avlägga studentexamen och inleda universitetsstudier. Tolv år senare hade den första kvinnan som avlagt slutexamen, Emma Irene Åström, promoverats till magister vid filosofiska fakultetens promotion våren 1882.

Tschetschulin, Åström och Eskelin bildar en kanoniserad trio av banbrytare i fråga om kvinnors universitetsstudier i Finland, men Finlands första kvinnliga doktor var Lydia Maria Sesemann från Viborg, som blev doktor i kemi vid Zürichs universitets filosofiska fakultets andra, naturvetenskapliga sektion våren 1874. Hennes prestation uppmärksammades i en kort notis i *Finlands Allmänna Tidning* en månad efter promotionen: "En finska, fröken Sesemann har enl. utländska blad vid universitetet i Zürich tagit doktorsgrad i naturvetenskap och matematik." *Suomenlehti* i Viborg upprepade nyheten ett par dagar senare: "Neiti Sesemann tästä kaupungista on Zyrichin yliopistossa Sveitsinmaalla ottanut tohtorin tutkinnon luonnon ja matematikin tie-

teissä".¹ Efter denna knappa publicitet i samtiden blev hon snart glömd av eftervärlden.

När Sesemann framlade sin avhandling diskuterades emellertid kvinnors studier i Zürich i hela Europa på grund av att universitetet var en banbrytare på området. Diskussionen fick en liten avlöpare också i Finland när *Helsingfors Dagblad* året efter Sesemanns disputation tryckte en längre uppsats av professor V. Böhmert från Zürichs universitet. Han konstaterade att i motsats till de s.k. kvinno-universiteten i Förenta staterna och de högre bildningsanstalterna för kvinnor i Ryssland hade man i Zürich gått in för *gemensamma* universitetsstudier för män och kvinnor och beviljat de kvinnliga studenterna samma rättigheter som de manliga. Böhmerts uppsats behandlade utförligt det lämpliga eller olämpliga i att kvinnor och män undervisades tillsammans i medicin – ett uttryck för de attityder som bestämde vad som var viktigt i fråga om kvinnors studier. Han konstaterade att erfarenheten visat att kvinnor kunde studera med framgång. Det framgick av att tio kvinnor redan blivit medicine doktorer. "I den filosofiska fakulteten har en kvinna för sina kemiska studier och sin dissertation erhållit doktorsvärdigheten" – kvinnan var Lydia Sesemann, som alltså inte bara blev Finlands första kvinnliga doktor utan också den första kvinnliga filosofiedoktorn vid Zürichs universitet och en av de första i Europa.²

Kvinnor vid universitet

1860-talet var ett decennium av genombrott för kvinnors universitetsstudier i Europa. I Frankrike öppnades universitetens samtliga fakulteter utom de teologiska för kvinnor 1867. Föregångaren i Schweiz var Zürichs universitet, som på 1840-talet gav två schweiziska kvinnor rätt att åhöra föreläsningar i filosofi. År 1865 fick två ryska kvinnor rätt att åhöra naturvetenskapliga föreläsningar. Den ena av dem, Nadezjda Suslova, avlade som första kvinna i Europa medicine doktors examen två år senare. Ända fram till första världskriget var Zürichs universitet ett av de viktigaste centra för utbildningen av kvinnliga läkare. Huvuddelen av de kvinnliga studenterna var emellertid utlänningar; den största gruppen var ryska undersåtar, av vilka en stor del var

¹ *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1874, *Suomenlehti* 16.6.1874. *Das Frauenstudium an den Schweizer Hochschulen* (Leipzig-Stuttgart 1928), s. 34.

² V. Böhmert, 'Universitetets i Zürich erfarenheter beträffande kvinnornas studier', *HD* 5-6.2.1875.

judar eller tillhörde andra minoritetsnationaliteter. De andra schweiziska universiteten följde Zürichs exempel på 1870- och 1880-talen.³

I Norden öppnades universiteten för kvinnor i Sverige 1873, i Danmark 1875 och i Norge 1882. I Finland fick den första kvinnan, den ryska köpmannadottern Maria Tschetschulin från Helsingfors 1870 dispens för att avlägga studentexamen; då hon fick sitt studentbetyg våren 1870 blev hon den första kvinnliga studenten i Norden. Hon åhörde en tid föreläsningar vid universitetet, men övergick sedan till en kommersiell bana som handelskorrespondent. För den följande kvinnliga studenten Emma Irene Åström förklarade hon: "Jag vill inte på något sätt emancipera mig". Åström fick dispens 1871, men inledde sina studier först 1873 och avlade sin fil.kand. 1882. Efter henne beviljades ingen kvinna studierätt på nästan femton år. De följande kvinnliga studenterna var Karolina Eskelin och Ina Rosqvist, vilka avlade studentexamen 1885 och blev läkare. Den första kvinnliga kemisten Signe Malmgren disputerade i Helsingfors 1903 på avhandlingen *Synthesen vermitels Bromcamphers und Magnesiums*.⁴

Studierätten i Finland, liksom andra frågor rörande universitetet, avgjordes i sista hand i S:t Petersburg; de förändringar som ägde rum i Ryssland avspeglades på många punkter också i Finland. Kvinnor fick rätt att åhöra föreläsningar i Ryssland 1859, men efter 1862 års studentoroligheter, då också en kvinna häktades, återtogs rätten. I och med att studiemöjligheterna stängdes i hemlandet började kvinnor söka sig till studier utomlands, fr.a. i Schweiz. En del av dem radikaliserades politiskt och råkade i svårigheter då de återvände. Denna utveckling fick den ryska regeringen att förhålla sig mera positivt till studier i hemlandet. År 1872 inleddes medicinsk undervisning för kvinnor och fyra år senare uppfyllde den samma krav som undervisningen för män. Från slutet av 1870-talet kunde kvinnor även studera vid andra fakulteter. Undervisningen inskränktes för en tid som en följd av den politiska utvecklingen på 1880-talet.⁵

³ 'Schweiz', *Lexikon der Frau* 2 (Zürich 1954).

⁴ Emma Irene Åström, *Mitt liv och mina vänner* (Helsingfors 1934), s. 82. Matti Klinge, *Studenter och idéer. Studentkåren vid Helsingfors universitet 1828-1960* III, 1872-1917 (Helsingfors 1978), s. 160. Greta Wieselgren, *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnas rätt till ämbete*, Kvinnohistoriskt arkiv 7 (Lund 1969), s. 16-19.

⁵ 'Russland', *Lexikon der Frau* 2. Richard Stites, *The Women's liberation movement in Russia. Feminism, nihilism and bolshevism 1860-1930* (Princeton, N.J. 1978), s. 52-55. Linda Harriet Edmondson, *Feminism in Russia 1900-1917* (London 1984), s. 15-19.

Bland de kvinnor som sökte sig till studier i Västeuropa fanns flera betydande naturvetare. Sonja Kovalevska (f. Corvin-Krukovski) studerade privat i Heidelberg och kallades 1884 till en professur i matematik vid den privata högskolan i Stockholm. Den första kvinnan som fick en ordinarie professur var Marie Curie (f. Sklodowska) från Warszawa. Hon utnämndes 1906 till innehavare av lärostolen i fysik vid Sorbonne efter sin man Pierre Curie.

Nadezjda Suslova kom ur bondeståndet och man har särskilt framhåvt att hon uppmuntrades av sin mor. Sonja Kovalevska:s far var general i artilleriet, medan Marie Curie:s föräldrar var lärare. Hur passar en grosshandlardotter från Viborg in i detta sällskap – kanske bättre än man vid första anblicken skulle tro.

Familjebakgrund

Lydia Sesemann föddes den 14 februari 1845 som dotter till grosshandlaren i Viborg Mikael Carl Sesemann (1797–1865) i dennes andra äktenskap med Antonie (Antoinette) Williams (1822–1896). Familjen var stor, ty Sesemann hade tre döttrar och tre söner i sitt första äktenskap samt fyra döttrar och tre söner i sitt andra äktenskap.⁶

Mikael Carl Sesemann var delägare i trävarufirman Rosenius & Sesemann samt dansk konsul. Han gifte sig första gången 1829 med Maria Charlotta Jænisch som tillhörde en annan känd viborgstysk släkt. Hans äldste son Johan Georg fortsatte i faderns fotspår och blev grosshandlare. Den äldsta dottern Anna Elisabet gifte sig med kommerserådet Fredrik Wahl, som efter hennes död gifte om sig med hennes yngre syster Olga Henriette. En tredje syster gifte sig med kommerserådet Paul Wahl.

Mikael Sesemanns andra hustru Antoinette Williams var född i München eller enligt en annan uppgift i Kiev. Hennes föräldrar var Karl Williams (1777–1847) och Christine Holtz. Farfadern var en lettisk bonde Vilunes, som var smed på baron Wrangells gods Lude i Waik. Hans söner Karl och Peter frigavs och tog namnet Williams. Karl studerade vid filosofiska fakulteten i Dorpat 1803–1809. Han verkade som tekniker och godsägare i södra Ryssland och slutligen som chef för Rokkala glasbruk på Karelska näset. Han avled i Viborg 1847.⁷

⁶ Om familjen Sesemann, se släkttavla i J. W. R u u t h, *Viborgs stads historia* 2 (Helsingfors 1906), s. 1138–1144.

⁷ Professor E r i k A m b u r g e r, Giessen, har vänligen i brev 15.12.1986 meddelat upp-

Av Mikael Sesemanns barn i andra äktenskapet gifte sig den äldsta dottern Alexandrine Antoinette med härdshövdingen F.W. Poppius. Lydia Maria var den näst äldsta och hennes ett år yngre syster Maria Louise gifte sig med I. Greggiat. Sönerna Carl Julius och Voldemar Emmanuel avled båda före de hann fylla 30 år, medan en släkttavla från 1906 om den tredje, Robert Wilhelm, uppger "försvunnen år 1888". Den yngsta dottern Helene Christine (f. 1861) bodde enligt släkttavlan i Tyskland.

Familjen Sesemann hörde till Viborgs tyska köpmannasocietet liksom släkterna Hackman och Wahl. Släktens första representant Hans David Sesemann invandrade 1661 till Viborg från Lübeck. Släkten har bevarat sitt tyska språk fram till vår tid. De tyska köpmanssläkterna bildade en krets med många inbördes kontakter. I sin skildring av firandet av Mariedagen på familjen Hackmans Herttuaala någon gång på 1840-talet beskriver Ö r n u l f T i g e r s t e d t hur sällskapet i skymningen promenerar i parken:

Fru Marie själv gör general Makilev den äran, doktor Frankenhäuser konverserar den äldre av Liimattadötrarna, och vid major Belevskis starka arm trippar unga fru Sesemann (född Williams), enligt den mycket seende Klingender "en förförisk och frestande" liten varelse, "so richly endowed by nature with arrondissements, that she wears a Boa Constrictor, or tippet, round her shoulders, the hairy ends of which, meeting in front, hide the profusion and extraordinary protuberance of her virgin bosom".⁸

Enligt Tigerstedt bestod sällskapet ytterligare av de båda sönerna Hackman med fruar, Paul Wahl som eskorterade den yngre fröken Thesleff och i assessor Cedercreutz sällskap den lilla mamsell Emmy, som försökte verka äldre än sina 16 år. Den unga fru Sesemann med den yppiga bysten var Lydia Sesemanns mor.

En uppfattning om den blivande doktors eget utseende får vi på ett fotografi som någon gång på 1860-talet tagits i en av Paris berömdaste ateljéer. Vid samma tillfälle avporträtterades också en av hennes systrar och en bror. Vem som helst avfotograferades inte i Nadares ateljé, kundkretsen representerade en europeisk elit. Bilden visar en allvarsam ung dam. Dräkten representerar tydligen nyaste modet, ty systemen bär en mycket likartad. Den avporträt-

gifter om familjen Williams. Registrering av Antoine Sesemanns död, Stadtarchiv München, enl. brev 28.8.1986.

⁸ Ö r n u l f T i g e r s t e d t, *Huset Hackman. En viborgensisk patriciersläkts öden 1790-1879 I* (Helsingfors 1940), s. 500-501. Allmänt om Viborgs tyskar, Robert Schweitzer, *Lübecker in Finnland*, Veröffentlichungen der Stiftung zur Förderung deutscher Kultur 2 (Helsinki 1991) och *Die Wiborger Deutschen*, ibid. 3 (Helsinki 1993).

Lydia Sesemann fotograferad i Nadares studio i Paris (Åbo Akademis bildsamlingar).

terade brodern förefaller lång och smärt jämfört med sina robustare – och synbarligen också äldre – systrar.

Doktor Sesemann

Jag har inte påträffat uppgifter om att Lydia Sesemann skulle ha besökt någon av de enskilda tyska skolor som verkade i Viborg på 1840- och 1850-talen, även om de biografiska uppgifter hon lämnade in till Zürichs universitet uppgav att hon besökt ett privatinstitut och efter fullgjord kurs fått dimissionsbetyg.⁹ Oberoende av om hon gått i skola växte hon upp i en miljö där man lade vikt vid kvinnors utbildning. I Viborg verkade landets äldsta flickskola, Töchterschule, som grundats under Katarina II och senare ombildats till en svenskspråkig fruntimmersskola. Den ryska överklassens tradition

⁹ Matrikeluppgifter rörande Lydia Sesemann i Staatsarchiv des Kantons Zürich, enl. brev 15.9.1986.

att urbilda också sina döttrar slog rot i Gamla Finland på ett sätt som inte hade motsvarigheter på andra håll i storfurstendömet.¹⁰

Efter mannens död flyttade Antoine Sesemann till Stuttgart – äldsta dotterns äktenskap med F.W. Poppus ingicks där följande år. Enligt uppgifter från stadsarkivet bodde konsulinna Sesemann på flera adresser i staden mellan åren 1867 och 1877, men adressböckerna ger inte upplysningar om huruvida barnen bodde hos henne.¹¹

Under vistelsen i Tyskland tog Lydia Sesemann privatlektioner särskilt i matematik och latin som en förberedelse för sina akademiska studier. Hon studerade vid filosofiska fakulteten i Zürich från vinterterminen 1869–1870 till vinterterminen 1873–1874 med kemi som huvudämne. Våren 1874 försvarade hon sin dissertation i organisk kemi *Ueber Dibenzyllessigsäure und eine neue Synthese der Homotoluylsäure*. Handledare var professorerna Victor Merz (1839–1904) och Wilhelm Weith (1846–1881).¹² Vid denna tid forskade man aktivt i Tyskland kring olika ämnens reaktioner, men undersökningarna hade inga omedelbara praktiska tillämpningar. En likartad forskningsinriktning vann insteg i Finland ett par decennier senare under professorerna Ossian Aschan och Gustaf Komppa.¹³

Lydia Sesemann publicerade en kort presentation av sin undersökning, 'Ueber die benzylierte und dibenzylierte Essigsäure' i den centrala tidskriften *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft* 1873. Samma år nämndes hennes undersökning i O. Meisters redogörelse för verksamheten inom Kemiska sällskapet i Zürich i samma tidskrift.¹⁴ Hennes handledare redogjorde 1877 för universitetets laboratorium och samtidigt för Lydia Sesemanns undersökning med motiveringen att den inte skulle få någon fortsättning:

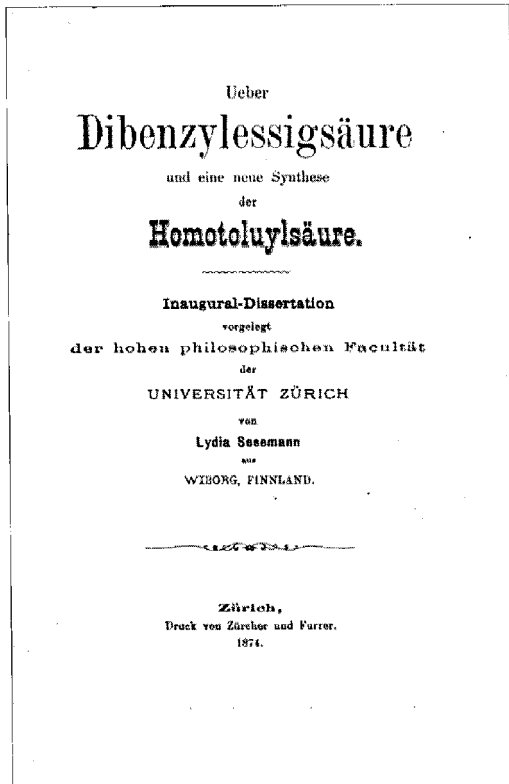
¹⁰ Sisko Wilkama, *Naissivistysten periaatteiden kehitys Suomessa 1840–1880-luvuilla* (Helsinki 1938), s. 25–31. Aura Korppi-Tommola, 'Naisten kasvatuksen ja koulutuksen tutkimus', *Naiskuvista todellisuuteen* (Helsinki 1983), s. 143. Maija Rajainen, *Vanhain Suomen koulut I. Normaalkoulut 1788–1806* (Helsinki 1940). Edmondson, s. 12–13, 16–19.

¹¹ Adressböcker 1867–1877, Stadtarchiv Stuttgart, enl. brev 16.11.1987.

¹² Matrikeluppgifter rörande Lydia Sesemann i Staatsarchiv des Kantons Zürich, enl. brev 15.9.1986. Uppgifter ur Universitätsarchiv, Zürich enl. brev 30.9.1986. Beträffande handledarna, se *75 Jahre chemischer Forschung an der Universität Zürich. Verfasst von den Studierenden der Chemie* (Zürich 1909), s. 28–46.

¹³ Terje Enkvist, *The history of chemistry in Finland 1828–1918*, The history of learning and science in Finland 1828–1918 6 (Helsinki 1972), s. 83–91, 121–127.

¹⁴ *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft* 6 (1873), s. 1085–1087, 446.

Es sind von Fr. L. Sesemann im Jahre 1874 einige Versuche über benzylirte Essigsäure ausgeführt worden. Da die Arbeit im hiesigen Laboratorium kaum fortgesetzt werden dürfte, so wollen wir die einmal vorliegenden Ergebnisse nicht länger zurückhalten.¹⁵

Undersökningen nämndes ytterligare samma år, 1877, i *Chemisches Central-Blatt*, men det förefaller som om detta skulle ha blivit Lydia Sesemanns sista framträdande på de vetenskapliga vädjobanorna.¹⁶

Om Lydia Sesemanns studietid vet vi att hon bodde hos tre olika familjer. Hennes första hyresvärd var professorskan Otilie Kapp-Rappard i Fluntern,

¹⁵ V. Merz & W. Weith, 'Mittheilungen aus dem Universitäts-Laboratorium in Zürich', *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft* 10 (1877), s. 758.

¹⁶ *Chemisches Central-Blatt* 3. Folge, 8 (1877), s. 521.

där hon bodde vintern 1869 och sommaren 1870. I samband med professor-skan används termen "weibliches Erziehungsinstitut" och om henne själv ti-teln "Erzieherin" – synbarligen bodde Lydia Sesemann de första åren i helin-ackordering. Senare bodde hon hos fabrikören och vinhandlaren Johannes Ottiker (vintern 1870 till våren 1872) och hos köpmannen Lebrecht Brunco (vintern 1872 till vintern 1873), båda i Hottingen.¹⁷

Studentkor i Zürich

Under de år Lydia Sesemann studerade i Zürich hade universitetet ett rekord-antal kvinnliga studenter. När hon inledde sina studier vinterterminen 1869–1870 studerade sammanlagt 14 kvinnliga studenter i Zürich: nio från Ryssland, tre från Storbritannien, en från Förenta staterna och en från Schweiz. Under de följande åren ökade antalet kvinnliga studenter starkt; en viktig orsak var att universitetet inte krävde någon form av studentexamen. Under sommarterminen 1872 var de kvinnliga studenterna 63 till antalet och under följande läsår 1872–1873 nästan dubbelt fler, 110. Av dessa var hela 94 från det ryska riket, fem från Tyskland, tre från Schweiz, två från Österrike-Ungern, två från Serbien och en från Storbritannien respektive Förenta staterna. Vårterminen 1873 hade antalet ytterligare ökat till 114, av vilka 99 från Ryssland. Under de följande läsåren stabiliserades antalet på en betydligt lägre nivå och antalet kvinnliga studenter höll sig länge kring trettio av vilka knappt hälften kom från det ryska riket.¹⁸ För Finland fick Zürich aldrig samma betydelse som för de ryska "studentkorna". Utöver Lydia Sese-mann studerade också pedagogen Maikki Friberg i Zürich i slutet av 1890-talet, men hon framlade sin avhandling i Bern.

Universitetsmyndigheterna var inte enbart trakterade av anstormningen från Ryssland:

Zürich har onekligen icke varit förskonadt för de faror och missbruk för hvilka allt nytt är utsatt. Zürich var en tid öfversvämmadt af ryska studentinnor, af hvilka väl en del egnade sig åt allvarliga studier, men en annan del tillhörde en rysk emigrant-koloni, för hvilken inskrifningen vid universitetet blott var der beqvämaste sätter att få statsunderstöd.¹⁹

Universitetet gick därför från 1873 in för att såväl manliga som kvinnliga

¹⁷ Adressböcker, Stadtarchiv Zürich, enl. brev 17.10.1986.

¹⁸ H. H e n k e, *Statistik der Universität Zürich in den ersten fünfzig Jahren ihres Bestehens von Ostern 1833 bis Ostern 1883* (Zürich 1883), s. 52.

¹⁹ B ö h m e r t i *HD* 5.2.1875.

"Kursistka", åhörare vid de högre universitetskurserna för kvinnor i Ryssland, målning av Nikolaj Jarosjenko 1883.

utländska studerande skulle kunna visa att de "ega en högre förberedande bildning" innan de fick inskrivas. Det framgår inte i vilken utsträckning universitetet bekymrade sig för studentkornas politiserande. De grundade klubbar och ett bibliotek. En del hade kontakter med Lavrov och Bakunin, vilka besökte Zürich i början av 1870-talet; somliga engagerade sig i konspirativ verksamhet. Till Lydia Sesemanns ryska studiekamrater hörde bl.a. med.stud. Vera Figner, senare känd som populist, terrorist och fånge i Schlüsselburg.²⁰

²⁰ Daniela Neumann, *Studentinnen aus dem Russischen Reich in der Schweiz (1867–1914)*, Die Schweiz und der Osten Europas 1 (Zürich 1987), s. 117–121. Det förekom kritik mot att de utländska kvinnliga studenterna hade otillräckliga förkunskaper, bl.a. i tyska. För att bemöta kritiken anhöll kvinnliga studenter av flera nationaliteter, bland dem även de ryska

Lydia Sesemann bodde de första åren i samma stadsdel som de flesta ryskorna. Man kan anta att hon kunde ryska och umgicks med sina landsmän, men det finns inga tecken på att hon deltog i deras politiska verksamhet.

Den ryska regeringen följde genom sina agenter med stigande oro hur situationen utvecklades i Zürich. I maj 1873 utfärdades en förordning som fastslog att de kvinnliga studenterna måste lämna universitetet före årets slut ifall de avsåg att söka befattningar som var beroende av regeringen eller om de hade för avsikt att avlägga en examen vid en rysk läroanstalt – ett år tidigare hade undervisningen i medicin åter öppnats för kvinnor. I förordningen motiverades åtgärden också med att de kvinnor som slagit sig ned i Zürich levde ett opassande, d.v.s. osedligt, liv. Största delen av de kvinnliga ryska studenterna fogade sig och flyttade till andra universitet eller återvände till Ryssland. Vårterminen 1874 studerade endast sex kvinnliga ryska undersåtar i Zürich, tre vid medicinska och tre vid filosofiska fakulteten.²¹ Bland de senare fanns också Lydia Sesemann. Hade hon alltså redan vid denna tid beslutit sig för att inte återvända till Finland?

Kvinnors studier tog i huvudsak sikte på allmänbildning, på studier som kompletterade tidigare privatundervisning. Ett tecken på detta är att endast 29 av de kvinnliga studenterna i Zürich 1864–1883 avlade examen – siffran påverkas visserligen av att så många ryskor avbröt sina studier vid universitetet 1873–1874. Av dessa examina avlades 24 vid medicinska fakulteten och fem vid filosofiska. Till de senare hörde Lydia Sesemann, som blev den första kvinnan som disputerade vid universitetets filosofiska fakultets andra sektion. De ryska undersåtarnas betydelse framgår av att den första kvinnan som disputerade vid filosofiska fakultetens första, humanistiska fakultet var Stephanie Wolicka från Warszawa.²²

Lydia Sesemann lämnade Zürich våren 1874. Hon bodde i München tillsammans med sin syster Helene 1896–1901 och från 1907 framåt. Åren 1903–1907 bodde systrarna i Lausanne; enligt egna uppgifter till myndighe-

undersåtarna Lydia Sesemann och Maria Bokova, 1870 om att kvinnliga studenter skulle antas vid universitetet först då de kunde uppvisa ett intyg över tillräckliga förberedande studier. J. M. Meijer, *Knowledge and revolution. The Russian colony in Zuerich (1879–1873)* (Assen 1955), s. 57, 177.

²¹ Barbara Alpern Engel, *Mothers and daughters. Women of the intelligentsia in nineteenth-century Russia* (Cambridge 1983), s. 156–159. Neumann, s. 25, 97–104. Stites, s. 131–136.

²² Henke, s. 52. *Das Frauenstudium*, s. 34.

terna levde de på räntor och bodde i Villa Bon Espoir. Enligt adressböckerna lämnade de staden den 14 mars 1907 för att resa, Lydia till Finland och Helene till Holland.²³ Synbarligen reste båda dock direkt till München 1907. Där levde de till sin död. Lydia avled den 28 mars 1925 vid åttio års ålder och Helene tre år senare, den 18 januari 1928.

Och vad hände sen?

Vi har en mer eller mindre etablerad bild av de kvinnliga pionjärerna på den akademiska sektorn; de gör sitt val och tvingas kämpa för sin rätt till självförverkligande och karriär.²⁴ Lydia Sesemann passar inte riktigt in i den bilden. Det är inte förvånande att hon kom från en högborgerlig miljö, det gällde många andra kvinnliga universitetspionjärer. Däremot är det något överraskande hur självklart hon träder in i det akademiska – och hur självklart hon igen försvinner ut ur det. Hon vann, tillsammans med ett hundratal kvinnliga studenter från det ryska rikets många nationaliteter, inträde vid Zürichs universitet under den korta period då universitetet inte ställde krav på formell grundutbildning.

Sina studier genomförde Sesemann synbarligen målmedvetet och slutförde dem i Zürich trots att hon till följd av regeringens påbud därmed omöjliggjorde en fortsatt karriär i hemlandet. Det är svårt att avgöra hur en vetenskapsidkare på den tiden förde fram sig själv, men man får intrycket att den unga kemistens undersökningar fick en förhållandevis god offentlighet i fackpressen. Efter disputationen sänker sig emellertid tystnaden. Utan municipalarkivens adressböcker och andra motsvarande register skulle Lydia Sesemann försvinna in i den totala tystnaden.

Den tystnad som omger de sextio år som Lydia Sesemann levde efter sin dissertation kunde ge anledning till mångahanda spekulationer. De källor som stått till mitt förfogande är så knappa att de lika väl kunde vittna om konspirativ verksamhet som om ett liv som rentier med kemin som tidsfördriv under några år. Lydia Sesemanns liv tangerade emigrantrössarnas existens under några år i Zürich, men synbarligen inte mer än så. Individens undgår oss i adressböckernas lakoniska data, men det finns inget som tyder på annat än att hon ville uppnå den högsta lärda graden i kemi och var redo att

²³ Uppgifter ur uppehållsregistren, Archives de la ville de Lausanne, enl. brev 24.11.1987.

²⁴ Jfr *Marija Engman, Det främmande ögat. Alma Söderhjelm i vetenskapen och offentligheten*, SSLF 602 (Helsingfors 1996), passim och där anförd litteratur.

trotsa sin regering på denna punkt, men kanske inte på andra. I släktkretsen Sesemann, med dess förgreningar till släkter som Parland, finns förvisso inslag av nonkonformism, men familjetraditionen ger också en bild av att Lydias släktgren skilde sig på denna punkt: den i Tyskland levande grenen av släkten framstod som "die langweiligen Sesemann".²⁵

Det är ytterligare värt att tänka över varför Finlands första kvinnliga doktor – trots ett samtida omnämnande i pressen – blev så totalt bortglömd. Till detta bidrog säkert hennes tysk-lettisk-viborgska släktbakgrund och hennes långa vistelse utomlands. Härtill kom att hon följde en närmast "tysk" bildningsväg – både genom kvinnoutbildningstraditionen i Gamla Finland och den ryska intelligentians tradition av studier utomlands, särskilt i Schweiz. Med den bakgrunden hade hon ingen möjlighet att bli firad som "lagerns första kvinna" som den jordnära lärarinnan Emma Irene Åström eller som en pionjär i stil med den frejdiga läkaren Karolina Eskelin.

Vägen från Viborg över Zürich till ett liv i sysslöshet i München och Lausanne var helt enkelt en återvändsgränd i fråga om nationell berömmelse. Å andra sidan var en examen i Zürich för en utlänning också en återvändsgränd med tanke på fortsatt forskning. När Lydia Sesemann blev doktor fanns det inte någon forskarkarriär för kvinnor, hon fick nöja sig med att vara först.

²⁵ Intervju med syskonen Martha och Märy Sesemann samt Herman Parland, Helsingfors, 1987.

Från periferi till militärt-industriellt komplex

Den ryska Nordens strategiska ställning genom århundradena

ALPO JUNTUNEN

Med Norra Ryssland avsågs i slutet av förra århundradet enbart Arkangelska guvernementet, som sträckte sig från norska gränsen till Ural, där det gränsade till Tobolska guvernementet i Sibirien. Guvernementets areal var 740 347 kvadratverst (1 verst = 1068,8 m), vilket innebar att det var betydligt mer än dubbelt så stort som Finland idag. Enligt 1897 års folkräkning hade guvernementet 315 730 invånare (folkmängden i storfurstendömet Finland var vid samma tid omkr. 2,5 milj). Av invånarna var över 80% ryssar, ca 6% karelar, 7% komi (syryjäner), medan övriga grupper utgjorde kring 7%. Guvernementet var det glesast bebodda i europeiska Ryssland. Medan rikets folktäthet i genomsnitt var 22,2 invånare per kvadratverst, var siffran 0,5 i Arkangelska guvernementet.¹

Guvernementet indelades i åtta ujezd eller distrikt (Kola, Kemi, Onega, Sjenkursk, Holmogor, Arkangel, Pinega och Mezen), men skillnaderna mellan kust och inland spelade en viktigare roll. Befolkningen vid Vita havets kuster ända till Kantalahti bestod av pomorer, ättlingar till kolonister från Novgorod,

---

I boken *Valta ja rautatiet*, som ges ut av Finska Historiska Samfundet under 1997, kommer jag att mera ingående behandla järnvägsbyggandet i nordvästra Ryssland från 1890-talet till andra världskriget.

¹ *Pervaja vseobsjtjaja perepis naselenija Ross. Imp.* Izd. Tsentr. stat. kom. Ministerstva vnutrennih del. Arhangelskaja gubernija (SPb 1899–1904). I. P. Pokrovska ja, 'Naselenija dorevoljutsionnoj Karelii po materialam perepisi 1897', *Voprosy istorii evropejskogo Severa* (Petrozavodsk 1974), s. 92–93.

som bedrev kustseglation och fiske (torsk, lax och sill, d.v.s. navaga). Synnerligen givande fiskevatten fanns vid Kantalahti och Murmankusten. Ishavet, fisket och den lokala handeln hade lockat invandrare också från Finland. I de inre delarna av Kolahalvön bodde lappar som bedrev renskötsel och fiske.

Invånarna i de södra delarna av guvernementet bestod främst av jordbrukande ryssar. Huvuddelen av befolkningen i Kemi och Onega bestod av karelare, som livnärde sig med svedjebruk, jakt och fiske. I synnerhet i Onega var de starkt uppblandade med rysk befolkning. Komi-folket bodde vid de stora floderna Vytzegda, Mezen och Petsjora där de bedrev fiske och jakt samt ren- och boskapsskötsel. De hade också hand om pälshandeln i norr. Samojederna i den nordliga tundrazonen var renskötare och bedrev fångstnäringar.

Guvernementets enda verkliga stad var Arkangelsk, som var centrum för trävaru- och tjärhandeln. År 1895 hade staden 17 665 invånare och var sålunda något större än Uleåborg. Allmänt kan man konstatera att guvernementets näringsstruktur var primitiv och befolkningens levnadsstandard låg, fränsett kusttrakterna. Det nordliga läget försvårade jordbruk och den spannmål guvernementet självt producerade räckte inte ens i de södra delarna för mer än 2-3 månader. Liksom norra och östra Finland förblev guvernementets inre delar en hungerbygd. Införseln av spannmål, liksom andra transporter försvårades av de outvecklade trafikförhållandena. Guvernementet saknade helt järnvägar och ordentliga landsvägar. Det var likaså ont om vägar som kunde trafikeras med vagnar och kärror. Bland det europeiska Rysslands femtio guvernement hade Arkangelska guvernementet minst sådana vägar i förhållande till arealen. På dessa få vägar kunde man närmast trafikera vintertid, när vägytan frös. I Östkarelen och Kola försvårades vägbyggen av den steniga terrängen och i öster av den mjuka jordmånen.

Ryska Norden saknade dock inte trafikleder; invånarna använde sig sedan gammalt av vattentransporter och befolkningen hade koncentrerat sig till vattendragens stränder. I guvernementet fanns 2750 verst farbara vattenleder. Dvina och dess bifloder bildade ett utmärkt trafiksystem, men i Karelen och på Kolahalvön fanns få segelbara floder.² Problemet med vattenlederna var den korta seglationsperioden; den trafikmässiga isoleringen varade i nästan sex månader. Invånarna och myndigheterna insåg trafikens betydelse för att utveckla det stora och glest befolkade guvernementet. Guvernören A.P.

² V. B. Sj a n g i n a, *Gruzovoe sudohodstvo na evropejskom severe Rossii (60-90-gg. XIX v.)* (Syktyvkar 1989), s. 3-11.

Engelhardt företog omfattande resor på 1880-talet och framlade förslag om hur Norden kunde utvecklas. Enligt honom var järnvägsbyggen en grundförutsättning för att utveckla området.³

I ett fattigt och glest befolkat område fanns inga ekonomiska förutsättningar för de investeringar som järnvägarna krävde och Engelhardt anhöll om statligt bistånd. Ekonomiska motiveringar kunde inte ge Norden förtur – det fanns fattiga och underutvecklade områden också på andra håll i kejsardömet. Genom seklerna hade centralregeringens intresse för olika områden stått i samband med strategiska synpunkter. Peter den Store strävade till Östersjön och från 1700-talet var strävan att nå Konstantinopel en central målsättning. Eftersom Norden saknade strategisk betydelse var beslutsfattarna ointresserade av att utveckla regionen.

Förändringar i världspolitiken

Den förändrade utrikespolitiska situationen kom Norden till hjälp i slutet av förra århundradet. Ryssland och Tyskland fjärmades från varandra efter 1890 och Frankrike blev Rysslands viktigaste allierade. Ryssland måste planera sitt försvar så att det svarade mot de ändrade förhållandena. För Frankrike var det viktigt att få ryskt stöd i fall landet råkade i krig med Tyskland. Avsikten var att Ryssland i ett dylikt läge skulle angripa de östra delarna av Tyskland och Frankrike betraktade därför goda trafikförbindelser till Rysslands västgräns som nödvändiga.⁴

Också för Ryssland var de västliga förbindelserna viktiga. Ifall landet drogs in i ett krig med Tyskland och dess eventuella bundsförvanter skulle vägarna västerut stängas. Den enda säkra rutten västerut gick då över Ishavet, men problemet var att trafikförbindelserna från Ishavskusten till de ryska kärnregionerna var dåliga.

Flottpolitiken i Ryssland, liksom i de andra imperialistiska stormakterna, påverkades vid denna tid av den amerikanska sjökrigsteoretikern A.Th. Mahans *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783* (1890); Mahan hävdade att sjömakterna i högsta grad format världen och att den som behärskade haven skulle styra världen i framtiden. Ur Petersburgs och Moskvas perspektiv löpte den kortaste vägen till världshaven över Ishavskusten.

³ A. P. Engelhardt, 'Putevyja zapiski', *Russkij Sever* 6 (SPb 1897), s. 23–25, 35–55.

⁴ D. N. Collins, 'The Franco-Russian alliance and the Russian railways, 1891–1914', *The Historical Journal* 16 (London 1973), s. 777–788.

I februari 1892 utnämndes S.J. Witte till kommunikationsminister. Han var mångsidigt förtrogen med järnvägsfrågor. Sedan Krimkriget hade de ryska järnvägsbyggnaderna styrts av strategiska målsättningar; Witte avvek inte från denna linje, även om han också betonade ekonomiska aspekter. Enligt hans mening kunde strategiska och ekonomiska synpunkter förenas till nytta för riket. Han såg det som nödvändigt att utsträcka bannätet till Rysslands glest bebodda områden och tog alla järnvägsbyggnadsplaner till förnyad granskning: utgående från strategiska och ekonomiska synpunkter prioriterade han banor till Sibirien, Turkestan och Ishavet.⁵

När myndigheterna dryftade den bana som skulle byggas till Ishavet, insåg man att den nordligaste slutstationen för rikets järnvägar fanns i Uleåborg. Witte föreslog därför i juli 1893 att man skulle bygga en bana från Uleåborg till Ishavskusten. Kostnaderna skulle bäras av Ryssland och Finland gemensamt, så att Finland stod för byggnadskostnaderna för sträckningen från Uleåborg till storfurstendömet nordostgräns. För finländarna kom förslaget inte som en total överraskning ty guvernören i Uleåborgs län, Georg von Alftan hade redan på 1860-talet planerat trafikförbindelser från länet till Vita havet och Ishavet. Den första som fick Wittes förslag i sina händer i Petersburg var ministerstatssekreterarens adjoint general Victor Procopé. Han insåg förslagens strategiska betydelse och tog kontakt med von Alftan, som nu som senator svarade för storfurstendömet trafikfrågor. Enligt Procopé var det inte enbart fråga om att främja näringarna, utan om att finländska organ borde bidra till att tillfredsställa rikets behov. Finländarna borde beakta frågans stora politiska betydelse. Procopé fruktade vidare att de finländska planerna på att förena Finlands järnvägsnät med Sveriges skulle väcka misstro i Petersburg. För att främja riksintressena och för att skingra misstron borde senaten förhålla sig positivt till Wittes förslag.⁶

Wittes förslag svarade mot von Alftans tidigare planer och han skickade omedelbart äldre ingenjören vid överstyrelsen för väg- och vattenbyggnaderna, K. Lindberg för att okulärt besiktiga en banlinje från Uleåborg till Kemi vid Vita havet och därifrån till Port Vladimir vid Ishavskusten. Under återresan borde han undersöka en rutt från Petsamo via Sodankylä, Rovaniemi och

⁵ T. H. von Laue, *Sergej Witte and the Industrialization of Russia* (New York 1963), s. 78-92.

⁶ Procopé t. Alftan 19.7.1893, Alftans arkiv, RA. Jfr T. Polvinen, *Die finnischen Eisenbahnen in den militärischen Plänen Russlands vor dem ersten Weltkrieg* (Helsinki 1962), s. 57-58.

Kemi till Uleåborg. Lindberg företog resan omedelbart i sällskap med sitt biträde E. Blomqvist.⁷

I senaten fick förslaget inte den lösning Procopé hoppats. Den inflytelserike G.Z. Yrjö-Koskinen granskade frågan ur ett annat perspektiv; enligt honom skulle byggandet av banan medföra övermäktiga utgifter för Finland, men han hade inget emot planen om Ryssland stod för kostnaderna. Han hade diskuterat frågan med Procopés förman, ministerstatssekreteraren C.W. von Daehn. Som militär ansåg von Daehn att frågan var så viktig att han utarbetade en promemoria för senatören där han framhävde att dennes synpunkter hade varit berättigade ifall det endast varit fråga om att förbättra de ekonomiska förhållandena vid Murmankusten. Det väsentliga var emellertid att det var fråga om en strategisk bana. Som en del av riket berördes också Finland av dess militära problem. Ifall Finland vägrade delta i byggandet av banan kunde kejsardömet med rätta hävda att Finlands självstyre stred mot rikets allmänna intressen. Senaten borde utforma sitt förslag till lantdagen utgående från att det gällde en ytterst viktig fråga, där Finland måste vara med.

Som militär tänkte von Daehn renodlat strategiskt, men beaktade inte vare sig de ekonomiska synpunkterna eller den gryende nationella antagonismen mellan Ryssland och Finland. Den rysknationella pressen kunde inte acceptera att banan byggdes genom Finland. I september och oktober 1893 skrev *Moskovskije Vedomosti*, att områdena i norr utgjorde Rysslands enda väg till öppet hav. Därför borde järnvägen norrut byggas på obestridligt rysk mark. Tidningen ansåg att finländarna försökte vinna fördelar på Rysslands bekostnad och förundrade sig över de petersburgska myndigheternas slapphänthet. De underlät att utföra egna undersökningar i norr, utan lät ett par "tjuder" syssla där på egen hand. De båda ingenjörerna kunde som individer vara hur aktningvärda män som helst, men det strategiska material de samlat in kunde när det kom till finländska journalisters samt herrarna Yrjö-Koskinens, Danielsons och Mechelins kännedom, råka i främmande engelska och tyska händer. Det var likaså oroväckande att Sverige byggde banor i närheten av den ryska gränsen. Över dem kunde en med Sverige lierad fiende få tillfälle att utnyttja det finländska bannätet för ett angrepp på Ryssland.⁸

⁷ Senatens kommunikationsexpeditionen Ca 3, RA. Jfr Polvinen, s. 57. I. Seppinen, 'Rautatie Jämeelle?', *Poliittinen historia, Suomi ja muut* (Oulu 1991), s. 107.

⁸ *Moskovie Vedomosti* 8.9. o. 8.10.1893. Jfr Polvinen, s. 50–61.

Järnvägsfrågan kom upp i senatens ekonomidepartement när Lindberg färdigställt sin rapport. Senaten förhöll sig avvisande på grund av de höga kostnaderna – de byggnadskostnader som skulle falla på Finlands del beräknades uppgå till 50 milj. mk. Härtill kom höga driftskostnader på grund av det stränga klimatet. Vid järnvägarna pågick sedan tidigare ett grundförbättringsprogram, vars kostnader likaså uppgick till 50 milj. mk; det innebar att järnvägarna redan belastade statsfinanserna i hög grad. Ifall Ishavsbanan öppnades för rysk trafik skulle detta kräva grundförbättringar också på sträckningen Petersburg–Tavastehus–Uleåborg, eftersom den ryska materielen var tyngre än den som användes av Finlands statsjärnvägar. I Petersburg skulle man dessutom bli tvungen att bygga en förbindelsebana över Nevan. Kostnaderna skulle allt som allt stiga till omkr. 100 milj. mk utöver de 50 milj. som ingick i Wittes förslag.⁹ von Daehn var missnöjd med senatens beslut och när han överstyrde det till Witte betonade han att det var nödvändigt att snabbt slå fast banans slutstation vid Ishavskusten.¹⁰

I Petersburg sölade man inte. Redan följande vecka meddelade kommunikationsminister A.V. Krivosjejn von Daehn att kejsaren beslutit att tillsätta en kommitté som skulle fastslå den nya banan sträckning. Finland fick utse en representant och von Alfthan inträdde i den militärt präglade kommittén. Till ordförande utsågs ingenjörgeneralen N.P. Petrov, övriga medlemmar representerade krigs-, marin, finans- och kommunikationsministerierna samt rikskontrollverket. Vid den första sessionen i januari 1894 konstaterade Petrov att finansministern föreslagit en bana från Uleåborg till Ishavskusten och att en örlogshamn skulle byggas i norr samt bad arméns och flottans representanter uttala sin uppfattning. Dessa var långt ifrån entusiastiska över planen. Enligt krigsministeriets representant, generalmajor Sollogub var nordkusten öde, nästan obebodd; det skulle bli mycket dyrt att bygga en örlogshamn där. Ifall det uppstod bebyggelse, industri och handel i området borde land- och sjöstridskrafterna ta hand om dess försvar. Marinministeriets representant, generalmajor Tsikalev höll med Sollogub. Militärernas uppfattning fick en avgörande betydelse för kommitténs arbete och den beslöt sig för att granska banan närmast ur ekonomisk synvinkel. I detta skede hade en bana norrut väckt intresse i de kretsar som svarade för utvecklandet av den ryska Norden och det framkom flera förslag för hur banan skulle dras. De byggde

⁹ Sen.ekon.dep.prot. 27.10.1893, RA. Jfr Polvinen, s. 61–62. Seppinen, s. 106–107.

¹⁰ StS 105/1896, RA.

inte på strategiska synpunkter, utan förespråkarna för sträckningarna Kazan–Kotlas och Vologda–Arkangelsk ville utveckla näringslivet i norra Ryssland. Den ursprungliga sträckningen från Uleåborg till Murmankusten förespråkades endast av representanterna för finans- och kommunikationsministerierna. Också enligt deras mening skulle kostnaderna för banan bli mycket höga och länge belasta statsfinanserna. Slutligen beslöt kommittén sig i april 1894 för att rekommendera att den nordliga banan skulle dras från Vologda till Arkangelsk.¹¹

Initiativtagaren Witte nöjde sig inte med detta förslag, utan ledde i juni 1894 personligen en kommission till Murmankusten för att undersöka platsen för den blivande örlogshamnen. Vid hemkomsten utarbetade han en detaljerad rapport för regeringen. Enligt honom var det av yttersta vikt att militärt bygga ut Katarina-hamnen vid Murman; den frös inte och var relativt stor och lätt att försvara, men måste ovillkorligen förbindas med huvudstaden med en tvåspårig järnväg. Utöver sin strategiska betydelse skulle banan utöva ett stort inflytande på Nordens ekonomiska utveckling.¹²

I detta skede blev den ryska aktiviteten i norr känd i England och Sverige–Norge. För att förhindra spekulationer om ett ryskt hot mot Sverige–Norge berättade Witte under sin resa att den ryska aktiviteten innebar att Norden vaknade ur en sömn som pågått i sekler. Därmed skapades goda förutsättningar för att utveckla det ekonomiska samarbetet kring Vita havet och vid Ishavskusten. För att understryka denna strävan höjde Witte vid en middag som ordnats av guvernören i Arkangelsk sitt glas för Oscar II och för goda grannrelationer.¹³

Enligt *P o l v i n e n* innebar Alexander III:s död hösten 1894 att planerna på en järnväg till Murmankusten lades åt sidan för en lång tid; ifall den förverkligats skulle det ha haft betydande konsekvenser för Finland. Witte förloerade emellertid sitt viktigaste stöd och planen omformades enligt snävare militära och ekonomiska synpunkter. Bygget av en örlogshamn vid Murmankusten betraktades som utopistiskt och alltför dyrt. Därför ville militä-

¹¹ Zjurnal komissii po provedeniju zj.d. na sever Rossii, von Alftans arkiv, RA.

¹² S. J. u. W i t t e, *Vospominanija* 3 (Leningrad 1924), s. 320–330. E. K. A r e v a, *Istorija soobuzjenija Murmanskoj (Kirovskoj) zjeleznoj dorogi* (Petrozavodsk 1964), s. 78. G. Å s e l i u s, *The "Russian menace" to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism* (Stockholm 1994), s. 127–128.

¹³ Å s e l i u s, s. 128–130.

terna trots riskerna gå vidare med att bygga en örlogshamn i Libau. Officiellt tillkännagavs beslutet i december 1894.¹⁴

Murmankusten glömdes dock inte bort. Flottan fortsatte sina undersökningar i området redan vintern 1895 och resultatet blev att man började bygga en hamn i Katarina-viken. Ryssland meddelade att det var fråga om en ren handelshamn, men såväl engelsmännen som norrmännen antog att ryssarna snart skulle utveckla den till en flottbas.¹⁵ Under de följande åren riktades den ryska utrikespolitiken och de ryska rustningarna österut och den fruktan man 1892 börjat känna för att bli isolerad från sina västliga allierade sköts i bakgrunden.

Världskriget

Krigsutbrottet 1914 bekräftade hotbilderna om en trafikmässig isolering av Ryssland. Förbindelserna över Östersjön bröts omedelbart efter den tyska krigsförklaringen och rutten över Dardanellerna stängdes när Turkiet anslöt sig till centralmakterna. I Petersburg ansåg man, liksom i de andra stormakternas huvudstäder, till en början att konflikten skulle bli kortvarig. Därför vidtogs inga omedelbara åtgärder för att bygga en järnväg till Murmankusten. Isoleringen var heller inte fullständig. Den sibiriska järnvägen upprätt-höll förbindelserna österut och den smalspåriga banan mellan Vologda och Arkangelsk norrut.¹⁶

Snart blev man dock tvungen att konstatera att rutten över Arkangelsk inte fyllde behoven för den ryska utrikeshandel som bedrevs över den nordliga rutten. I kommunikationsministeriet började man därför bereda byggandet av en bana från Petroskoi (Petrozavodsk) norrut. Till grund för förslaget låg den bana från Petersburg till Petroskoi som man börjat bygga kort före krigsutbrottet. Till en början var avsikten att förlänga banan till Sorokka, men det tillfredsställde inte generalstaben, som krävde att kommunikationsministeriet skulle utarbeta underlag för ett beslut om att dra banan ända till Murman. Ministeriet framlade också i november 1914 en promemoria med tre förslag för en bana till Katarina-hamnen: 1. från Rovaniemi, 2. från Nurmes, 3. från Petroskoi. Av strategiska och nationella skäl betraktades det tredje al-

¹⁴ Polvinen, s. 66–68. *Areva*, s. 78–79. S. V. Slavin, 'K istorii zjeleznodopozjnogo stoitelstva na severe i dorevoljutsionnoj Rossii', *Letopis Severa* 11 (1957), s. 190–192.

¹⁵ Åselius, s. 131–134.

¹⁶ *Istorija zjeleznodorogozjnogo transporta Rossii* 1 (SPb 1994), s. 204–207.

Den brittiska militärdelegationen inspekterade järnvägen i Tjupa i september 1916. (Karelen statsarkiv, Petroskoi)

ternativet som det bästa, eftersom banan då skulle dras i inlandet och på rent rysk mark. Kommunikationsministern föredrog ärendet för kejsaren kort före jul och denne godkände utan reservationer det tredje alternativet, som alltså skulle föredras i ministerrådet.¹⁷

För det tredje alternativet talade givetvis, att man redan beviljat medel för banan Petroskoi–Sorokka. När kommunikationsministern föredrog ärendet i ministerrådet betonade han nödvändigheten av att banan drogs på rysk mark. Ministerrådet enade sig om förslaget och kejsaren stadfäste det den 1 januari 1915. Kejsaren betonade att han såg det som nödvändigt att banan förlängdes till en god hamnplats vid Murmankusten. Med anledning härav gav ministerrådet samma månad kommunikationsministeriet fullmakter att inleda linjeundersökningar för en bana från Sorokka till Murman och beviljade de behövliga medlen.¹⁸

¹⁷ Kommunikationsministeriets arkiv f. 1276, op. 12, d. 596, s. 1, Rysslands historiska centralarkiv, S:t Petersburg.

¹⁸ *Ibid.*, s. 12. *Murmanskaja zjeleznaja doroga 1914* (Petrograd 1916), s. 21–22, 186–187.

Under de två följande åren byggdes en 1046 kilometer lång järnväg till Murmankusten genom de nordliga ödemarkerna. Den finansierades av den ryska staten och de västallierade och byggdes av 140 000 arbetare. Samtidigt byggdes örlogshamnen vid banans slutpunkt. Den 21 september 1916 murades kommunikationsminister A.F. Trepov tillsammans med marinministern grundstenen till staden Romanov na Murmane – efter marsrevolutionen döptes den om till Murmansk. Officiellt öppnades järnvägstrafiken den sista november 1916. Härmed hade Ryssland fått den förbindelse till omvärlden över en järnväg och en isfri hamn som Witte drömt om.¹⁹

Så fort förbindelsen öppnats övertogs ansvaret för transportererna av Petrograd-Moskva-regionens militärtransportavdelning och i början av mars 1917 grundades en motsvarande avdelning för det nordliga transportområdet. För att trafiken skulle löpa smidigt övertogs Olonets-järnvägen, d.v.s. banan Petrograd–Petroskoi, av staten från den första april 1917. I det skedet hade det uppstått ett stort allierat lager vid Ishavskusten, där en mängd materiel väntade på transport till östfronten. Först järnvägen började lösa upp de stockningar som uppstått.²⁰

Hamnen och järnvägen var nödvändiga för flottans underhåll. Vid krigsutbrottet förfogade Ryssland inte över någon flotta på de nordliga haven, men eftersom man endast kunde upprätthålla kontakter med de västallierade i norr måste man vidta åtgärder för att försvara Ishavskusten. För detta behövdes sjöstridskrafter och i juli 1916 utfärdade kejsaren en förordning om grundandet av en nordlig flotta. Minfartyg köptes i England och Förenta staterna, en ubåt i Italien och isbrytare i Kanada. Genom de allierades förmedling lyckades Ryssland av Japan köpa tillbaka fartyg som förlorats i kriget 1904–1905. Det var en besvärlig process att transportera dessa genom Suez-kanalen till Murmankusten–Arkangelsk och de var på plats först vid årsskiftet 1916–1917. För att säkra förbindelserna till Stillahavsflottan började man med hjälp av isbrytarna undersöka möjligheterna att utnyttja Nordostpassagen.²¹ Tyskarna intresserade sig likaså för ententemakternas aktiviteter vid Ishavs-

¹⁹ *Istorija zjeleznodorozjnogo transporta Rossii*, s. 196–202.

²⁰ Murmanbanans byggnadsförvaltnings arkiv f. 320, op. 3, d. 120/938, d. 147/1165, d. 123/964, Karelens statsarkiv, Petroskoi. N. Stone, *The Eastern Front 1914–1917* (London 1917), s. 158.

²¹ L. G. Beskrovnyj, *Armija i flot Rossii v natjale xx v. Otjerki voenniekonomitjeskogo potentsiala* (Moskva 1986), s. 164–165. Jfr D. W. Mitchell, *A History of Russian and Soviet Sea Power* (London 1974), s. 308–310.

kusten, men deras flotta saknade resurser att inleda operationer mot de allierades starkare sjöstridskrafter. Tyskland försökte förhindra allierade transporter över Ishavet, men med ringa framgång, eftersom materielen inte räckte till för den norra fronten. Tyngdpunkten i ubåtskriget låg längre söderut i Atlanten.²²

Revolution och intervention

Revolutionen förändrade inte Murmankustens strategiska ställning, också för revolutionsregeringen var hamnen och järnvägen en viktig rutt ut i världen, något som de röda i Finland snart fick erfa. I januari 1918 inleddes förhandlingar mellan den rådsryska regeringen och det röda folkkommissariatet om reglerandet av relationerna mellan länderna. Utrikeskommisarie Yrjö Sirola föredrog den 31 januari de frågor som borde tas upp i förhandlingarna. En av dem gällde en hamn för Finland vid Ishavet och eventuella järnvägsarrangemang. De egentliga förhandlingarna fördes i Petrograd i slutet av februari. Rådsregeringen krävde fyra telegraflinjer med exterritorialrättigheter genom Finland. En av dem löpte genom Finland från Petrograd till Murmansk. Folkkommissariatet ansåg sig kunna acceptera förslaget för 25–50 år framåt. Den viktigaste frågan gällde gränsen mellan länderna och i anslutning härtill frågan om Petsamo-områdets anslutning till Finland. Från folkkommissariatets sida motiverade man detta med att man redan i februari 1864, då Systerbäcks gevärsfaktori på Karelska näset överfördes till Ryssland, kommit överens om att Ryssland skulle avstå en del av Ishavskusten som fiskeområde till Finland.²³

Senaten hade aktualiserat frågan genast efter marsrevolutionen, men utan resultat. Nu gick bolsjevikerna med på att avstå området mot att Finland som kompensation överlät fästningen Ino på Karelska näset, som ansågs viktig för Petrograds säkerhet. En betydligt svårare fråga gällde en anslutning av Östkarelen till Finland. På denna punkt företrädde de finländska förhandlingarna rent finskationella målsättningar, men frågan berördes inte i det s.k. röda statsfördraget som ingicks den 1 mars 1918. Enligt den finländska delegationens ordförande Edvard Gylling berodde detta på att bolsjevikerna ville överväga frågan på grund av att Murmanbanan löpte genom området.²⁴

²² Mitchell, s. 309.

²³ *Finlands författningssamling* 5/1864. – S. O n n e l a, 'Jäämeren kalastuspaikkakysymys autonomian aikana', *Scripta historica* VI (Oulu 1980), s. 64–66.

²⁴ O. R i n t a - T a s s i, *Kansanvaltuuskunta punaisen Suomen hallituksena* (Helsinki 1986), s. 423–427.

Det röda statsfördraget förlorade sin betydelse när de vita i april 1918 utgick med segern i inbördeskriget i Finland och folkkommisariatet lämnade landet. Murmankusten och de allierades lager av krigsmateriel intresserade också Tyskland, som stödde den vita regeringen. Våren 1918 utredde tyskarna hur nordöstra Finland kunde användas som stödområde för en offensiv mot Ishavskusten. De övervägde att bygga en järnväg eller en smalspårig fältjärnväg i riktningen Rovaniemi–Kemijärvi–Kuolajärvi–Kantalahti, men eftersom de fruktade ett brittiskt anfall från Murman undersökte de också trafikförbindelserna i riktningen Rovaniemi–Sodankylä–Ivalo. I slutet av maj beslöt den tyska politiska och militära ledningen att dra in också Finland i offensiven mot Murman. I juli 1918 företog Östersjödivisionens chef, general R. von der Goltz med adjutanter en underrättelseresa till Kuolajärvi. Allt tydde på att tyskarna avsåg att angripa, men operationen förhindrades av de svåra förhållandena och den finländska arméns svaghet. Finländarna var också mera intresserade av Östkarelen än av ett angrepp på Murmankusten.²⁵

Den tyska närvaron i Finland och de finska frändefolksaktivisternas strävanden väckte nervositet i amiralitetet i London, som fruktade att Murmankusten och lagren av krigsförnödenheter skulle falla i tyskarnas händer. Britterna landsteg därför på Murmankusten i juni 1918. För att uppnå säkra försvarsställningar företog den brittiska expeditionens befälhavare, generalmajor C. Maynard en offensiv mot Kantalahti. Här stötte han på en avdelning ryska rödgardister som var på väg för att erövra Murmanska. I samarbete med vita ryssar avväpnade Maynard de röda.²⁶

Under sommaren 1918 etablerade britererna kontroll över hela den norvästra ryska kusten från Murmanska till Arkangel. I slutet av året fanns där 10–15 000 allierade soldater under befäl av general W.E. Ironside. Under tiden hade Tyskland dragit bort sina trupper från Finland och det fanns inte längre någon risk för att förråden skulle falla i centralmakternas händer. Hotet kom nu från bolsjevikerna och de trupper som ursprungligen försvarat de allierades intressen började nu försvara det kejsrerliga Ryssland. Till de allierade trupperna anslöt sig general E.K. Millers vita trupper som omfattade 7–8000

²⁵ J. V a h r o l a, "Suomi suureksi – Viena vapaaksi". *Välkosen Suomen pyrkimykset Itä-Karjalan valtaamiseksi vuonna 1918*, *Studia historica septentrionalia* 17 (Rovaniemi 1988), s. 215–219. R. A r i m o, *Saksalaisten sotilaallinen toiminta Suomessa 1918*, *Studia historica septentrionalia* 20 (Rovaniemi 1991), s. 108–110.

²⁶ R. H. U l l m a n, *Anglo-Soviet Relations, 1917–1921. Intervention and the War* (Princeton, N.J. 1961), s. 172–176, 184.

man. I detta läge grundades i Arkangel Nordvästra Rysslands regering under N.V. Tjajkovskij. Sommaren 1919 inledde de vita generalerna med de allierades stöd en offensiv mot bolsjevikerna. Operationerna misslyckades och de allierade drog bort sina trupper från norra Ryssland i oktober 1919. Det brittiska amiralitetet hade av strategiska skäl velat behålla Murmankusten, men fick på grund av det utdragna kriget och krigströttheten inte stöd för planerna. De allierades reträtt innebar också början till slutet för Miller och i februari 1920 kontrollerade bolsjevikregeringen hela norra Ryssland.²⁷

Den tyska reträtten och förstärkningen av Rådssyssland drog undan grunden för det vita Finlands expansionssträvanden. Det innebar en normalisering då fredsförhandlingar inleddes. Under förhandlingarna i Dorpat krävde finländarna med hänvisning till de nämnda historiska motiveringarna att Petsamo skulle anslutas till Finland. Petsamo betraktades av ekonomiska orsaker som viktigare än de östkarelska socknarna Repola och Porajärvi som man ville förvärva av nationella skäl. År 1919 hade finländarna föreslagit att gränsen mellan Finland och Ryssland skulle dras från Nuorttitunturi till västra ändan av Nuorttijärvi och därifrån till en udde mellan Uuraa- och Kolafjordarna. Gränsen skulle då ha löpt omkr. 30 km från Murmansk. Under fredsförhandlingarna betonade ryssarna Ishavskustens stora strategiska betydelse; den hade ytterligare ökat i och med att Ryssland förlorat nästan samliga Östersjöhamnar. Ryssarna vägrade alltså att gå med på det finländska förslaget och gränsen drogs efter sega förhandlingar från Korvatunturi till Fiskarhalvöns västra del. De rådsryska förhandlingarna lade stor vikt vid Fiskarhalvön, därifrån man kunde behärska Kolafjorden, d.v.s. farleden till Murmansk.²⁸

Ett militärindustriellt komplex

Finlands självständighet och förvärv av Petsamo förändrade de politiska och strategiska konstellationerna i norr. Norge och Sverige hade inte längre en gemensam landgräns med Ryssland. Den nya grannen väckte genast i början av 1920-talet oro i norra Norge, eftersom finnarnas växande nationella självkänsla sträckte sig över den norska gränsen. Storfinnarna ansåg att Finnmar-

²⁷ R. H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917–1921. Britain and the Russian Civil War. November 1918–February 1920* (Princeton, N.J. 1968), s. 179–203. S. Roskill, *Naval Policy Between the Wars I. The Period of Anglo-American Antagonism 1919–1929* (London 1976), s. 140–143.

²⁸ J. P. Pietiäinen, 'Suomen ulkopoliitiikan alku', *Isenäistymisen vuodet 1917–1920* (Helsinki 1992), s. 446–459.

ken och Ishavskusten borde höra till Finland eftersom där bodde en finskspråkig befolkning. "Finnmarkens erövrare" fick inget officiellt stöd i Finland, men ännu på 1930-talet betraktade man i Norge Finland som en aggressiv och instabil stat. Ända fram till 1940 räknade de i Finnmarken stationerade trupperna i sina operationsplaner med en aggression från Finland och inte från Sovjetunionen.²⁹ I det senare avseendet hade norrmännen rätt; utgående från sin ideologi och sina erfarenheter av interventionen såg sovjetregeringen de imperialistiska stormakterna som sina fiender, inte Norge.

Revolutionen avbröt inte flottans strategiska planering, ty bolsjevikerna insåg betydelsen av en Ishavsflotta. På initiativ av bolsjevikernas marinkommitté tillsattes i juni 1919 en kommission för att utarbeta en plan för den strategiska norra farleden. I slutet av 1920-talet fick planen en global karaktär. Den norra farleden var avsedd att bli en länk i en kedja, som ledde från Svarta havet längs Volga-Don-kanalen och Marinskij-kanalsystemet till Östersjön och därifrån vidare över Onega och Vita havet till Ishavet.³⁰

Hösten 1920 utarbetade kommissionen planer för byggandet av en flottbas på Kolahalvön. För att avvärja ett brittiskt angrepp ville man grunda en ubåtsbas på Murmankusten. Efter inbördeskrigets slut och införandet av NEP avstod man från de kostsamma byggnadsplanerna, men planen återaktualiserades under femårsplanernas tid. Under ledning av geofysikern och polarforskaren O.J. Schmidt inleddes 1929 undersökningar av de nordliga områdena. Som ett resultat inleddes planeringen av baser och hamnar vid Sovjetunionens nordliga kuster.³¹

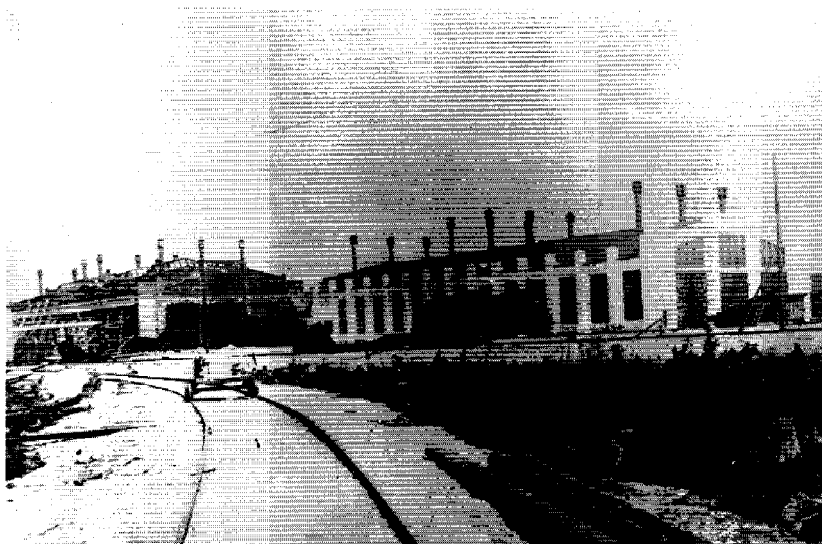
År 1932 utsågs Schmidt till generaldirektör för den Nordliga Farledsförvaltningen, som underlydde Folkkommisariernas råd. Han ansåg att den nordliga farleden i strategiskt och ekonomiskt avseende var ytterst viktig för Sovjetunionen. Representanter för flottan ville grunda en flottbas vid Murmankusten som kunde tjäna som bas för offensiva operationer på de nordliga haven.³² Fr.o.m. 1933 företogs systematiska utforskningar av de nordliga far-

²⁹ T. Kristiansen, 'Fra Europas utkant til strategisk brennpunkt. Trusselvurderinger og militære tiltak i nord fra 1900 til 1940', *Forsvarsstudier* 6/1993, s. 24-26.

³⁰ Marinskij-systemet är den flod- och kanalled som under greve N.P. Rumjantsev byggdes på 1810-talet för att förena Östersjön med Volga.

³¹ Ju. M. Kilin, *Zimnaja vojna i Karelija* (Petrozavodsk 1995), s. 19. M. I. Belov, *Sovetskoe arktitjeskoe moreplavanie 1917-1932gg, Istorija otkrytija i osvaoenija Severnogo morskogo puti III* (Leningrad 1959), s. 349-403.

³² S. V. Slavın, 'Formirovanie kontsenptsii osvoenija severa vo vtorom pjatiletnem plane', *Letopis Severa* IX (1979), s. 92-93, 102-103.

Under 1930-talet fick Murmanbanan nya försörjningspunkter. Här det nya lokomotivverket i Manselkä. (Karelen statsarkiv, Petroskoi)

lederna och man utvecklade allt kraftigare isbrytare som lämpade sig för förhållandena. År 1934 gjorde isbrytaren *Litke* den första resan fram och tillbaka genom Nordostpassagen under en och samma seglationsperiod. När de stora isbrytarna *Stalin* och *Kaganovitj* (11 000 ton) togs i bruk 1938 förlängde de seglationsperioden betydligt.³³

Myndigheterna arbetade samtidigt för att förbättra underhållsförbindelserna till den bas man höll på att bygga upp. Den viktigaste var Murmanbanan och Sovjetunionen säkrade med starka förband att den skulle förbli i sovjetiska händer. Banan gjorde det möjligt att försvara Karelen med hjälp av järnvägsförband. Redan 1922 kunde generalstaben i Finland slå fast att de sovjetiska trupperna i Karelen bestod av Andra Murmanska regementet och Sjunde järnvägsregementet, järnvägsbevakningen och pansartåget "Lenin i Trotskij".³⁴

³³ Mitchell, s. 364–365.

³⁴ Generalstabens översikt 23/byrå IV nr 1274/22 sal/15.12.1922, T 2856, KrA. J. Kronlund, *Suomen puolustuslaitos 1918–1939. Puolustusvoimien rauhan ajan historia*, Sotatieteen laitoksen julkaisuja XXIV (Porvoo 1992), s. 294.

Detta fyllde inte behoven i längden. Murmanbanan byggdes ut och arbetena på kanalen mellan Vita havet och Östersjön inleddes, liksom även nya järnvägsbyggnader. Kanalen blev färdig i maj 1933 då de första krigsskeppen färdades genom kanalen från Kronstadt till Murmansk, vilket kan betraktas som ett slags nygrundning av den nordliga flottan. Åt 1937 fick den sina första fyra ubåtar.³⁵

På 1890-talet var den obebodda kusten och näringslivets låga nivå ett hinder för byggandet av en flottbas. Murmanbanan förenade området med Ryssland, men dess ekonomiska resurser låg fortsättningsvis på en låg nivå. Moskva fäste uppmärksamhet vid området först i samband med femårsplanerna och då stod de strategiska synpunkterna i förgrunden. Under NEP-perioden låg tyngdpunkten på skogsresurserna, men utvecklingsplanen 1932 betonade utnyttjandet av malmreserverna. Geologiska undersökningar hade visat att det fanns enorma mineralrikedomar på Kolahalvön, kolfält i Petsjora samt olje- och gasreserver i Timan-högländet. Problemet var att dessa naturrikedomar låg i två separata regioner, de strategiska metallmalmen fanns i Murmanregionen och energikällorna i Komi-regionen. Ett samarbete mellan regionerna krävdes för att man skulle kunna producera järn och stål. Man ville likaså förädla metallen till vapen, skepp och maskiner inom regionen genom att bygga varv och fabriker. Det var likaså viktigt att kunna tillfredsställa Ishavsflottans behov av kol och olja. Man gjorde ytterligare bedömningen att det var mera fördelaktigt att tillfredsställa det växande behovet av råvaror inom krigsindustrin i Leningrad genom import norrifrån än från Ukraina. Förutsättningen för all industrialisering och alla rustningar var en fungerande infrastruktur.³⁶

När femårsplanerna inleddes gjorde man trusterna till förvaltningsenheter för regional utveckling. I november 1932 beslöt kommunistpartiets politbyrå och Rådet för Arbete och Försvar att grunda trusten Uhta-Petsjora, vars planeringsavdelning utarbetade en utvecklingsplan för den andra femårsplanen. I den ingick bl.a. en järnväg Arkangel-Kozva-Vorkuta, byggandet av ett forskningscentrum för de nordliga områdena i den nya socialistiska staden Krasnopetsorsk, en oljeledning Kozva-Tsibju-Ust Vym, fyra oljeraffinerier, två varv, tre elverk m.m.³⁷

³⁵ Kilin, s. 20–21, 28.

³⁶ S. V. Slavin, *Promyslennoe i transportnoe osvoenie Severa SSSR* (Moskva 1961), s. 138–140, 156–158.

³⁷ N. A. Morasov & M. B. Rogatjev, 'Gulag i Komi ASSR (20–50-e gody)', *Oteževnennaja Istorija* 2/1995, s. 184.

I oktober 1936 inledde planeringsinstitutet "Hargiprotrans" i Harkov fältundersökningar för en linje Kotlas–Vorkuta. I undersökningarna deltog också vetenskapsmän och planerare från Leningrad och Moskva. Även denna gång framskred undersökningarna långsamt, men det allt spändare allmänpolitiska läget ökade Nordens strategiska betydelse. Därför beslöt Folkkommisariernas råd i oktober 1937 redan innan undersökningarna slutförts att bygga en järnväg med sträckningen Konosja–Kotlas–Knjazpogost–Ust Kozva–Vorkuta.³⁸

Den adertonde partikongressen i mars 1939 hölls i ett spänt läge. Det storpolitiska läget var oroligt och de föregående årens partiutrensningar tryckte kongressdeltagarna. Kongressen godkände planerna för den tredje femårsplanen, som skulle genomföras 1938–1942; tyngdpunkten låg på en utbyggnad av krigsindustrin. När V.M. Molotov lade fram sina teser för kongressen fäste han särskild uppmärksamhet vid Norden: hamnarna skulle utvecklas, gruvor och fabriker byggas och kommunikationerna förbättras.³⁹

Vorkuta-banan togs in i den tredje femårsplanen som en av de viktigaste järnvägsbyggnaderna och motiverades med behovet av att tillfredsställa efterfrågan på kol i regionerna Murmansk, Leningrad och Moskva. Arbetena inleddes våren 1938. Längden beräknades till 1191 km och banan, som fick namnet Norra Petjora-banan, skulle stå färdig till hösten 1940. Ur strategisk synvinkel betraktade man det som nödvändigt att förena banan med unionens övriga bannät. Förbindelsebanan från Haliz till Kostroma knöt samman Petjora med Moskva och Konosja–Volhovstroj med Leningrad. Transportkapaciteten på banorna utökades genom att man byggde dubbla spår på förbindelsebanorna Kirov–Danilov, Danilov–Konosja och Konosja–Arkangel. Det var fråga om ett rent strategiskt bygge då man i april 1938 började bygga den 370 km långa banan Sorokka–Obozersk. I anslutning till detta projekt började man förse den norra delen av Murmanbanan från Sorokka till Murmansk (664 km) med dubbla spår.⁴⁰

På detta sätt fick flottbaserna Murmansk och Arkangelsk en trygg landförbindelse. Med banans hjälp ville man också lätta på trycket på trafiken på banan Leningrad–Murmansk och skapa en andra rutt från det inre av Ryss-

³⁸ J u . L . D j a k o v, 'Storitelstvo i ekspluatatsija severo-petjorskoi zjeleznoj dorogi i gody otetjestvennoj vojny', *Istorija SSSR* 5/1969, s. 114–115. M. P. Dmitrikov, *Sozdanie edinnoj transportnoj sistemy Komi ASSR* (1938–1969 gg.) (Syktyvkar 1986), s. 47–49.

³⁹ *Tezisy doklada tov. V.M. Molotova na XVIII sezde VKP (b)*, s. 21–22.

⁴⁰ *Zjeleznodorozjnij transport v tretem stalinskoi pjatiletke*, s. 162–165, 176 (Moskva) 1940.

land till en isfri hamn – något som militärerna planerat redan vid sekelskiftet. Ett vittnesbörd om banans strategiska betydelse är att arbetet hölls hemligt; ansvaret bars av NKVD:s läger i Sorokka. Enligt planen skulle interimistisk trafik inledas mellan Belomorsk (Sorokka) och Obozersk den första september 1940 och på den tvåspåriga järnvägen mellan Belomorsk och Louhi redan i början av året. Tidtabellen för den förra banan måste uppges till följd av lägerförvaltningens egna beslut och arbetena avbröts i november 1938. I december togs byggandet upp till förnyat övervägande och i januari följande år överfördes 4 milj. rubl av de beviljade medlen till andra ändamål eftersom arbetet hade avbrutits.

I mars 1939 överfördes 6000 av de till arbete förvisade 17 000 till andra uppgifter. Bygget räddades av säkerhetschefen vid lägret i Sorokka, major V. Garin, som i januari 1939 bestämt krävde att arbetena skulle återupptas. Arbetet framsked långsamt och först vinterkriget satte fart på byggandet. SukP:s centralkommitté beslöt vid sitt sammanträde den 25 december 1939 att påskynda byggandet av banan. Tilldelningen av arbetskraft utökades och åren 1940-1941 byggdes banan av omkr. 40 000 förvisade. Krigserfarenheterna och västmakternas sympati för Finland tvingade Moskva att fästa särskild uppmärksamhet vid unionens kommunikationer i norr. Därför fattade man i början av februari 1940 beslut om att hela banan Leningrad–Murmansk skulle förses med dubbla spår. Genom att på ett avgörande sätt utvidga banans transportkapacitet ville man underlätta möjligheterna att förflytta trupper samt säkra underhållet av armén och flottan i norr. Färdigställandet av banan Belomorsk–Louhi försköts till hösten 1940 och bandelen Belomorsk–Obozersk togs i bruk från den första september 1941.⁴¹

Stora fosterländska kriget

När andra världskriget bröt ut var upprustningen av den nordliga regionen ofullbordad på ett kritiskt sätt. Sovjetunionen hade bara hunnit börja lägga grunden; hamnar, varv och flygfält fanns än så länge bara på pappret. De byggnadsprogram som anslöt sig till femårsplanerna hade stärkt den röda flottan betydligt. Medan huvudtyngpunkten inom det engelska flottbyggnadsprogrammet fortfarande låg på ytfartyg, satsade Sovjetunionen på utbå-

⁴¹ N. F. Bugaj, Konets 30-h – 40-e gody. Evropejskii sever: Deportatsija narodov. Natsionalnye otnosjenija v Komi ASSR: Istorija i sovremennost, vyp. 1 (Syktyvkar 1991), s. 86. Kili n, s. 24–25, 54.

Strategiska järnvägar i nordvästra Ryssland och i Finland 1939.

tar. I början av hösten 1939 hade Sovjetunionen världens starkaste ubåtsflotta med 165 stridsberedda ubåtar för användning i kust-, havs- och oceanförhållanden. Planerna förutsåg att Östersjön och Svarta havet skulle bli de viktigaste operationsområdena. Den operativa planeringen förutsåg att ubåtarnas viktigaste uppgifter skulle bli att skydda egna territorialvatten genom offensiva operationer.⁴²

⁴² S. G. Gorshkov, *Laivastot sodassa ja rauhassa. Strategian tutkimuksia*, Sotatieteen laitos, julkaisusarja 1:2 (Helsinki 1975), s. 135–142.

Flottprogrammet var på hälften när kriget bröt ut och den snabba tyska framryckningen försvårade operationerna i synnerhet i Östersjön och Svarta havet. På grund av bristen på materiel hade flottan begränsade möjligheter att föra krig på de nordliga haven. När kriget bröt ut blev Nordens betydelse densamma som under första världskriget. När frontlinjerna stabiliserade sig blev Sovjetunionen trafikmässigt isolerad på samma sätt som kejsardömet under första världskriget. Den viktigaste förbindelselinjen mellan västmakterna och Sovjetunionen löpte åter över den nordliga rutten. Hösten 1941 kom Storbritannien, Förenta staterna och Sovjetunionen överens om materialbistånd till Sovjetunionen. Ursprungligen var det meningen att Sovjetunionen skulle sköta transportererna, men landet saknade fartyg och de västallierade blev tvungna att själva transportera förnödenheterna. Konvojerna hotades ständigt av tyska ubåtar och andra krigsfartyg. För att vara säkra på att transportererna kom fram försåg de allierade alltid konvojerna med eskort av krigsfartyg, men trots det åstadkom tyskarna betydande förluster.⁴³

Sovjetflottan bidrog till försvaret av konvojerna endast i närheten av de egna kusterna; marininfanteriet deltog i de operationer som förhindrade en tysk invasion av Kolahalvön. De allierade hade hoppats på mera aktiv sovjetisk hjälp i synnerhet i kampen mot ubåtarna. Från fjordar i Norge och från Petsamo hade tyskarna utmärkta angreppspositioner ända till krigets slut. De sovjetiska nordliga hamnarnas kapacitet var inte heller tillfredsställande i brittiska och amerikanska ögon och man blev tvungen att transportera hamnanläggningar och personal till Ishavskusten för lossningen av leveranserna.⁴⁴

Överhuvudtaget måste man konstatera att den nordliga transportrutten var viktigare än under första världskriget; under kriget sände England 41 konvojer med 811 krigs- och handelsfartyg till Ryssland. Denna gång uppstod heller inga stora lager i hamnarna eftersom Murmanbanans och de andra banornas transportkapacitet var mycket större. Linjen Belomorsk–Obozersk blev den viktigaste transportleden då finländarna bröt Murmanbanan i Östkarelen.⁴⁵

⁴³ M. Ursin, 'USA:n Lend-lease-apu Neuvostoliitolle Pohjois-Venäjästä kautta toisen maailmansodan aikana', *Faravid* 15 (1991), s. 433–442.

⁴⁴ Gorshkov, s. 180. D. Campbell-Macintyre, *The Kola Run* (London 1958), s. 59–60, 102–103. Jfr Ursin, s. 442.

⁴⁵ Campbell-Macintyre, s. 232–239. Efter kriget har man på sovjetiskt håll nedvärderat hjälpen från väst. Man ville se segern i det stora fosterländska kriget som något man

Mot katastrofen

Den tyska ubåtsflottans verksamhet gjorde ett stort intryck på samtliga parter i världskriget, men särskilt på Sovjetunionen. Amiral S.G. Gorsjkov, som ledde den sovjetiska flottpolitiken efter kriget, betonade ständigt att ett krig i framtiden skulle avgöras med ubåtar.⁴⁶

Tyskarnas användning av de norska fjordarna som ubåtsbaser tjänade uppenbart som ett exempel för Sovjetunionen, som behärskade Barents hav. Efter kriget lades tyngdpunkten i flottbyggnadsprogrammet på att skapa en effektiv ubåtsflotta. Dess viktigaste basområde blev Murmankusten och man byggde ett flertal baser i dess fjordar. Områdets strategiska betydelse växte under kalla kriget. I norr kom krigets främsta "fiender" varandra närmast. Tyskarna hade under världskriget utvecklat ubåtarnas tekniska egenskaper, men inte förmått lösa energiproblemet. Först genom kärnkraften fick ubåtarna en driftssäkerhet, som gjorde dem till verkliga undervattensfartyg. Kärnenergin innebar större möjligheter för ubåtarna att hålla sig dolda samt en enorm ökning av deras rörlighet och snabbhet.⁴⁷

Under kapprustningen efter andra världskriget utvecklade Förenta staterna och Sovjetunionen kärnubåtar med interkontinentala missiler till ett centralt vapenslag. Med tanke på baser befann Sovjetunionen sig i ett sämre läge. Förenta staterna hade en mängd maritima bundsförvanter och långa kuster som var tillgängliga året om. Sovjetunionens enda baser låg vid Barents hav; endast därifrån hade sovjetflottan fritt tillträde till världshaven. Där fanns en effektiv krigsindustri, en tillräcklig infrastruktur och goda kommunikationer till unionens centrum. Genom utrustningen och underhållet av kärnubåtar byggde Sovjetunionen upp en militär kärnindustri på Kolahalvön med egna forskningscentra, kraftverk och placeringsområden för kärnavfall. I de nordliga vattenområdena fanns i sovjetiskt territorialvatten fördjupningar som användes som slutförvaringsplats för kärnavfall och reaktorer.

Under loppet av ett sekel hade Rysslands nordliga och outvecklade periferi utvecklats till ett av världens viktigaste strategiska krigsindustriella regioner, vars naturresurser som nickel, järn, olja, gas och kol har en central betydelse också för Rysslands näringsliv.

uppnådde med egna krafter. Därför har man inte heller undersökt biståndsleveranserna och deras betydelse.

⁴⁶ Gorsjkov, s. 192-198.

⁴⁷ Gorsjkov, s. 241.

Dagens problem ligger också i strategin. Efter kalla krigets slut har kärnubåtarna och baserna blivit överflödiga. När kapprustningen har upphört har också krigsindustrin råkat i svårigheter. Följden av allt detta är att den ryska Norden hotas av en katastrof: regionen förlorar befolkning, fabriker och gruvorna står och ingen bryr sig om kärnkraftverkens säkerhet – för att inte tala om kärnavfallet.

GRANSKNINGAR

Ur svenska skäggens krus

Magnus von Platen, *Svenska skägg. Våra manshakar genom tiderna*. T. Fischer & Co. 158 s. Stockholm 1995.

En närmare bekantskap med Magnus von Platens bok om de svenska manshakornas utseende genom tiderna kunde ge anledning till många-
handa reflektioner. Någon kunde begrunda emeriteringens frivoliserande in-
verkan. Man kunde också konstatera att påståendena om att ämnena för his-
torisk forskning skulle vara på upphällningen synbarligen är betydligt
överdrivna. Upptäckarglädje och beläsenhet har ingått en lycklig förening i
denna lilla skrift. Författaren signalerar i inledningen en personlig bakgrund
(misslyckade experiment med skägg, mustasch och polisonger), men citerar
med gillande den svenska forskarpionjären på området, radikalen Per Göt-
rek, som redan 1859 konstaterade: "Skäggets historia utgör ett viktigt bidrag
till mänsklighetens allmänna sedehistoria och har ett märkvärdigt samband
med de politiska revolutionerna".

von Platen konstaterar att han sedan 1960-talet förundrat sig över skäggets
förmåga att väcka reaktioner och menar att detta är orättvist eftersom den
skäggige står närmare "det naturliga" än den som med mekaniska hjälpmedel
kväver sin skäggväxt i dess linda. Han konstaterar att rakhyyveln vid närmare
eftertanke är "ett koketteriets redskap lika mycket som locktången". Härtill
kan man kanske tillägga att upprördheten ingalunda begränsar sig till hårväx-
ten i ansiktet, utan likaväl till hårväxten på huvudet – rakat respektive långt
hår, och i modern tid flätor, hos män, har vid olika tider kunnat väcka nog så
starka passioner.

Den moderna, eller åtminstone sextioalisticiska, uppfattningen att skägg
innebär radikalism är i ett längre historiskt perspektiv en felsyn. Skägg har
under historien normalt associerats med ålder, visdom, auktoritet och man-
barhet. Till saken hör dock också att de flesta 68-årsskägg föll senast med
Berlinmuren, för att använda en av von Platens lyckliga formuleringar. Man
bör heller inte söka alltför entydiga korrelationer; som von Platen påpekar tar
det längre tid att lägga sig till med skägg än med åsikter.

Ett av von Platens bekymmer är den torftiga svenska terminologin på om-
rådet. Kriminaltekniker räknar med 31 typer av skägg och 48 av mustascher;
endast en ringa del av dessa har klara terminologiska bestämningar i svensk-
an. Till saken hör vidare att utformningen av hårväxten i ansiktet länge be-
stämde enligt stånd, först från 1800-talets slut har ståndssamhället fått ge

vika så mycket att ämnet låter sig behandlas på ett enhetligt sätt. Skäggets betydelse var emellertid obestridlig, även om litteraturforskaren Henrik Schück i en berömd intervjurepublik 1936 lyckades bagatellisera sitt typiska professorsskägg: "Har jag skägg? Det har jag aldrig tänkt på".

von Platen ägnar en del möda åt att kartlägga skäggluktuationerna under olika tider och kommer till att raknivarna i bronsåldersfynden tyder på att man då var slätrakad, medan skägg var på modet under yngre järnålder och vikingatid. 1500-talet var skäggtigt, likaså 1800-talet, medan 1700- och 1900-talen i huvudsak framstår som slätrakade sekler. Också andra invarianter kan konstateras. Prästers och bönders skägg varierade i konträra rytmer. På 1500-talet var prästerna slätrakade och bönderna skäggtiga, men efter reformationen blev ett yvigt helskägg nära nog en del av den klerikala ämbetsdräkten, t.o.m. i så hög grad att domkapitlet i Åbo 1676 övervägde att avskeda en kyrkvaktare som åstadkommit stor förargelse och gjort sig till åtlöje genom att raka av sig skägget – han kom dock undan genom att sitta i stocken under tre söndagar. En dansk iakttagare hävdade t.o.m. 1720 att prästers anseende i Sverige bestämdes av skäggets längd. Vid denna tid var skägget bland präster dock på avtagande, trots biskop Jesper Svedbergs uppmaning att hålla fast vid vad Gud givit prästen till "hans prydnad, heder och vördnad" och prosten Jacob Boëthii försäkran att rakning var "ett andeligt hore-ri".

Vid 1700-talet slut var kleresiet emellertid så renrakat att det särskilt noterades om prästmän bar skägg, men ännu vid denna tid uppgav Gjörwell: "Ofelbart bär ännu någon Gudi man ett skägg à l'antique ytterst upp i Norrland och Finland". Därefter var det dock slut och inom det lärda ståndet har skägget främst fortlevt i form av professorsskäppet. Inte heller inom denna kår har helskäppet emellertid varit genomgående. Olof Rudbeck, som ansåg att Oden hade skägg "långt som en hästrumpa", beundrade sin far biskopen Johannes Rudbeckius för dennes "dräffligt stora skägg" (återgivet på bokens pärmbild), men bar själv enbart det slag av "fjärilsving" som bl.a. Karl X Gustav uppträdde i.

Monarkernas skägg har f.ö. ofta varit bestämmande för modet: de svenska konungarna bar helskägg fram till Johan III, Karl XII inledde det skägglösa 1700-talet, medan Karl XV signalerade skäggets återkomst på 1800-talet. Professorsskäppet gjorde sitt intåg under perioden 1859-1924 då det satt helskägg på den svenska tronen. Professorerna kunde dock som förebilder åberopa antikens filosofskägg. Särskilt populärt var professorsskäppet bland naturvetarna enligt internationella förebilder (Darwin, Koch, Pasteur). Skägget erövrade hela kultursektorn – endast en av Svenska Akademiens ledamöter var slätrakad 1899. Vid 1800-talets mitt kunde det anses en reaktionär besynnerlighet att raka sig varje dag, men skägget kunde också vara samhällsomstörtande, vilket framgick av de demokratskägg som blev populära 1848 och förbjöds i de österrikiska och ryska kejsardömena.

Det förefaller som det skulle föreligga ett samband mellan skägg och hår.

Kort hår gick ofta ihop med långt skägg och peruken konstlade hår trängde ut den nedre ansiktshalvans naturliga. von Platen anser sig också kunna urskilja särskilda cykler: en period av skägg övergår i en mustaschperiod som leder över till en tid av slåtraking. Polisongen gjorde sin entré i Sverige under gustaviansk tid och bars t.o.m. av Gustav IV Adolf trots dess ursprung i franskt revolutionärt mode. von Platen uppger inte huruvida skäggväxtens färg varierade enligt ämbetsverk. Gogol omtalar i *Neuskij Prospekt* de sammetsmjuka polisonger, ”glänsande som silke, svarta som sobelskinn eller kol” som var förbehållna tjänstemännen vid utrikesdepartementet; andra fick nöja sig med att bära rödfärgade.

Polisongerna blev särskilt omhuldade i flottan, men sjönk senare socialt för att länge vara en betjäntprydnad, något för Jean i *Fröken Julie*. De återkom emellertid med det skäggiga 1960-talet och Sveriges nuvarande konung bar polisonger under några år. Kindskägget, whiskers, var enligt engelsk modell populärt bland sjöfolk och grosshandlare.

Bönderna höll konservativt fast vid sina skägg, även om det också inom detta stånd fanns en ”skäggmyndighetsålder” – skägg var förbehållet lantmän i mogen ålder. De traditionella helskäggen och knävelborrharna ansågs dock av prästerskapet störa andakten genom deras nedsmutsande inverkan på nattvardsvinet. von Platen refererar fallet med prosten Torner i Nora som efter flera varningar lät klockaren klippa bergsmännens skägg och mustascher under själva nattvardsgången. Saken gick till kungs, men Torner försvarade sig med bibelordet ”bockar få icke avlösning”. Också i bondeståndet vann rakingen intrång och skägget återkom först på 1800-talet, då ofta i form av skepparkrans, whiskers eller grossstig mustasch.

Det stånd där skäggväxten hade en speciell plats var det militära. Officerarnas skäggyrpnader krympte visserligen i takt med stormakten, men för soldater, som inte fick bära hagskägg, var mustascher föreskrivna; om de inte förmådde prestera naturliga krävdes lösmustascher eller målade. Under hela 1800-talet var mustaschen också i det närmaste obligatorisk för officerare. Med tiden blev mustascherna allt djärvare, vaxade och uppåtvridna med kejsar Wilhelm som internationell förebild.

Mustascher ansågs i så hög grad vara ett militärt prerogativ att det väckte ont blod då civila tjänstemän och studenter lade sig till med sådana. 1800-talet var dock inte alltför gammalt innan detta motstånd bröts i de flesta länder och följden blev som Gogol rapporterar en intensiv mustaschvård:

Här kan ni också få se de mest underbara mustascher, sådana som ingen penna och ingen pensel kan beskriva eller avbilda, mustascher som vederbörande ägnat större delen av sitt liv, föremål för den största omsorg både dag och natt, mustascher som besprutats med de härligaste parfymer och bestrukits med de mest dyrbara och sällsynta pomador, mustascher, som om natten lindas in i de finaste silkespapper, mustascher, som är föremål för sina ägares mest rörande tillgivenhet och alla förbigående avund.

Under 1800-talet började arbetarna också anlägga skägg, vanligen valross-

mustasch. När Hjalmar Branting tog steget från ung lovande astronom till arbetarledare, gjorde han sig av med sitt anteciperande professorsskägg och övergick som en lojalitetsförklaring till den "tilltufsade", över läpparna hängande valrossmustasch, som var så vanlig bland rörelsens anhängare.

Som en innovation framstår den moderna vanan att bära noga odlad tvådagarskäggstubb; modet, som skall ge ett intryck av "oberörd maskulinitet och en touche av vildmarksliv", lär komma från Italien, men ha sitt upphov i Hollywood.

von Platen har utfört något av en svensk pionjärgärning; vi väntar nu på barbologins fortsatta frammarsch: internationella komparativa och tvärvetenskapliga forskningsprojekt och konferenser, publikationsserier, lärostolar. Risken är förstås stor för att ämnet sedan inte längre är lika roligt som i von Platens spirituella tappning.

Max Engman

Begränsat undersåtliga bönder

Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683-1697* [Hungerupploppet. Skattearrendering och bondemotstånd i Karelen 1683-1697]. *Historiallisia Tutkimuksia* 185. Finska Historiska Samfundet, 464 s. Helsinki 1994.

Bönders tankar om sin överhet och uppfattning om sin plats i det politiska systemet är i viss utsträckning rekonstruerbara med hjälp av deras ord, tolkade och förmedlade av andra i olika dokument. Forskaren är ändå i huvudsak hänvisad till att dra slutsatser utgående från deras agerande i olika sammanhang. Uppgiften är svår men inte omöjlig. Vilka tankar rörde sig i ett bondehuvud för exempelvis trehundra år sedan?

Våren 1696 gick ryktet bland bönderna i norra delen av Kexholms län. Kungen hade beviljat bönderna befrielse från skatt för de två senaste åren, kungliga inspektörer var att vänta och de hade som sin uppgift att granska beskattningen, se över dagsverkksskyldigheten, sänka skatterna och åstadkomma en omläggning i skattesystemet från årligen fastställda skatter genom prövning till en fast skatt för varje enskilt hemman. I väntan på dessa efterlängtnade herrar upphörde bönderna med att utföra sina dagsverken till hoven, skattearrendatorernas huvudgårdar. Skatteuppbörden i området, som förvaltades som en erövrad provins, var nämligen utarrenderad efter Karl XI:s stora reduktion. Arrendatorerna var väl integrerade i den lokala eliten som levde sitt liv i höggradig isolation från allmogen. Elitgruppens kontinuitet

över reduktionsåren var påfallande stor, det var vanligt att en inspektor eller hopman på ett gods fortsatte som arrendator.

Bönderna kom samman till möten och försökte få bekräftelse på att en kommission var i antågande. Framgången uteblev, och samtidigt fanns det ingenting i arrendatorernas eller lokalförvaltningens beteende som pekade på en snar ändring. Skatter och restantier krävdes in trots att hungersnöd var att vänta. I fyra socknar i den norra hälften av Kexholms län lät bönderna sitt hat och sin frustration gå ut över fogdar, arrendatorer och deras medhjälpare som hotades till livet. Arrendatorernas hov utsattes för plundring och förstörelse, bönderna lade beslag på löseegendom, spannmål och boskap. I början av februari månad 1697 kom soldaterna, och det hela slutade som det brukade. De upproriska bönderna kvästes med våld.

Våldshändelserna var i själva verket slutet på en lång eskaleringsspiral som uppvisar uppenbara likheter med händelseutvecklingen i Finland hundra år tidigare med Klubbekriget som slutakt. Bönderna i Kexholms län hade sedan länge med andra medel sökt ändring i en situation som upplevdes som djupt orättvis. I *K i m m o K a t a j a l a s* doktorsavhandling riktas intresset på bondeoron 1696–1697 och dess förhistoria. Hans frågeställning är tudelad. Utöver att han vill svara på frågorna varför just där och just då gällande bondeupproppet 1696–1697, problematiserar han också böndernas motstånd-repertoar. Tack vare att 1683 utgör begynnelseår för undersökningen kan Katajala redovisa och ha som konklusionsunderlag alla försök att med olika medel åstadkomma en ändring i arrendesystemet som förekom.

Det centrala källmaterialet i Katajals undersökning utgörs av häradsrätternas protokoll, men han utnyttjar också allmogens klagoskrivelser, myndighetskorrespondens och kameralt material. Andra forskare har visat detsamma, men läsaren av Katajals avhandling påminns åter en gång om hur futtiga våra kunskapsmöjligheter gällande 1600-talet skulle vara om domböckerna inte fanns.

Katajala presenterar och diskuterar på ett mycket förtjänstfullt sätt olika former av bondemotstånd och rangordnar dem enligt olika dimensioner: våld – icke våld, aktivt – passivt, spontant – organiserat. Under åren före upproret var inslaget av våld i bondemotståndet minimalt; det inskränkte sig till spontant motstånd mot uppborä- eller utmätningsmän. Som hot var våldet dock vanligare. Bönderna tycks på det hela taget inte ha försummat munnen som kampmedel. En del av de kränkande ordströmmar som i form av hot, skällsord, öknamn, gäckeri och ironi kom över böndernas läppar drabbade bland ståndspersonerna framförallt arrendatorerna och deras förvaltare. Det var givetvis de olika förtroendemän och lägre tjänstemän som kom i direkt kontakt med bönderna vid genomförandet av olika beskattningsåtgärder som fick ta emot det mesta. Andra, till skillnad från smädelserna passiva former av vardagsmotstånd som tillgreps var bl.a. uteblivande från ting och förrättningar. Ett faktum som förvånar och som Katajala inte desto mera dryftar är varför missnöjet inte genererade en storskalig rymningsrörel-

se österut över gränsen till Ryssland. Rymningarna var av tradition en viktig form av vardagsmotstånd i östra Finland.

En mycket central fråga i Katajals studie är i hur hög grad bönderna ägde en förmåga att organisera sitt motstånd. Han finner att den var anmärkningsvärt god, vilket inte minst kommer fram i det flitiga supplikskrivande som bönderna ägnade sig åt, riktat i främsta rummet till generalguvernören i Narva eller Kunglig Majestät i Stockholm. Som ytterligare bevis för böndernas kompetens att tala sig samman och agera samfällt lyfter han utöver upproret 1696–1697 också fram de dagsverks- och skattebetalningsstrejker som bönderna tillgrep.

Häradstinget var föga lämpligt som ett forum för bönder som sökte ändring i beskattningen p.g.a. dels frågans karaktär, dels det faktum att nämndemännen i Kexholms län av allmogen inte uppfattades som folkliga förtroendemän utan som arrendatorernas förlängda arm. Den som ville få ändring i en för riket så central fråga som beskattningen måste få kontakt med de högsta beslutande organen i riket.

Supplikerna och deras överlämnande planerades vid de möten, "tuuma" (från ryskans "duma") till vilka bönderna sammankom helt på egen hand och utan all insyn från överhetens sida och där man fattade bindande beslut. Vid dessa möten som hölls på kyrkbacken efter avslutad gudstjänst utsåg bönderna förtroendemän ("micromies") med uppgift att svara för att suppliken överlämnades. Deras mandat inbegrep för en kortare tid rollen som bondeledare. Katajala betonar att dessa möten inte var någon permanent självstyrelseinstitution, utan en utväg bönderna tillgrep i krissituationer när man måste få sin röst hörd inför överheten. Han placerar in dem i en nordeuropeisk tradition av autonomt allmogebeslutsfattande som överheten i det svenska riket småningom kunde länka in i kontrollerbara färör i form av sockenstämmor under prästens ledning.

Forskare har hävdat böndernas beroende av externt stöd för en framgångsrik politisk mobilisering och deras degradering till instrument när andra grupper drev sin sak. När bönderna valde sin micromies stannade de ofta för en välbärgad bonde som hade erfarenhet av handelsverksamhet eller av ett förtroendemannauppsdrag inom kyrkan. De bönder som var involverade i allmogehandel – i norra Kexholm var gränsen mellan en bonde som bedrev handel och en köpstadsborgare ytterst diffus – hade tillgång till ett viktigt kapital i form av kunskap om världen bortom sockengränsen, kontaktnät och insikter i läsning och skrivning. Allt detta var i likhet med det stöd och den hjälp det lokala prästerskapet kunde erbjuda värdefulla resurser, men enligt Katajala ändå inte faktorer av avgörande betydelse i sammanhanget. Det ingick i alldeles vanliga bönders kompetens att helt på egen hand göra politik med hjälp av suppliker.

Det flitiga supplikskrivandet till trots uteblev framgången. Arrendesystemet bibehölls intakt eftersom arrendatorerna lyckades övertyga generalguvernören i Narva och därmed också kungen i Stockholm om att böndernas klagomål var obefogade.

Katajala försöker hos bönderna finna spår av ett ifrågasättande av den existerande samhällsstrukturen. Det hör givetvis till sakens natur att bevismängden med tanke på det tillbudsstående källmaterialets karaktär inte kan bli stor. Han lyfter fram ett par indicier för att bönderna inte renodlat uppfattade regenten i Stockholm som den gode kungen. Trots att de krav på förändringar som ställdes var konkreta skymtar fragment av ett utopiskt tänkande. Man kunde tydligen tänka sig ett liv utan herrgårdar och deras herrar, men inte utan en överhet, en kung.

Bönderna i Kexholms län hänvisade i likhet med sina ståndsbröder i andra delar av Europa med förkärlek till förhållanden i det förflutna i sin argumentation inför centralmakten. Var bönderna som en del forskare hävdade därmed konservativa romantiker som ville återskapa en förlorad bättre värld? Katajala betonar böndernas aktiva val och pragmatism och hans svar blir därför ett bestämt nej på en dylik fråga. Det förflutna uppfattades närmast som en vistehusbod ur vilken man enligt behov kunde hämta lämpliga principer, lösningar och modeller som också hade den fördelen att de inte kunde kritiseras för att vara ogenomförbara eller orimliga eftersom de i ett tidigare skede hade varit i bruk. Böndernas pragmatism kommer också enligt Katajala fram på andra sätt, så var deras kungatrohets ingalunda så oreflekterat naiv som man velat göra gällande, utan ett brukbart ideologiskt vapen i konfliktsituationer.

Katajala betonar att hungern och nöden låg bakom upproret, men inte som en omedelbart verkande orsak utan som ett hot som till sitt ursprung partiellt var politiskt. Man plundrade inte urskiljningslöst allt som kunde plundras, utan man inskränkte sig till arrendatorernas hov, och upprorsledarna var välbärgade bönder. Med all rätt framhåller Katajala hur samma nöd inte resulterade i samma oro överallt. Hungersnöden var enligt den dominerande ideologiska tolkningen ett gudasänt, lika berättigat som oundvikligt syndastraff. I Kexholms län gavs den hotande nöden det oaktat till en del en politisk tolkning. Varför denna skillnad? Hade den ideologiska av statsmakt och kyrka lanserade och torgförda förklaringen exceptionellt dålig genomslagskraft i Kexholms län, eller var relationerna mellan centralmakt och lokalsamhälle här ovanligt svårt inflammerade? Enligt Katajala gäller det senare, men det hade varit av stort intresse om han hade inkluderat ett resonemang om den ideologiska kontrollen i Kexholms län i förhållande till andra regioner.

Bönderna var beroende av ett flexibelt tillmötesgående från överheten i tider av svårigheter, men arrendesystemet som garanterade kronan en bestämd inkomst från området i fråga gav inte rum för något sådant. Om kronan erhöll vad den skulle ha innebar det att arrendatorn måste få ut sitt. Han hade ytterst små möjligheter att ta hänsyn till böndernas utgående från skördeutfallet varierande prestationsförmåga eftersom han från och med början av 1690-talet till skillnad från förr inte längre kunde räkna med att få sitt arrende sänkt med hänvisning till bondenöd. Skatterna skulle betalas, restantierna måste krävas in. Den bonde som inte klarade av sina centralmaktsförpliktel-

ser måste bytas ut mot en annan. Det finns, som Katajala visar, ett klart samband mellan vräkningar och bondeoro. Det arrendatorerna kunde göra och även gjorde var att skaffa fram eller hjälpa bönderna att få tag på utsäde.

Att ställa sig upp mot sin överhet var den enda återstående möjligheten i en desperat situation. Hushållets överlevnad, det övergripande målet i bondeexistensen var ifrågasatt i och med att skörden blev dålig. Då den efterskänkning av skatter och restantier som man trodde sig veta att centralmakten hade beviljat inte förverkligades återstod inget annat än att med våld ta tillbaka av arrendatorerna det som aldrig borde ha blivit uppburet. Det var hungersnöden som möjlighet, t.o.m. sannolikhet och inte som realitet som var den utlösande faktorn.

Man uppfattade sina traditionella rättigheter som kränkta. Kravet var, understryker Katajala, inte jämlikhet utan rättvisa. Det förefaller som om det vore rimligt att försöka förklara böndernas krav och agerande i termer av patriarkalism, enkannerligen det ömsesidighetstänkande som ingick som en hörnsten, ingendera parten fick se enbart till sina rättigheter, utan skulle också varsebli sina skyldigheter gentemot motparten. Katajala tar inte upp ömsesidighetstänkandet till diskussion. Han utgår av allt att döma från att alla – enskilda och grupper – egennyttigt och ensidigt driver sina intressen.

I den bild som Katajala tecknar av de tidigmoderna bönderna i Kexholms län framträder de som pragmatiskt tänkande och handlande och som fullvärdiga politiska subjekt med ett intresse av att försvara sina rättigheter och utvidga sitt inflytande. Socknen, och inte byn, framstår i Karelen som det med centralmakten interagerande lokalsamhället, men böndernas anmärkningsvärt stora förmåga till samfällid aktion utan utomstående hjälp sträckte sig utöver det egna lokalsamhällets gränser.

Alla personer, gårdar och byar som omnämns i olika källor blir av allt att döma nämnda i den långa text som Katajala presenterar. Han är också i övrigt mycket detaljerad i beskrivningen av olika företeelser. Han har av allt att döma velat tillgodose de krav som en lokalhistoriskt intresserad läsekrets ställer, men en läsare som saknar förankring i regionen upplever ibland transportsträckorna fram till Katajalias egna konklusioner – som aldrig tack och lov uteblir – som onödigt långa. Den lokalhistoriska läsarten underlättas av ett ort- och personregister i slutet av boken.

Katajala tar genomgående avstamp i och genererar hypoteser ur forskningslägen i internationell forskning. Han kommer följaktligen med många viktiga bidrag till en fördjupad förståelse av folklig politisk participation i tidigmodern europeisk historia. Katajalias bok hör till det viktigaste – och bästa – som på mycket länge har publicerats om denna period i Finlands historia.

Nils Erik Villstrand

En biografi över Eero A. Wuori

Jukka Nevakivi, *Linnasta linnaan. Eero A. Wuoren (1900-1966) poliittinen elämäkerta* [Från fängelse till palats. Eero A. Wuori (1900-1966) - en politisk biografi]. Otava 392 s. Keuruu 1992.

Redaktören, fackföreningsledaren och diplomaten Eero A. Wuori är något av en "mystery man" i Finlands moderna politiska historia. Han dyker upp i s.g.s. varje större monografi och biografi som behandlar Finlands 1930-, 1940- och 1950-tal, men någon biografi över honom har inte funnits att tillgå.

Professor Jukka Nevakivi blev bekant med Wuori i Kabul under Ungernkrisen 1956, och bekantskapen förnyades i början av 1960-talet då Wuori befann sig i disponibilitet vid Finlands utrikesministerium. Dessa kontakter har utan tvivel bidragit till den värme som präglar skildringen. Nevakivi har genom bidrag till den finländska vänsterns och utrikesförvaltningens historia dokumenterat sina insikter i de frågeställningar biografins tangerar: vänsterns integrering efter 1918, omställningarna under och efter kriget 1939-1940 och 1941-1945 samt Finlands utrikespolitiska roll och spelrum efter 1945.

Nevakivi har delat in biografien i fem huvudavsnitt, som försetts med talande rubriker: Rödingen, Fackföreningspampen, Ministern, Diplomaten och Människan. Wuoris karriär har jämförts med socialdemokraten K.A. Fagerholms, men den kunde lika väl jämföras med U.K. Kekkonens. Vägen till fredsoppositionen 1944 och den nya efterkrigstida regimen utgående från olika läger uppvisar i själva verket slående likheter. I det nya läget 1945 var båda hjärtligt avskydda i det egna lägret (SDP resp. Agrarförbundet), båda blev beskyllda för opportunism, båda var ministrar, båda hörde till president Paasikivis förtrogna och båda hade uppseendeväckande dryckesvanor.

Starten var dock för Wuoris del betydligt besvärligare. Nevakivi belyser i korthet gårdskarlssoonen E.A. Wuoris uppväxtmiljö och skolgång under ekonomiskt knappa stjärnor och övergår därefter till händelseförloppet 1917-1919. Det magra källmaterialet kastar inget ljus över Wuoris mentala metamorfos från skriftskolelev våren 1917 till undertecknare av stiftelseurkunden för FKP i Moskva 1918, men för övrigt lyckas Nevakivi ge en livfull skiss av Wuoris tillvaro i Ryssland 1918-1919 och som medarbetare inom FKP:s underjordiska etappverksamhet i Finland och Sverige. Författaren har hittat ett par artiklar i tidningen *Rynnäkkö*, som vittnar om att Wuori hösten 1918 redan hunnit anamma den fullfjädrade agitatorns vokabulär.

Wuori arresterades i Åbo i december 1919, och dömdes till tio års tukthusstraff samt ytterligare åtta års förlust av medborgerligt förtroende. Straffet hade en avgörande effekt på Wuoris framtid, eftersom det utestängde honom från ett flertal presumtiva uppdrag i samhället, t.ex. en parlamentarisk bana. Tillvaron i tvångsarbetsanstalten i Dragsvik och länsfängelset i Åbo hade ock-

så en annan effekt; då Wuori lämnade länsfängelset i mitten av december 1925 var han närmast vänstersocialdemokrat. Wuoris utstötta tillvaro som skolgången och välartad fånge i Dragsvik skildras utförligt i likhet med tillvaron i det mera civiliserade länsfängelset där Wuori utsågs till fängelsebibliotekarie. Arvo "Poika" Tuominen har i sina hågkomster från 1920-talet betonat skillnaden mellan dessa två institutioner; han framhäver att Dragsvik fostrade en kader av flinthårda kommunister, medan fångarna i länsfängelset kunde mjukna och (i likhet med Wuori) ansöka om benådning, vilket var otänkbart i Dragsvik. Nevakivi har använt Tuominen som källa, men tar inte fasta på argumentationen om skillnaderna i de två anstalternas fostrande karaktär. Några ohistoriska resonemang skulle eventuellt ha varit på sin plats: Vad skulle ha hänt om Wuori stannat kvar i Dragsvik? I april 1922 då han överfördes till Åbo var hans hälsa bruten; skulle han också ha brutits mentalt av den hårda kamratdisciplinen och återvänt till FKP?

Wuori hade livnärt sig med pennan i Ryssland och i Stockholm 1918–1919 och tog på nytt till pennan efter den (villkorliga) frigivningen 1925. Han rekryterades snart till tidningen *Kansan Työ* i Viborg och förblev dess redaktör i drygt tio år. I medlet av 1920-talet var Viborg ett centrum för oppositionen inom SDP, vilket erbjöd Wuori en ideologisk mjuklandning efter fängelsetidens (!) marxistiska studier och fjärmandet från FKP. Nevakivi konstaterar att denna politiska förskjutning fortsatte under 1920-talets lopp, och att Lapporörelsens frammarsch 1930 förde Wuori in i partiordföranden Väinö Tanners läger. Under 1930-talet engagerades Wuori i SDP:s ideologiska arbete; hans kunskaper och beläsenhet utnyttjades inom såväl det nygrundade FFC som SDP. Nevakivi meddelar redan i förordet att han bygger sin skildring av fackförenings- och partimannen Wuori på *H a n n u S o i k k a n e n s* och *M a r j a t t a V a l k o n e n s* gedigna arbeten. Ett dylikt förfarande är motiverat, men också förknippat med risker. *P a u l i K e t t u n e n* har, bl.a. med anledning av Valkonens arbete, påtalat faran med s.k. "förstående historieskrivning" (*HTF* 1988, s. 109–114).

Wuori återfick sitt medborgerliga förtroende 1937 och valdes samma år till ordförande för Fackföreningarnas Centralförbund FFC, enligt Nevakivi mot sin vilja. Under åren 1938–1945 hann det blåsa många vindar kring Wuori, som inom yttervänstern från första början sågs som Tanners man. Nevakivi redogör, på basis av Valkonens arbete, för Wuoris trångmål p.g.a. den utdragna strejken vid Crichton-Vulcanvarvet sommaren 1939, den berömda "januariförlovningen" mellan FFC och arbetsgivarorganisationen AFC 1940 och handslaget mellan SDP och skyddskåren i februari samma år. Författaren framhåller Wuoris pragmatism, som också hade drag av egenmäktighet: FFC:s arbetsutskott ställdes i båda fallen inför fait accompli.

Vinterkriget hade skärpt Wuoris inställning till yttervänstern, som å sin sida gick till attack då kriget var över. Wuori blev i oktober 1940 omvald som ordförande för FFC, men inte enhälligt; valmötet blev stormigt och Wuori uttalade sig 43 gånger. Som Nevakivi framhåller var Wuori i själva verket ett

tacksamt mål för vänsterkritik eftersom de högtidliga deklarationerna under vinterkriget inte tycktes ha någon täckning och priserna steg snabbare än lönerna. Interiörerna från olika möten vittnar om Wuoris stingslighet. På socialdemokratiskt håll gick man till motattack, bl.a. med hjälp av propagandaorganisationen SAT som grundades i samband med Vapenbrödraförbundet i augusti 1940. Nevakivi betonar att Wuori från första början hade en central ställning i SAT (senare omdöpt till VIA). J u k k a R i s l a k k i, som undersökt underrättelseverksamheten i Finland, uppger att Wuori stod bakom ett avsnitt i den handbok i två delar i psykologisk krigföring som utgavs med tanke på SAT-VIA och den ideologiska kampen på arbetsplatserna av Huvudstabens 1941 och 1942. Nevakivi redogör i olika sammanhang för Wuoris publicistiska verksamhet inom SDP och FFC, men tar inte upp detta pikanta bidrag. Däremot dryftar han frågan i vilken mån Wuori lät sig påverkas av tidens anda.

Som känt välkomnade Wuori fortsättningskriget. Då kriget bröt ut blev han inkallad som tjänsteman vid huvudstabens avdelning för krigsekonomi. Nevakivi konstaterar att Wuori i detta skede inte hade råd att vara något annat än det han var: fackföreningarnas högsta styresman, en övervakare av arbetsdisciplin och ostörd produktion, och därmed en garant för krigspolitiken. Näst efter Tanner var han den vars förehavanden var föremål för inhemska och utländska kommentatorers intresse. Situationen var inte behaglig för Wuori, som snart fick känna av den kyliga inställningen i Sverige och England.

Enligt Nevakivi undvek Wuori att komma i kontakt med tyskarna. Den 4 juni 1942 kunde han dock inte undgå att konfronteras med Adolf Hitler. Marskalken C.G.E. Mannerheims 75-årsdag är i och för sig endast en episod, men FFC:s och Wuoris synliga roll i det välregisserade skådepelet vid ett stickspår nära Kaukopää är talande. Nevakivi framhäver att det uttryckligen var Wuori som inom FFC drev igenom beslutet att uppvakta Mannerheim; däremot berör han inte själva uppvaktningsceremonin. Läsaren får därmed inte veta att FFC gratulerade marskalken genast efter regeringen och riksdagen, och inte heller att FFC:s adress avtrycktes i sin helhet i det bildverk som utgavs efteråt. Ur sändebudet Wipert von Blüchers memoarer hade Nevakivi kunnat inhämta att Mannerheim då han visade sina gåvor för von Blücher "stannade med speciell stolthet vid en adress från 80 000 arbetare". Wuoris skickliga manifestation av nationell enighet berövades mycket av sin effekt genom Hitlers ankomst, eller som von Blücher torrt konstaterar: "Denna planerade idyll stördes plötsligt utifrån". Fotografiet av Wuori skakande hand med dagens överraskningsgäst saknas i Nevakivis verk.

Nevakivi konstaterar att Wuori, liksom J.K. Paasikivi och U.K. Kekkonen hörde till dem som väcktes av slaget vid Stalingrad. Skildringen av den successiva, försiktiga lösgöringsprocessen från Tanner och anslutningen till fredsoppositionen 1943–1944 är stringent och ger en mångsidig bild av Wuoris motiv. Från och med vårvintern 1943 befann sig Wuori i ett hård-

nande korstryck: övertygelsen om att Tyskland (och därmed också Finland) skulle förlora kriget, ansvaret för arbetsfreden med tillhörande insikt om detta ansvars karaktär och fredspåstötarna från den svenska fackföreningsledningens sida. Trycket blev emellanåt för hårt, vilket Nevakivi visar med några interiörer ur dåtida medarbetares hågkomster. På basis av Valkonens arbete hävdar författaren att Wuori räknades till krigsmotståndarna fr.o.m. den 5 maj 1943 då FFC delgav regeringen och via tidskriften *Palkkatyöläinen* allmänheten sin syn på kriget, dess följder för arbetarna och den förda politiken. Wuoris fredssonderingar i Stockholm i augusti 1943 skildras utförligt inom ramen för vad Nevakivi helt befogat kallar "det skoningslösa grillandet av de finländska socialdemokraterna" i Stockholm 1943–1944.

Nevakivi stannar egentligen inte upp för att reflektera över den statusförändring som såväl Wuori som FFC upplevde under perioden 1940–1944. Utvecklingen var i själva verket anmärkningsvärd: År 1944 var FFC under Wuoris ledning en organisation som hade egna viktiga utrikeskontakter och avvikande opinioner i t.ex. frågan om accepterandet av de sovjetiska villkoren för inledandet av fredsförhandlingar i Moskva i mars 1944; under åren 1943–1944 kunde Wuori i *Palkkatyöläinen* försiktigt förbereda läsarna på det väntande nederlaget – utan att behöva ta till pseudonymer (jfr Kekkonen, pseudonymen Pekka Peitsi); på arbetsmarknaden kan man skönja en motsvarande utveckling från högtidliga, till intet förpliktande deklarationer 1940 till programskriften *Mitä SAK tahtoo?* hösten 1943 och de första allmänna arbetsmarknadsavtalen mellan FFC och AFC i mars 1944. Konsolideringen av Wuoris och FFC:s ställning berodde, som Nevakivi också framhåller, delvis på yttre omständigheter (det väntade nederlaget med ofrånkomliga inrikespolitiska följder), men även på oredovisade faktorer. Balansgången mellan ansvaret inför FFC:s medlemmar och ansvaret för arbetsfreden innebar för Wuoris del också en integrering i maktstrukturen, som gav utdelning i form av ökat inflytande och tillgång till information.

Sommaren 1944, i samband med Ribbentrop-avtalet, tog såväl Wuori som FFC klart avstånd från den förda politiken. Droppen som fick bägaren att rinna över var den socialdemokratiska riksdagsgruppens beslut 28.6. att inte lämna regeringen. Nevakivi konstaterar att beslutet kom som ett slag i ansiktet för FFC och Wuori, som nu öppet revolterade mot SDP:s ledning. Nevakivi fördjupar Valkonens skildring av Wuoris och E. Kilpis sonderingar med tanke på en finländsk exilregering i Stockholm i början av juli, samt av turbulensen inom SDP under sensommaren 1944. Det är uppenbart att Wuori i detta skede var beredd att godta vilken fred som helst. I det hänseendet var han inte ensam; Nevakivis påminnelse om den s.k. Nysténska kretsens, Kekkonens och flera industrimäns bedömning av läget ger relief åt Wuoris agerande, som naturligtvis blev föremål för kritik. Nevakivi redogör för kritiken mot Wuori, utan att ta ställning till de samtida anklagelserna för såväl defaitism som opportunist. Med tanke på att FFC och en del av SDP:s riksdagsgrupp i början av augusti 1944 hade pläderat för Wuori som en presumtiv

statsminister hade det inte skadat med några reflexioner kring saken, som ju också gäller frågan om Wuori skulle ha varit en lämplig statsminister i det läget.

På det hela taget är Nevakivis livfulla framställning av den politiska förskjutningen 1944–1945 fascinerande läsning. Wuoris statsministerkandidatur i augusti 1944 torpederades av Tanner, som i detta skede och därefter konsekvent motsatte sig Wuoris alla förslag och initiativ. I detta skede var Wuori beredd att leda en regering som skulle förhandla om ett vapenstillestånd med Sovjetunionen, men vägrade i likhet med K.A. Fagerholm att inträda i AFC-ledaren A. Hackzells ministär. Båda var däremot beredda att acceptera ministertaburetter i U. Castréns regering som bildades 19.9.1944, då vapenstilleståndsförhandlingarna i Moskva var avslutade. Även denna gång var Wuori påtänkt som statsminister och även denna gång omintetgjordes hans kandidatur av Tanner, vars agerande mot Wuoris statsministerkandidatur antog närmast farsartade drag. I den nya regeringen tilldelades Wuori ministeriet för kommunikationerna och de allmänna arbetena. Han förblev ordförande för FFC.

Wuori hann vara minister i knappt ett år. Nevakivi ägnar denna tid hela 70 sidor, vilket är helt motiverat med tanke på Wuoris ställning vid denna tid: Enligt Nevakivi bör Wuori ses som en av de främsta utformarna av Paasikivilinjen vid årsskiftet 1944–1945 och t.o.m. som dess huvudarkitekt. Detta kan förstås diskuteras, men onekligen var Wuori en central gestalt vid denna tid. Han var från första början med om att torpedera Castréns regering, och pläderade aktivt för Paasikivis statsministerskap, som han också var med om att genomdriva. Nevakivi anför flera citat som bekräftar bilden av en vänster-socialdemokrat, som i likhet med Paasikivi pläderade för politisk integrering av sexlingarna och FKP och för accepterande av Sovjetunionens budskap om legitima, men begränsade intressen i Finland. Citaten är oemotsägliga men väcker naturligtvis frågan om de alltid är helt representativa. Nevakivis budskap är dock klart: Wuori insåg tydligare än många andra tidens krav.

Alla var inte beredda att göra det. Mannerheims konsekvent avoga hållning till yttervänsterns regeringsmedverkan är känd, liksom SDP-majoritetens. Wuori konfronterades med båda. Hos marskalken var det inte så lätt att få fram ett misshagligt budskap, vilket också Wuori fick erfaras. Nevakivi anför flera exempel på detta, men tar fel då han hävdar att Wuori hösten 1945 besparades uppdraget att förmå Mannerheim att avgå. Stig Jägerskiöld har skildrat Wuoris diskussioner med G.A. Gripenberg i denna fråga och påvisat att Gripenberg 14.11 1945 brevledes underrättade Mannerheim om saken. Varken i detta sammanhang eller tidigare hänvisar Nevakivi till Jägerskiöld, vars respektfulla bild av marskalken också återger Mannerheims kritiska inställning till Wuori. Både Mannerheim och Gripenberg spekulerade över motiven för Wuoris påståtar i presidentfrågan på ett för denne mindre smickrande sätt: han ansågs gå kontrollkommissionens och kommunisternas ärenden.

Inom SDP hörde Wuori till partioppositionen. Partiet förblev i Tanners och vapenbrödrasocialisternas händer, vilket innebar att Wuoris, Fagerholms, A. Wirtanens m.fl. försök att stävja en splittring av arbetarrörelsen konsekvent röstades ned. Nevakivi konstaterar att motståndarlägret inte behövde gå längre än till Wuoris egna tal i början av fortsättningskriget för att hitta argument. Inom FKP var det också många som kom ihåg Wuoris agerande under de gångna åren, även om man av taktiska skäl förhöll sig välvilligt till politiker Wuori – FFC-ledaren var däremot lovligt byte. Nevakivi framhåller att Wuori lyckades bättre i sin integrationspolitik inom FFC, där han såg till att kommunisterna var företrädare i den delegation som skickades till fackföreningskongressen i London sommaren 1945. Wuori såg också till att FFC knöt officiella kontakter med fackorganisationen i Sovjetunionen och lämnade den gamla västliga internationella fackorganisationen (som inte godtagit Sovjetunionen som medlem). Dyliga åtgärder mottogs med bestörtning inom SDP. Wuori drog redan i februari 1945 konsekvenserna av det uppkomna läget och lämnade SDP:s partiutskott, men förblev partimedlem.

Allt detta aktualiserar på nytt frågan om Wuoris ställning. År 1945 hörde Wuori till den nya regimens män eftersom han i tid tagit steget ut i opposition. I det skedet och även senare rådde det brist på lämpliga personer, vilket bekräftas av ett brev som L.A. Puntila, statsminister J.W. Rangells sekreterare, skickade till Wuori i oktober 1944. I brevet beklagar Puntila att Wuori inte lyckats dra flera med sig i opposition redan våren 1944 och sporrar honom till insatser för fosterlandet. Brevet har inte noterats av Nevakivi, och behöver måhända inte tillmätas någon betydelse, men pekar på behovet av nya män i ett nytt läge. I egenskap av FFC-ordförande var Wuori en maktfaktor av helt annan kaliber än den övriga SDP-oppositionen vilket också beaktades av kontrollkommissionen. Wuori kallades upprepade gånger till Zjdanov, som bl.a. inför riksdagsvalet 1945 upplyste Wuori om tidens krav. Budskapet förmedlades till Finlands folk av Wuori och Paasikivi genom två uppmärksammade radiotal. Som känt byttes hälften av riksdagsledamöterna ut vid valet i mars 1945. SDP förlorade åtskilliga mandat till det nya DFFF, men inom SDP förblev konstellationen oförändrad. Partiet kunde därmed inte heller i fortsättningen förväntas ställa sig bakom Wuoris linje, som enligt Nevakivi uteslutande bottnade i realpolitiska och patriotiska motiv, inte i opportunist.

Efter riksdagsvalet minskade utrymmet för Wuoris del. I detta skede var det klart att SDP inte stödde hans politiska linje. Den inbyggda konflikten mellan ministerposten och ordförandeskapet för FFC aktualiserades även i takt med att arbetsfreden uppluckrades. Nevakivi påtalar stödet för Wuori från kontrollkommissionen, vars ordförande i första hand intresserade sig för krigsskadeståndsleveranserna och därför inte ville ha några arbetskonflikter. Wuori blev därmed en garant för arbetsfreden på motsvarande sätt som under kriget. Eftersom den järnvägsstrejk som bröt ut sommaren 1945 förr eller senare skulle ha tvingat Wuori att lämna såväl FFC som regeringen kom Paasikivis erbjudande om posten som Finlands representant i London rätt lägligt.

Valet av en fackföreningsman utan diplomatisk erfarenhet till Finlands representant i det brittiska imperiets huvudstad kunde vid första påseende te sig överraskande, men bottnade i politisk beräkning: Wuori förväntades utnyttja sina fackföreningskontakter i syfte att förbättra Finlandsbilden. Helt oväsentligt var det knappast heller att Clement Attlees Labour-regering hade tillträtt i juli 1945: Enligt Paasikivis dagbok hade andre utrikesminister Sven-to rekommenderat utnämningen av Wuori med argumentet "I London labour & fackför." Nevakivi nämner inte det brittiska regeringsskiftet, måhända eftersom han utgår från att läsaren känner till saken. Vid samma tid utsågs f.d. sexlingarna J. Helo och C. Sundström till Finlands representanter i Paris och Moskva. Utnämningarna vittnade om Finlands nya linje.

I London stod Wuori utanför det inrikespolitiska spelet, även om han med jämna mellanrum nämndes av DFFF som en tänkbar regeringsbildare. Nevakivi bekräftar Max Jakobssons uppfattning om Londontiden: Wuori skötte sitt uppdrag väl, utan att hänge sig åt illusioner beträffande briterernas engagemang i finländska frågor, och uppskattades på brittiskt håll för sina skarpsinniga lägesbedömningar. Även i London hörde Wuori till J.K. Paasikivis förtrogna, vilket framgår av deras korrespondens, där Wuori i regel manade till försiktighet. Försiktigheten och pessimismen tog sig bl.a. uttryck i urvattnande av Finlands anförande vid fredskonferensen i Paris 1947, vilket Paasikivi ansåg onödigt. Korrespondensen och Wuoris rapporter refereras pliktskyldigt av Nevakivi, som återger ställningstagandena till Marshallplanen, VSB-fördraget etc. Föga överraskande har skildringen av diplomaten Wuori inte samma nerv som de föregående avsnitten.

Wuoris egen inställning påverkades klart av vistelsen i London; ett drygt år efter återkomsten till Finland (och efter Stalins död) ansåg Wuori att Finland försiktigt kunde låta tyngdpunkten inom utrikespolitiken förskjutas från vänskapspolitik till neutralitetspolitik samt taktfullt närma sig västmakterna. För Nevakivi framstår Wuoris budskap som epokgörande, eftersom Paasikivi därtills inte vågat tala offentligt om ett neutralt Finland. I november 1954 kom Wuori med ett förslag om skickande av en finländsk observatör till såväl den planerade säkerhetskonferensen i Moskva som till Nordiska rådet (där Finland därtills inte varit företrätt). Nevakivi tillmäter detta "djärva" förslag stor betydelse, vilket är en nyttig påminnelse om de nyanser och små steg som utmärkte arbetet för ett större utrikespolitiskt spelrum för Finland.

Sommaren 1955 utsågs Wuori till finländskt sändebud i Moskva. Nevakivis skildring av Wuoris tid i Moskva är inte särskilt givande, vilket återspeglar sändebudets begränsade roll i ett politiskt umgänge som utspelas på statschefs-nivå. Hemkallad från Moskva 1963 förblev Wuori i disponibilitet, för att 1964 utses till temporärt sändebud i Stockholm. Perioden i den svenska huvudstaden blev dock kort. Då Wuori förolyckades 1966 var han chef för presidentens kansli.

Nevakivi avslutar sin biografi med några korta sammanfattande reflexioner kring Wuoris liv och person. Författaren anser att Wuoris insatser inom fack-

föreningsrörelsen och SDP samt hans bidrag till Paasikivilinjens uppkomst blivit helt förbisedda. Nevakivis Ehrenrettung ter sig befogad, trots de ovan antydda frågetecknen i marginalen. Till dessa frågetecken kan fogas en oklarhet beträffande källmaterialet: Av källhänvisningarna i verket får man intrycket att Nevakivi underlåtit att utnyttja E.A. Wuoris samling i Riksarkivet, vilket verkar otroligt.

Trots dessa förbehåll är skildringen av E.A. Wuoris väg från röda gardet och FKP 1918 till V. Tanners läger, och därefter åter ut till vänstra flygeln inom SDP fascinerande läsning. Nevakivis jordnära sätt att skriva förhöjer läsvärdet.

Pertti Hakala

Parapsykologi och livsåskådningsfrågor

Jouko Aho, *Parapsykologi. Ulkopuolisen näkemys poikkeavan tieteen suomalaiseseen historiaan* [Parapsykologerna. En utomståendes syn på en avvikande vetenskaps historia i Finland], Historiallisia tutkimuksia 176. 202 s. Helsinki 1993.

Jouko Aho disputerade 1993 på arbetet *Sieluun piirretty viiva. Psykologisia perinteitä suomenmielisestä sielutieteestä kokeelliseen kasvatustoppiin*. Samma år som författaren framlade sin dissertation om psykologins historia i Finland publicerade han även en skrift om parapsykologins historia i Finland.

Det har synbarligen varit viktigt för författaren att i själva titeln meddela läsaren att han är en utomstående vad gäller parapsykologi – en verksamhet som han likaså i själva titeln betecknar som en ”avvikande” vetenskap. Det är inte svårt att förstå att Aho inte själv vill uppfattas som en utövare av en avvikande vetenskap – men det har sina risker att vara alltför mycket utomstående. Risken är att man inte känner till ämnet tillräckligt för att kunna ge det en korrekt behandling – och mitt intryck är att detta i viss mån gäller för Aho.

Aho tar utgångspunkten för sin skildring av den finska parapsykologins historia i grundandet av det svenskspråkiga Sällskapet för psykisk forskning 1907 i Helsingfors och han för därefter skildringen fram till slutet av 1960-talet. Hans syn på vad parapsykologi är kommer fram i följande mening som ingår i den engelskspråkiga sammanfattning som avslutar hans bok: "[This book] employes a post-Kuhnian model in which parapsychology lives in the backyard of academic psychology as a deviant tradition which tries to seduce academic scientists and scholars with its anomalies and attempts to bring about a paradigm shift" (s. 188). Om man accepterar denna definition av parapsykologi så kan man inte annat säga än att Ahos historieskrivning är både

noggrann och förtjänstfull. (Jag delar inte Ahos syn på parapsykologi och återkommer till detta nedan).

Aho har delat in sitt stoff i tre avsnitt. Det första behandlar åren 1907–1932, det andra åren 1932–1960 och det tredje sextioalet. Indelningen är gjord på kronologiska grunder. I det första avsnittet redogör han för uppkomsten av Sällskapet för psykisk forskning samt dess historia 1907–1932. Under hela denna tid hade sällskapet samma ordförande, Arvi Grotenfelt (1863–1941). Grotenfelt var professor i teoretisk filosofi vid Kejsarliga Alexandersuniversitetet och ansvarig för undervisningen i psykologi (den första professuren i psykologi inrättades 1936).

För att klargöra Sällskapets intresseprofil har Aho tagit sig före att klassificera alla de föredrag som hölls 1907–1932; han har haft tillgång till Sällskapets tidigare outnyttjade arkiv. För detta syfte har han skapat ett klassifikationssystem som ur logisk synpunkt är tämligen svärgenomskådligt. Eftersom sällskapets hela verksamhet bestod i att medlemmarna åhörde föredrag som hölls av någon av medlemmarna själva eller av någon inbjuden gäst så handlar det om rätt många föredrag. Utgående från Ahos systematisering kan man konstatera att de ämnen som flitigast ventilerades under sällskapets sammanträden var följande: telepati, clairvoyance, spådomskonst, automatisk skrift, telekinesi, spiritism, spiritualism (sic!), spiritism och spiritualism är samma sak), mystik, ockultism, teosofi, swedenborgianism, astrologi och grafologi. Därutöver innehåller Ahos klassifikationssystem ytterligare 24 stickord, dvs det finns sammanlagt 39 stickord ordnade i 12 klasser på grunder som delvis är av diffust slag.

Aho har kompletterat sin skildring av verksamheten i Sällskapet med utmärkta skildringar av de viktigaste personerna som var engagerade i det (Sällskapet hade grundats med förebild i det 1882 i London grundade Society for Psychical Research). Centralgestalt var naturligtvis den redan nämnde Arvi Grotenfelt. Därtill presenteras tandläkaren Severin Tigerstedt (1882–1954), grundaren av det Teosofiska Samfundet i Finland, Pekka Ervast (1875–1934) samt journalisten och rektorn Uno Stadius (1871–1936).

Inom det svenskspråkiga Sällskapet intresserade man sig mycket för medier och man bjöd ett flertal gånger in ett engelskt supermedium, Alfred Voyt Peters. Denne demonstrerade s.k. psykometri, d.v.s. att utgående från ett föremål som tillhör en viss (för psykometrikern obekant) person uttala sig om ägarens historia och karaktär. I sällskapets regi föranstaltades en noggrann registrering av allt som Peters sade och gjorde under seanserna, för att senare kunna kontrollera huruvida denne träffat rätt i sina psykometriska analyser. Själva idén med de parapsykologiska undersökningarna av paranormala fenomen var att man med hjälp av empiriska metoder på ett vetenskapligt korrekt skulle kunna faställa huruvida det förkom paranormala fenomen eller inte.

Den andra delen i Ahos bok behandlar parapsykologins historia 1932–1960. Behandlingen av de första 6 åren av denna tidsperiod gäller fortsättningsvis Sällskapet för psykisk forskning. Men 1938 grundades en finskspråk-

kig motsvarighet, nämligen Suomen Parapsykologinen Tutkimusseura (Parapsykologiska Forsknings-sällskapet i Finland), och utvecklingen ledde nu till att Tutkimusseura blev mer och mer aktivt och Sällskapet mer och mer passivt. I Ahos bok avspeglas detta genom att historieskrivningen från 1938 framåt framförallt gäller den finskspråkiga verksamheten – och detta har definitivt ingenting med några ressentiment hos författaren mot svenskar att göra.

Aho har även för tiden 1932–1960 klassificerat samtliga föredrag som häl-lits i de båda föreningarna. Hans utredning visar att huvudintresset fortsätt-ningsvis gällde samma paranormala fenomen som under tiden 1907–1932. Någon skillnad mellan de svenskspråkigas intressen för övernaturliga ting jämfört med de finskspråkigas kan inte iakttagas – om nu någon hade trott det.

Aho har även granskat den sociala bakgrunden hos medlemmarna i båda sällskapen. Materialet för denna granskning har han tagit från verksamhetsår-ren i slutet av 1930-talet och i början av 1950-talet. Resultatet är intressant men inte uppseendeväckande. Av medlemmarna hade c:a 20% akademisk slutexamen, c:a 50% har betecknat sig själva som herr, fru, respektive pensionär och den återstående 30% fördelas på ”övriga yrkesutövare”, på personer utan yrke eller lärd grad samt på studeranden och konstnärer.

Tyngpunkten i del 2 i boken ligger på skildringar av de i verksamheten engagerade huvudpersonerna. Av dessa skall här nämnas de viktigaste. Här-vid kommer framförallt i fråga Sven Krohn (1903-) som var ordförande i Sällskapet under åren 1933–1943 och i Tutkimusseura 1938–1957. Krohn var under 1960-talet professor i filosofi vid Turun Yliopisto. Ytterligare pre-senterar Aho ingenjörerna Eino Harve (1899-) och Toivo Laakso (1899–1979). Laakso var ordförande i Tutkimusseura 1957–1960 och lyckades då komma i svår konflikt med det svenska sällskapets ordförande Jarl Fahler (1925–1990). Fahler var ordförande för Sällskapet under 1953–1961. Han hade täta kontakter med den parapsykologiska forskningsverksamhet som förekom vid Duke University i USA och som ansågs vara världsledande. Fah-ler förde över till Finland de metoder som utvecklats vid Duke. Han skrev även på finska en monografi om parapsykologi, *Parapsykologia* (1961) och ytterligare en om hypnos, *Hypnoosi* (1963). Utom Fahler presenteras även dennes efterträdare på ordförandeposten i Sällskapet, Atte Blomqvist (1904–1985), som utöver parapsykologi även sysslade med healing.

Aho använder en hel del energi för att visa att Arvi Grotenfelts efterträdare på professuren i teoretisk filosofi vid Helsingfors universitet, Eino Kaila (1890–1950) hade ett visst intresse för parapsykologi. Ahos egen framställ-ning visar att Kaila inte hade det minsta till övers för parapsykologi och det är en fullständig gåta för mig att Aho inte själv konstaterar detta – utan motsat-sen.

I den tredje och avslutande delen av Ahos bok redogörs för de parapsykolo-giska föreningarnas verksamhet under 60-talet. Mycket stor uppmärksamhet skänker Aho den doktorsavhandling som Gösta Lindholm 1967 publicerade

under titeln *Fehlerquellen der sog. ASW-Versuche* (Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia B 145:2). Här behandlas de olika ESP-prov som gjordes i Finland i början av 1950-talet och i början av 1960-talet. Svarens antal i t.ex. det första ESP-provet var enormt, 84 000. Lindholm kommer enligt Aho till resultatet att ESP-proven i vetenskaplig bemärkelse inte påvisar förekomsten av paranormala företeelser – på enahanda sätt som all annan seriös forskning på detta område ävenledes visat.

Ahos egen inställning till parapsykologi kan inte betecknas som välvillig – snarare tvärtom. Hans framställning i den föreliggande boken är rätt rapsodisk – som det lätt blir när man i likhet med Aho väljer en rent kronologisk dispositionsprincip.

Avslutningsvis vill jag återkomma till Ahos definition av parapsykologi, som redovisats ovan och som går ut på att parapsykologin förekommer på universitetspsykologins bakgård, där den försöker "förleda" de akademiska psykologerna att tro på parapsykologins påståenden om verkligheten. Jag är inte överens med Aho på denna punkt. Aho har rätt i att det bland de aktiva parapsykologerna fanns ett antal universitetsmän med anknytning till universitetspsykologi och -filosofi – men det handlar härvid faktiskt bara om två personer, Grotenfelt och Krohn, vilka bägge visserligen var mycket inflytelserika inom finländsk parapsykologi.

Den övervägande majoriteten bland dem som var engagerade i de parapsykologiska föreningarna var människor som intresserade sig för parapsykologi av helt andra skäl än att de ville införa ett paradigmskifte inom det akademiska ämnet psykologi – de fanns där av existentiella orsaker. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talen fanns det ett flertal människor som inte fann sig till rätta inom den etablerade kyrkan, men som icke desto mindre var intresserade av livsåskådningsfrågor. På grund av den tilltagande sekulariseringen och vetenskapstron var mottot "Man bör veta, icke tro". Ett antal av dessa människor fann sin plats i det 1907 grundade Teosofiska Samfundet i Finland och senare även i Antroposofiska Sällskapet, ytterligare andra hittade till de parapsykologiska föreningarna, d.v.s. först till Sällskapet för psykisk forskning och senare till Suomen Parapsykologinen Tutkimusseura. En gemensam fiende för alla dessa människor utgjordes av materialismen, speciellt vulgärmaterialismen. Man ville på alla dessa fora med föregivna vetenskapliga metoder nå ett vetande som gick längre än den accepterade vetenskapens kunskande – man vill nå in i det fördolda och få svar på livets viktiga frågor, varifrån kommer vi, vad har vi här att göra och vart är vi på väg. Det är inte svårt att komma fram till att vetenskapligheten i dessa sammanhang inte uppfyllde väldigt högt ställda krav – men det man verkligen lyckades med var att skapa en möjlighet till debatt och diskussion med likasinnade – framförallt om existentiella frågor. Visst skymtar detta ibland fram i Ahos framställning, men han har själv ingen känsla för denna sida av parapsykologin – möjligen för att han är alltför utomstående.

Tore Ahlbäck

DISKUSSION

Baronen på Sarvlax

I *HTF* 2/1996 s. 225 behandlar Max Engman kort Göran Stjernschantz *I skuggan av S:t Petersburg* (1996). Han noterar att V.M. von Born där framställs bl.a. som "tyrann på hemmaplan". Engman återger Stjernschantz syn riktigt. Men frågan är om denna syn gör sitt objekt rättvisa.

Jag har varit inne på frågan i den c:a 1.12 1996 utgivna *Pernå sockens historia III:2* (i det följande citerad Sirén 1996, med vidare källhänvisningar där). Baronens person och lokala verksamhet har jag också behandlat i sockenhistoriens del III (1989) och i min bok om Sarvlax (1980), också i dem med vidlyftig dokumentation. Jag känner mig manad att på några punkter komma med en annorlunda nyanserad bedömning av V.M. von Born. Jag skall granska enskildheterna i Stjernschantz framställning om ämnet baronen på hemmaplan, i den följd de förekommer i författarens text.

Efter sin landsförvisning återkom V.M. von Born sommaren 1905 till Pernå och sitt gods Sarvlax (till lantdagen i Helsingfors hade han återvänt redan i december 1904). Stjernschantz s. 61 f: "I Pernå var den enväldige godsägaren nu bygdens hjälte". Ordet enväldig kan här eventuellt, enligt en utbredd populärföreställning, uppfattas som syftande på V.M. von Borns roll som kommunal ledare. Det bör då framhållas att ordvalet vore en överdrift. T.ex. hörsammade Pernå kommunalfullmäktige 1916 inte V.M. von Borns bestämda önskan att ett beslut borde justeras enligt vilket sonen Ernst von Born hade fallit ur fullmäktige. (Sirén 1996 s. 229, 240f, 244f, 252–255).

V.M. von Born satt 1910–1913 i enkammarlantdagen. Stjernschantz s. 62: "[...] och blev en stor röstmagnet i de östnyländska bygderna." V.M. von Born var dock uppställd i Åbo läns södra valkrets (när Mechelin ställdes upp i Nyland). Felet hos Stjernschantz vore försumbart, om han inte på det byggde ett resonemang om hur de supponerade östnyländska väljarna år 1910 hade glömt baronens enligt Stjernschantz klandervärda beteende gentemot godsfolket på Sarvlax. Stjernschantz: "Väljarkåren var beredd att tolerera mycket" – en beredskap som här de facto inte prövades.

Stjernschantz bild av baronen formuleras på s. 62 så: "[...] den barske baronen som med sin käpp gav stryk åt pojarna när de inte lyfte på mössan för honom eller då han tog tillfället i akt och lägrade fiskartorparnas hustrur och gårdens pigor." Vi har här att göra med sådant som till betydande del kan misstänkas vara vandringsägner berättade på många orter. "Godsägarens käpp" hör ju till den utbredda konventionella populärföreställningen (Sirén 1996 s. 105).

Skvallerhistorierna om godsägarens amorösa aktiviteter på hemmaplan hör knappast hemma i en seriös text medveten om behovet av källkritik. Åtminstone torde de sakna relevans för temat "I skuggan av S:t Petersburg".

Visst kan endel av V.M. von Borns idéer och åtgärder med fog kritiseras. Men i rättvisas namn borde då till bilden också fogas något om det myckna som baronen utträttade för att förbättra sitt godsfolks förhållanden. Det skedde alltifrån tillträdet 1878 med ett mångsidigare utnyttjande av lånemagasinet, i vars förvaltning underhavandena uppmuntrades att delta, med bidrag till att betala sjukdomskostnader, folkskola, minskat godtycke ifråga om besittningsrätt och s.k. överdagar, förkortad arbetstid m.m. (Sirén 1996 s. 94–98, 110–112, 116 f.m.m.).

Ytterligare en enskildhet i Stjernschantz text ger anledning att notera några åtgärder av V.M. von Born under hans sista levnadsår 1914–1917. Stjernschantz konstaterar (s. 63) att baronen avled hösten 1917, alltså före inbördeskriget (i vars begynnelsekedje i februari 1918 rödgardister i Pernå avdatagot några vapenlösa sockenbor). Enligt Stjernschantz skall en av Sarvlax' gamla statkarlar ha sagt att baronen säkert skulle ha "varit den första som skjutits i Pernå". I den mån uppgiften om yttrandet är riktig bör dess värde granskas bl.a. mot bakgrunden av följande fakta:

- V.M. von Born och därefter sonen Ernst tillhandahöll för godsfolk o.a. ortsbefolkning spannmål till förmånspris (klart under det lokala marknadspriset) fr.o.m. krigsutbrottet 1914 och den därav framkallade prisstegringen;
- De båda baronerna bidrog till att trygga tillgången på mjölk o.a. livsmedel i Valkom, dvs. det arbetarsamhälle som var känsligast för störningar i tillförseln och som sedermera var revolutionärt aktivast i Pernå;

- V.M. von Born skänkte vid sin avgång från ordförandeposten i Pernå kommunalstämma vid nyåret 1915 några partier livsmedel att utdelas åt arbetslösa "utan åtskillnad till boplats inom socknen, språk- och partiförhållanden".

- Vålgörenheten, om man så vill kalla den, blev ihågkommen. Däröfver finns ett vittnesbörd från lokalt socialistiskt håll. Det tillkom under storstrejkens tid, den 19 november 1917, sålunda ett par månader efter V.M. von Borns död. Under storstrejken hade socialister, med väpnad hjälp från röda garden och ryska matrosar i Kotka-trakten, makten i Lovisa med närmaste omnejd. Bland de revolutionära föreslogs den nämnda dagen att man skulle tåga till Sarvlax för att beslagta vapen och livsmedel. Men några av socialisterna, rimligen ortsbor, avstyrde företaget med förklaringen att V.M. von Born och Ernst von Born ofta hade bistått befolkningen i Lovisa och Valkom med billiga livsmedel, "varförutom även på annat sätt arbetarnas bästa avsetts" (Sirén 1996 s. 421–424, 442).

Mot bakgrunden icke minst av det sistnämnda ter sig värdet av den uppgift som Stjernschantz åberopar på s. 63 tämligen ringa. Inte heller de övriga här granskade enskildheterna i författarens negativa värdering av V.M. von Born på hemmaplan kan anses korrekta.

Olle Sirén

FRÅN FÄLTET

Fyra konferenser om Ryssland, Norden och Östersjöregionen

Under år 1996 ordnades fyra vetenskapliga konferenser som tog upp temata rörande Ryssland, Baltikum och Norden. Detta sammanträffande av intressen från olika håll är värt uppmärksamhet. Den tematiskt mest omfattande konferensen "Der Weg der Rus zur Ostsee" samlade deltagare från åtta länder; den ordnades av Historiska institutionen vid universitetet i Greifswald i november 1996 i Katzow i Ostvorpommern. Tre arbetsdagar ägnades åt medeltiden, den äldre nya tiden respektive de två senaste sekdlerna. Mötet konstituerade sig som "The Permanent Conference of the Historians of the Baltic Region"; deltagarna antog en promemoria, som fastställde konferensens ämnesområde, organisatoriska principer och provisoriska ansvariga i varje land. Nästa konferens planeras för 1998. Huvudkoordinator är hansa-experten Horst Wernicke (Historiska institutionen, Greifswald), som var konferensens drivande kraft. Ansvarig för Finland är prof. Erkki Kouri, för Sverige docent Nils Blomkvist, Visby.

Föredrag med närmare anknytning till Finland ägnades (i kronologisk ordning) påvens politik i norra Östersjöregionen under 1100- och 1200-talen (Christian Krötzl, Tammerfors), Novgorod, Reval och borgar i Finland – kommunikationer och handel under 1400-talet (Tapio Salmi-nen, Tammerfors), Ryssland, Östersjön och Europa sedan 1500-talet (David Kirby, London, f.n. i Åbo), Finland och Ryssland/Sovjet under 1900-talet i dagens finländska historieskrivning (Manfred Menger, Greifswald) samt konsekvenserna av Stalins russifierings- och deportationsåtgärder för befolkningens i Ingermanland etniska sammansättning (Seppo Rytönen, Joensuu).

Ett tidsmässigt mera begränsat tema, "Norden och Sovjet från 1917 till 1991", var ämnet för en konferens som det norska Institutet for forsvarsstudier organiserade på Holmfjord hotell i Oslo i september. Deltagarkretsen omfattade enbart nordiska historiker (dock utan deltagande från Island). Tyngdpunkten låg på de nya forskningsmöjligheter som aktualiserats genom att de ryska arkiven öppnats.

Finländska bidrag behandlade Skandinavien och det revolutionära Ryssland 1917–1924 (Sune Jungar, Åbo), Sovjetiska målsättningar i Norden 1939–1945 (Ohto Manninen, Tammerfors), den nutida finländska

forskningen om Sovjets politik gentemot Finland under efterkrigstiden samt Kekkonen, Sovjet och Skandinavien (J u k k a N e v a k i v i, Helsingfors).

Det tjugoförsta nordnorska seminariet i Harstad i juli var åter geografiskt avgränsat till temat "Norden och Ryssland. Förbindelser genom 1000 år". Här alternerade norska och ryska föredrag om regionala relationer i norr.

Vidare är det skäl att nämna ett endagsmöte i Moskva i oktober: "Okända sidor i den svensk-ryska historien". Detta svensk-ryska symposium ägde rum vid det s.k. Ryska humanitära universitetet och var förenat med en kanske viktigare händelse: grundandet av ett svenskt studiecentrum, finansierat av Svenska institutet. Centrum skall utbilda experter på Sveriges historia, samhälle och kultur. På längre sikt avser man att inbjuda rikssvenska lektorer, men en förutsättning är att studenterna förvärfvar goda kunskaper i svenska. Undervisningen har redan inletts. Direktör för centrum är fil.lic. T a m a r a S a l y t j e v a - T o r s t e n d a h l, Uppsala.

Som deltagare i samtliga konferenser kan jag, utan att gå in på enskildheterna i mötesprogrammen, konstatera, att de banala, inskränkta eller självupprepande inläggen var mycket få.

Det är lämpligt att avsluta denna korta krönika med ett meddelande: letterna planerar en konferens i medeltidshistoria i Riga sommaren 1998.

Aleksander Kan

Medarbetare i detta nummer:

Tore Ahlbäck, fil.dr, docent, Åbo Akademi; *Marja Engman*, fil.dr, överbibliotekarie, Turun Yliopisto; *Max Engman*, fil.lic (disp.), professor, Åbo Akademi; *Pertti Hakala*, fil.kand., forskare, Redaktionen för J.V. Snellmans samlade arbeten, Helsingfors; *Lindsey Hughes*, Head of the History Department, School of Slavonic and East European Studies, London; *Alpo Juntunen*, fil.dr, docent, specialforskare, Åbo; *Aleksander Kan*, fil.dr, professor emeritus, Uppsala universitet; *Georg Luther*, pol.mag., kansliråd, Helsingfors; *Olle Sirén*, fil.lic., professor, Lovisa; *Nils Erik Villsränd*, fil.dr, Österbottens museum, Vasa.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av uppsatsen av Alpo Juntunen (övers. Max Engman).

Publikationer utgivna av
Finska Historiska Samfundet

Finnarnas historia i Sverige från medeltid till våra dagar har nu utkommit. Tredje delen omfattar tiden efter 1945. Priset för hela serien i Vetenskapsbokhandeln är 450 FIM, enskilda delar à 180 FIM.

Kerstin Smeds avhandling *Helsingfors – Paris. Finland på världsutställningarna 1851–1900* utsågs till *Årets vetenskapsbok i Finland*. Boken är rikt illustrerad, 397 sidor, priset 160 FIM.

VETENSKAPSBOKHANDEL
Kyrkogatan 14, 00170 Helsingfors
tel. +358-9-635 177, fax +358-9-635 017

Innehåll

Lindsey Hughes: Peter den store – ett karaktärsporträtt	377
Georg Luther: Biskop Zachris Cygnaeus i S:t Petersburg	409
Max Engman: Handel med finska infödingar. Den stora värvningen till ryska armén 1831–1833	433
Marja Engman: Lydia Sesemann. Finlands första kvinnliga doktor	478
Alpo Juntunen: Från periferi till militärt-industriellt komplex. Den ryska Nordens strategiska ställning genom århundradena	492
Granskningar	
Magnus von Platen: Svenska skägg. Våra manshakar genom tiderna. Av Max Engman	514
Kimmo Katajala: Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697. Av Nils Erik Villstrand	517
Jukka Nevakivi: Linnasta linnaan. Eero A. Wuoren (1900–1966) poliittinen elämäkerta. Av Pertti Hakala	522
Jouko Aho: Parapsykologit. Ulkopuolisen näkemys poikkeavan tieteen suomalaisen historiaan. Av Tore Ahlbäck	529
Diskussion	
Baronen på Sarvlax. Av Olle Sirén	533
Från fältet	
Fyra konferenser om Ryssland, Norden och Östersjöregionen. Av Aleksander Kan	535

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 4, 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 1997: Mk 140,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 40,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.